काव्यसंग्रहः ।

द्वितीयो भागः

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १८८८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি; এ;
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬নং আমহার্ষ্ট ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

अशुद्धिशोधनम् ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमभागे

पृष्ठायां	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
३१२	७	पिधीयता	विधीयता
३४६	२	निक्षेपणाय एव	निक्षेपणाय पट-
		पटसुवृतमर्पयन्ती	कुवृतसुद्वहन्ती
३७४	५	यो यस्य	यत् यस्य
३७७	५	यस्य	यस्य च
४१२	८	फल्गुः स्फुलिङ्गो लघुः	फल्गुस्फुलिङ्गं लघु
४४२	५	तासां	तेषां
४७८	१	दहति न	दहति हि
४९०	४	वाचय	वारय
५१५	२	श्रीपतिं नारदादिः	श्रीपतेर्नारदादिः
५२४	३	एताः	एते
५४५	८	पुच्छ	पिच्छ
५४८	६	यस्यै कश्चिन्	यस्यै कश्चित्
५७१	१	दूरं दूरादपि	दूराद्दूरादपि
५७९	६	धन्य	धन्यम्
६००	३	अद्यापि तां	अद्यापि तत्
६१२	२	तेन	येन
६१२	४	परो	परं

काव्यसंग्रहस्य द्वितीयभागे

२४	६	दैवहतकः	दैवहतकात्
२६	४	पुञ्जितयरो	संञ्जितयरो
३८	८	वीच्छितः	वीच्छितम्
५४	५	भ्रुभङ्गैः	भ्रूभङ्गैः
६५	७	सेव्याः	सेव्या
७२	५	सन्ततोऽसौ	सन्त्वेते
७७	५	विस्रब्धार्हे	विस्रब्धार्हाः
७८	१	आतनोत	आतनोति

पृष्ठायां	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८४	४	किं वाथोर्म्मैः	किं वार्थैस्तैः
८८	२	स्ता एव	स्त एव
८८	७	विरसं	सुरसं
९६	४	सनिश्वास	सनिःश्वास
१०८	८	कर्धथां	कपथां
१२२	८	भूमौशय्या	भूमीशय्यः
१३६	५	शौर्य्यं वैरिणि	शौर्य्यं
१३७	६	साधुवृत्तोनां	साधुवृत्तानां
१३९	७	कन्दुकपातेन पतति	कन्दुकपातेनोत् पतति
१४२	६	रम्भयन्तः	रम्भवन्तः
१४४	१	गुणेन	परेण
१५१	२	भूषणाश्चतुरगा	भूषणाश्वतुरगा
१६७	५	पयोनिधि	पयोधि
१८३	५	तरङ्गकण	तरङ्गचय
१८८	६	किं केन	किं तेन
१९७	१०	यान्ति	यान्तु
२११	६	वधिगतम्	व्युधिगतम्
२१४	२	शब्दसंच	सङ्कुलश्च
२१४	५	ब्रह्माण्डोमण्डलो	ब्रह्माण्डमण्डलो
२२५	६	दश	दश दिशः
२३२	२	वीतेऽन्धकारे	वीतान्धकारः
२३४	४	सैवान्यरूपा	सेवान्यरूपा
२४९	६	पक्षपातात्	पक्षवातात्
२५०	१	पक्षपातात्	पक्षवातात्
२५६	६	नोद्भूसरा स्वर्धुनी	नोद्भूसरस्वर्धुनी
२७१	६	स्वहूर्त्तिम्	स्वमूर्त्तिम्
२७६	४	स्वनुगुणगणो	स्वनुगुणगुणो
२९१	६	क्वाच	कस

काव्यसंग्रहः ।

द्वितीयो भागः ।

अमरुशतकम् ।

ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ।
त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः ॥ १ ॥

ज्याकृष्टीति—। ज्यायाः मौर्व्याः या आकृष्टिः आकर्षणं कामेन हरं प्रति शरनिक्षेपार्थमिति भावः तया बद्धा जनिता या खटका चकितत्वं तया मुखे यः पाणिः अर्पित इति भावः तस्य पृष्ठे प्रेङ्खतां स्फुरतां नखांशूनां चयेन निकरेण संवलितः संयुक्तः मञ्जरितः सञ्जातमञ्जरीकः पल्लव एव कर्णपूरः कर्णभूषणं तत्र लोभात् भ्रमतः सञ्चरतः भ्रमरस्य विभ्रमभृत् शोभाशाली अम्बिकायाः गौर्याः कटाक्षः हरं प्रतीति शेषः त्वां पातु रक्षतु । अत्र मञ्जरितपल्लवस्य कर्णपूरत्वेनारोपणात् रूपकं तत्र च भ्रमरस्य लोभात् भ्रान्तिमान् ततश्चान्यस्य विभ्रमं कथमन्यो बिभर्त्विति साम्यप्रतीतेः निदर्शनेति त्रयाणामङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । तदुक्तं दर्पणे । रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे इति, साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितेति, सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति च । वसन्ततिलकं वृत्तं ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥२॥

आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं
किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्भसां शीकरैः ।
तन्व्या यत् सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये
तत् त्वां पातु चिराय किं हरिहरब्रह्मादिभिर्दैवतैः ॥३॥

क्षिप्त इति । यः क्षिप्तः अङ्गात् पातितः हस्तावलग्नः हस्तयोरवसक्तः प्रसभं बलात् अभिहतोऽपि ताडितोऽपि त्यक्तोऽपीति भावः अंशुकान्तं वसनाञ्चलम् आददानः गृह्णन् केशेषु गृह्णन् अपास्तः निराकृतः चरणयोर्निपतितः संभ्रमेण भयेन मानगौरवेण च नेक्षितः नावलोकितः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः सजलनयनोत्पलाभिः त्रिपुरयुवतिभिः असुराङ्गनाभिः आर्द्रापराधः नवकृतापराधः कामीव कान्त इव अवधूतः न्यक्कृतः, स शाम्भवः शराग्निः वः युष्माकं दुरितं पापं दहतु भस्मीकरोतु । उपमालङ्कारः । स्रग्धरा वृत्तम् । म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

आलोलामिति । आलोलाम् ईषच्चञ्चलां विलुलितां शिथिलीकृताम् अलकावलीं कुन्तलचयं बिभ्रत् चलती दोलायमाने कुण्डले यत्र तथोक्तं तनुतरैः अल्पाल्पैः स्वेदाम्भसां घर्मवारीणां शीकरैः कणैः किञ्चित् ईषत् मृष्टम् अवलुप्तं विशेषकं तिलकं यस्य तथोक्तं तन्व्याः कृशाङ्ग्याः रतिव्यत्यये सुरतावसाने यत् सुरतस्य अन्ते तान्ते क्लान्ते कातरे इति भावः नयने यस्य तादृशं वक्त्रं वदनं, तत् त्वां चिराय पातु रक्षतु तादृशं प्रियावदनं त्वं पश्येति भावः हरिहरब्रह्मादिभिः दैवतैः देवैः किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । हरिहरब्रह्मादीनामाराधने तादृशं सुखं नेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अलसवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः
क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः ।
हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः
कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे ! त्वयाद्य विलोक्यते ॥ ४ ॥

दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता
दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटं
हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु ॥ ५ ॥

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

अलसेति । हे मुग्धे सुन्दरि ! अद्य त्वया अलसवलितैः अलसं वलितं चलनं येषां तैः प्रेम्णा आर्द्रार्द्रैः अतिस्तिमितैरित्यर्थः मुहुः पुनः पुनः मुकुलीकृतैः मुकुलतां नीतैः क्षणम् अभिमुखैः सम्मुखीनैः लज्जया लोलैः चञ्चलैः अन्यतो विसर्पद्भिरिति भावः निमेषपराङ्मुखैः निर्निमेषैरित्यर्थः हृदयनिहितं हृदयस्थं भावाकूतं प्रणयाभिलाषं वमद्भिरिव प्रकटयद्भिरिव ईक्षणैः नयनैः कोऽयं सुकृती पुण्यवान् जनः विलोक्यते दृश्यते कथय वद । हरिणीवृत्तम् । नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

दत्त इति । हे निस्त्रिंश ! निर्दय ! अस्याः त्वयैव प्रणयो दत्तः, भवता च इयं चिरं लालिता पालिता, दैवात् अद्य त्वमेव अस्याः नवं विप्रियम् अपराधं कृतवान् । एष मन्युः तव विप्रियजनितः कोप इत्यर्थः दुःसहः, सान्त्ववादैः स्फुटम् उपशमं नो याति न गच्छति, सखी विमुक्तकण्ठकरुणं व्यक्तकण्ठकरुणस्वरं यथा तथा तावत् कियत्क्षणमिति भावः रोदितु । विना रोदनमेष मानो न यातीति त्वं कियत्क्षणं तिष्ठेति नायकं प्रति सख्या उक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने ! मानमधुना ॥ ६ ॥

नार्य्यस्तन्वि ! हठाद्धरन्ति रमणं तिष्ठन्ति नो वारिता-
स्तत् किं ताम्यसि किञ्च रोदिषि मुधा तासां प्रियं मा कृथाः
कान्तः केलिरुचिर्युवा सहृदयस्तादृक् पतिः कातरे !
किन्नो कर्क्करकर्क्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते ॥ ७ ॥

लिखन्निति । हे कठिने ! तव प्राणदयितः जीवितेश्वरः अवनतः अधोमुखः सन् बहिः बाह्यदेशे भूमिं लिखन् आस्ते तिष्ठति । सख्यः वयस्याः निराहाराः तथा सततरुदितेन उच्छूनं स्फीतं नयनं यासां तथोक्ताः तव दुःखादिति भावः पञ्जरशुकैः हसितं पठितञ्च सर्वं परित्यक्तं तवावस्थादर्शनेन शोकादिति भावः तव च इयम् अवस्था दशा आहारादिपरित्यागरूपेति भावः । तस्मात् अधुना इदानीं मानं विसृज त्यज । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

नार्य्य इति । हे तन्वि कृशोदरि ! नार्य्यः वारवनिता इति भावः हठात् सहसा रमणं कान्तं हरन्ति आच्छिद्य स्ववशं कुर्वन्तीत्यर्थः, वारिताः निषिद्धाः सा इति शेषः नो तिष्ठन्ति । तत् तस्मात् किं कथं ताम्यसि सन्तप्यसे ? किञ्च कथं वा मुधा वृथा रोदिषि, तासां वारनारीणां प्रियं [illegible] कृथाः न कुरु । हे कातरे ! कान्तः प्रियः केलिरुचिः सुरतप्रियः युवा सहृदयः सभ्यः तादृक् पतिः प्रियशतैः बहुभिः प्रियवचनैः आक्रम्य वशीकृत्य विक्रीयते ? इदानीं वेश्याभ्य इति भावः नः अस्माकं कर्क्करकर्क्करैः अतिकठिनैर्वचोभिरिति शेषः इदानीं तव अप्रियत्वात् कठिनत्वेन प्रतीयमानैरिति भावः किम् ? न किमपि

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं
नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति स्खलन् मृदुगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥८॥

प्रहरविरतौ मध्ये वाह्नस्ततोऽपि परेऽथवा
किमुत सकले याते वाह्नि प्रिय ! त्वमिहैष्यसि ।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥ ९ ॥

प्रयोजनम् । वशम्वदमामिदानीं त्वमिदानीं यथेच्छं कुर्विति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

कोपादिति । सायं सन्ध्याकाले सखीनां पुरः अग्रतः कोमला मृद्वी लोला चञ्चला च बाहुलतिका एव पाशः रज्जुः तेन दृढं बद्ध्वा संयम्य दयितामिति भावः केलिनिकेतनं क्रीडामन्दिरं नीत्वा हसन् निह्नुतिपरः न मयैवं कृतमिति स्वकृतविप्रियापह्नवकृत् धन्यः पुण्यवान् प्रेयान् कान्तः दयितया कान्तया कोपात् स्खलन्ती मृद्वी गीर्वाक् यस्याः तथाभूतया रुदत्या वल्लभ भूयः पुनरपि एवं त्वया कृतमिति शेषः इति दुश्चेष्टितं दुराचारं कान्तस्येति भावः संसूच्य प्रकाश्य हन्यत एव ताड्यत एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

प्रहरेति । हे प्रिय ! त्वं प्रहरविरतौ एकयाममात्रयाने, अह्नः दिवसस्य मध्ये मध्याह्नसमये वा, अथवा ततः तस्मात् मध्याह्नादपि परे समये इति शेषः किमुत सकले अह्नि दिवसे याते गते वा इह एष्यसि आगमिष्यसि इति इत्थं सबाष्पं गलन्ति जलानि अश्रूणि येषु तैः आलापैः बाला नवोढा कान्ता दिनशतप्राप्यं देशं यियासतः गन्तुमिच्छतः प्रियस्य गमनं हरति निवारयति ईदृशे आलापे कथं गम्यते इति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सवाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतद्धाराश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ १० ॥

धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं
दीर्घोच्छ्वाससमुदश्रुणा विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता ।
अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां रात्रिं तथा क्रन्दितं
ग्रामीणैर्व्रजतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ ११ ॥

याता इति । हे सुन्दरि ! याताः गताः विदेशमिति शेषः किं न पुनर्मिलन्ति न पुनः सङ्गच्छन्ते ? अपितु मिलन्त्येवेत्यर्थः । तस्मात् त्वया मत्कृते मदर्थं चिन्ता न कार्य्या, नितरां अत्यर्थं कृशा क्षीणा असि मद्भावनयेति भावः सवाष्पे साश्रुनेत्रे मयि एवं कथयति सति तया कान्तया लज्जया मन्थरा जड़ा तारका यस्य तादृशेन निपतन्ती धारा यस्य तादृशं अश्रु यत्र तथाभूतेन चक्षुषा मां दृष्ट्वा विलोक्य हसितेन भाविनि मरणे उत्साहः उद्यमः सूचितः प्रकटितः । वयं त्वया न गतमिति वादिनं नायकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १० ॥

धीरमिति । निशीथे अर्द्धरात्रे, अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वावित्यमरः । वारि किरतः वर्षतः वारिधरस्य मेघस्य धीरं गम्भीरं ध्वनिं श्रुत्वा विरहिणीं बालां मुग्धां कान्तां चिरं बहुक्षणं ध्यायता चिन्तयता अतएव दीर्घः उच्छ्वासः निःश्वासो यत्र तत् यथा तथा उदश्रुणा उद्गताश्रुणेव अध्वन्येन पथिकेन केनचित् कस्मिन्नपि ग्रामे कृताश्रये-णेति भावः अखिलां समस्तां रात्रिं विमुक्तकण्ठम् उच्चैरित्यर्थः तथा क्रन्दितं रुदितं यथा ग्रामीणैः तद्ग्रामवासिभिरित्यर्थः व्रजतः गच्छतः पथिकस्येति भावः जनस्य ग्रामे तस्मिन्निति शेषः वसतिः निषिद्धा ।

कथमपि सखि ! क्रीडाकोपाद् व्रजेति मयोदिते
कठिनहृदयस्त्यक्त्वा शय्यां बलाद्गत एव सः ।
इति सरभसं ध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतघृणे जने
पुनरपि हतव्रीडं चेतः प्रयाति करोमि किम् ॥ १२ ॥

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
स्तत् प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्योपहारं वधूः ।
कर्णालङ्कृतिपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे
व्रीडार्त्ता प्रकरोति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥१३॥

अध्वन्यानां रोदनेनास्माकं निद्राव्याघातः स्यादिति तद्ग्रामवासिभिः अध्वन्यानामाश्रयो न दीयते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

कथमिति । हे सखि ! कथमपि कुतश्चिदपि क्रीडाकोपात् सुरतापराधादिति भावः व्रज गच्छ दूरीभवेति भावः इति मया उदिते उक्ते सति कठिनहृदयः निर्दयचित्तः सः कान्त इति शेषः शय्यां त्यक्त्वा बलात् बलमाश्रित्येत्यर्थः गत एव । इतोऽस्य व्यपेतघृणे निर्घृणे निर्दये इत्यर्थः सरभसं सवेगं, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । ध्वस्तप्रेम्णि त्यक्तप्रणये जने हतव्रीडं निर्लज्जं चेतः पुनरपि प्रयाति गच्छति किं करोमि ? हरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

दम्पत्योरिति । गृहशुकेन गृहपालितशुकपक्षिणा निशि जल्पतोः अन्योन्यमालपतोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः यत् वचः आकर्णितं श्रुतं वधूर्जाया व्रीडार्त्ता लज्जातुरा सती गुरूणां सन्निधौ प्रातः तत् वचः निगदतः वदतः तस्य शुकस्य चञ्चूपुटे कर्णालङ्कृतिः कर्णभूषणं पद्मरागशकलं दाडिमफलव्याजेन दाडिमफलमिदमिति उपहारं विन्यस्य दत्त्वा वाग्बन्धनं प्रकरोति प्रकर्षेण वाचं बध्नातीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादाश्लिष्य मां दुःखितां
किं लब्धं चटुल ! त्वयेह नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
पश्यैतद्दयिताकुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणं
वक्षस्ते मलतैलपङ्कशबलैर्वेणीपदैरङ्कितम् ॥ १४ ॥

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥१५॥

अज्ञानेनेति । हे चटुल ! धूर्त ! परिभवात् अवमाननात् पराङ्मुखीं मुखं परावर्त्य स्थितामित्यर्थः दुःखितां माम् अज्ञानेन ममेति भावः आश्लिष्य आलिङ्ग्य एतां दशां दुर्दशामिति यावत् सौभाग्यं नयता प्रापयता त्वया इह मदालिङ्गने किं सुखमिति शेषः लब्धं प्राप्तम् ? एतत् दयितायाः प्रियायाः मत्सपत्न्याः वाराङ्गनाया वा कुचव्यतिकरेण स्तनसङ्गेन उन्मृष्टः अवलुप्तः यः अङ्गरागः तदीय इति भावः तेन अरुणं रक्तम् अलङ्कृतमिति भावः ते तव वक्षः मलतैलपङ्कशबलैः मलिनतैलरसेन चित्रितैः मलिनतैलाक्तैरिति यावत् वेणीपदैः केशस्थानैः केशसङ्गैरिति यावत् अङ्कितं चिह्नितं पश्य अवलोकय । खण्डितायाा उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

एकत्रेति । दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् आसनादुत्थानादित्यर्थः एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसने एकस्मिन्निति भावः संस्थितिः उपवेशनं परिहृता त्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनच्छलेन रभसाश्लेषः सहसालिङ्ग-नमपि संविघ्नितः परिहृत इति यावत् अन्तिके समीपे परिजनं दासादिकं व्यापारयन्त्या प्रेषयन्त्या सत्या आलापः अपि न मिश्रितः अतः चतुरया नार्या उपचारतः बाह्यपरिचर्ययेत्यर्थः कान्तं प्रति कोपः कृतार्थीकृतः सफलीकृतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीड़ानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रिमकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥ १६ ॥

चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥ १७ ॥

दृष्ट्वेति । धूर्त्तः कश्चिदिति शेषः एकस्मिन् आसने संस्थिते आसीने प्रियतमे कान्ते दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठभागेनोपेत्य उपगम्य आदरात् एकस्याः कान्तायाः नयने पिधाय हस्ताभ्यामाच्छाद्येत्यर्थः विहितं कृत क्रीड़ायाः अनुबन्धे अनुसरणे छलं येन तथाभूतः ईषत् अल्पं वक्रिमा वक्रत्वं यस्याः तथाभूता कन्धरा ग्रीवा यस्य तथोक्तः सपुलकः रोमाञ्चिताङ्गः सन् प्रेम्णा उल्लसत् विकसत् मानसं यस्या-स्तथाभूताम् अन्तर्हासेन लसत् विकसत् कपोलफलकं गण्डभागः यस्यास्तादृशीम् अपरां कान्तां चुम्बति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

चरणेति । हे निभृतकितवाचार ! गूढ़कपटाचार ! इति उक्त्वा चरणयोः पतनं तस्यापि प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात् हेतोः रुषा कोपेन परुषीकृते कठिनीकृते अतएव प्रसादपराङ्मुखे अनुग्रहविमुखे इत्यर्थः रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति स्तने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया तया कान्तयेति शेषः उच्चैः निःश्वस्य सखीषु नयनसलिलैः अश्रुभिः छन्ना दृष्टिः निवेशिता निक्षिप्ता । स्तनस्थितहस्तत्वेनाहं युवतिः, युवत्याश्च मम कान्तविरहो दुःसह इत्याशयेन सख्यः निवार्य्यतामयमिति सूचितमिति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

काञ्च्या गाढ़तरावरुद्धवसनप्रान्ता किमर्थं पुन-
र्मुग्धाक्षी स्वपितीति तत्परिजनं स्वैरं प्रिये पृच्छति ।
मातः ! स्वप्नमपीह वारयति मामित्याहितक्रोधया
पर्यस्य स्वपिति छलेन शयने दत्तोऽवकाशस्तया ॥ १८ ॥
एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसं व्यासक्तकण्ठग्रहः ॥१९॥

काञ्च्येति । मुग्धाक्षी वामनयना इयं काञ्च्या रशनया गाढ़तरं दृढ़तरम् अवरुद्धं संरुद्धं कथमपि शिथिलयितुं न पार्य्यते इति धियेति भावः वसनप्रान्तं वस्त्राञ्चलं यया तथाभूता सती किमर्थं पुनः स्वपिति निद्रातीति प्रिये कान्ते स्वैरं मन्दं यथा तथा तस्याः परिजनं दास्यादिकमित्यर्थः पृच्छति सति, मातः ! इह स्वप्नमपि मां वारयति निषेधति इति आहितक्रोधया कृतकोपया तया कान्तया पर्य्यस्य विमुखीभूयेत्यर्थः छलेन स्वपिमि इत्युक्त्वा शयने शय्यायाम् अवकाशः स्थानं दत्तः कान्तायेति शेषः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया वैमुख्येन वीतोत्तरं प्रत्युत्तररहितं यथा तथा ताम्यतोः क्लिश्यतोः अन्योन्यस्य परस्परस्य अनुनये अनुनयेच्छायामिति यावत् हृदि स्थितेऽपि गौरवं मानं संरक्षतोः दम्पत्योः शनकैः मन्दं यथा तथा अपाङ्गवलनात् नेत्रान्तसञ्चालनात् मिश्रीभवत् सम्मिलत् चक्षुः ययोः तथाभूतयोः सतोः सहासरभसं सस्मितहर्षं यथा तथा व्यासक्तः संसक्तः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं यत्र तथाभूतः मानकलिः प्रणयकलहः भग्नः अवसितः गत इति यावत् । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥१९॥

पश्यामो मयि किं प्रपद्यत इति स्थैर्य्यं मयालम्बितं
किं मामालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।
इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याजं हसितं मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥२०॥

परिम्लाने माने मुखशशिनि तस्याः करधृते
मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरणे ।
तया पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन सहसा
प्रसादो बाष्पेण स्तनतटविशीर्णेन कथितः ॥ २१ ॥

पश्याम इति । मयि किं कथं इयं प्रपद्यते आचरति तत् पश्यामः इति धियेति शेषः मया स्थैर्य्यं मौनमिति भावः आलम्बितं गृहीतम् । तयापि अयं शठः धूर्त्तः मा किम् आलपतीति कोपः आश्रितः अवलम्बितः खलु । इतीत्थम् अन्योन्यस्मिन् विलक्षा सलज्जा या दृष्टिः तया चतुरे सुभगे तस्मिन् अवस्थान्तरे अवसरे इत्यर्थः मया सव्याज सच्छलं किमपि छलमाश्रित्येत्यर्थः हसितं, तया तु धृतिहरः धैर्य्यध्वंसी बाष्पः अश्रुजलं मुक्तः । तथा रुदितं येन मम धैर्य्यच्युतिः स्यादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

परिम्लाने इति । माने प्रणयकोपे परिम्लाने परितः म्लानिं गते विध्वस्ते इति भावः तस्याः मुखशशिनि वदनचन्द्रे करधृते हस्तनिहिते, क्षीणाः क्षयं प्राप्ताः उपायाः सामादयः यस्य तादृशे । उक्तञ्च दर्पणे । साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्भङ्गाय पतिः कुर्य्यात् षडुपायानिति क्रमात् । तत्र प्रियवचः सामेत्यादि । प्रणिपतनमात्र पादयोः पतनमेव एकं शरणं गतिः यस्य तथाभूते चरणयोः प्रणते सतीति यावत् तया कान्तया सहसा पक्ष्मणां नेत्रलोम्नां प्रान्तव्रजाः अग्रसमूहाः एव पुटानि आवरणानि तैः निरुद्धेन अवरुद्ध् निःसृतेनेति भावः स्तनतटयोः विशीर्णेन चूर्णितेन स्तनयोः काठिन्याति-

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य्य सहसा तत् सम्प्रमार्ष्टुं मया
साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात् तन्व्यापि तद्विस्मृतम् ॥२२॥

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितमुखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ २३ ॥

शयादिति भावः वाक्ये च अमुष्या प्रसादः प्रवणता कथितः सूचितः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २१ ॥

तस्या इति । तस्याः सपत्न्याः परकीयाया वा सान्द्रं घनं विलेपनम् अङ्गरागो ययोः तथाभूतयोः स्तनतटयोः प्रश्लेषेण आलिङ्गनेन मुद्राङ्कितं मुद्रितमित्यर्थः वक्षः चरणयोः आनतिव्यतिकरव्याजेन प्रणतिक्रियाच्छलेन किं कथं गोपाय्यते ? इति उक्ते सति मया क्व तत् इत्युदीर्य्य उक्त्वा सहसा तत् चिह्नं सम्प्रमार्ष्टुम् अपनेतुं रभसेन वेगेन सा आश्लिष्टा आलिङ्गिता, तन्व्यापि तया तत्सुखवशात् तदालिङ्गनानन्दवशात् तत् चिह्नं विस्मृतम् । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥२२॥

त्वमिति । हे मुग्धाक्षि ! चारुलोचने ! त्वं कञ्चुलिकया स्तनावरणविशेषेण विनैव मनोहारिणीं लक्ष्मीं श्रियं धत्से धारयसि इति अभिधायिनि वादिनि प्रियतमे तस्याः कञ्चुलिकायाः वीटिकां ग्रन्थिं संस्पृशतीति तथोक्ते सति निष्कासनार्थमिति भावः शय्यायाः उपान्ते निविष्टायाः स्थितायाः सस्मितमुख्याः कान्ताया इति भावः नेत्रोत्सवेन नयनसङ्केतेन आनन्दितः हृष्टः आलीजनः सखीगणः शनकैः क्रमेण अलीकवचनानां मृषावचनानाम् उपन्यासः प्रस्तावः यस्मिन् तत् यथा तथा निर्य्यातः निर्गतः वासभवनादिति शेषः ।

भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते ।
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥ २४ ॥

कान्ते ! कत्यपि वासराणि गमय त्वं मीलयित्वा दृशौ
स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः ।
आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः
सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलिः ॥२५॥

सुरतप्रक्रमोऽयमिति बुद्ध्वा प्रस्थित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

भ्रूभङ्ग इति । भ्रुवोर्भङ्गे कौटिल्ये रचितेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठम् औत्सुक्यसहितं यथा तथा उद्वीक्षते सतृष्णम् अवलोकयति । चेतसि मनसि कार्कश्यं काठिन्यं गमिते नीतेऽपि तनुः शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते आश्रयति । वाचि रुद्धायामपि संयतायामपि इदं दग्धाननं सस्मितं जायते । अतः तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य निर्वहणं रक्षणमिति यावत् कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? कथं त्वया मानो न कृत इतिवादिनीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

कान्ते इति । हे कान्ते ! त्वं दृशौ नयने मीलयित्वा मुद्रयित्वा कति अपि वासराणि दिवसान् गमय अतिवाहय, स्वस्ति स्वस्ति शुभमस्तु शुभमस्तु, यावत् दिशः शून्याः न भवन्तीति शेषः, तावत् नयने निमीलयामि, यदा तवादर्शनेन दिक् शून्येव भविष्यति तदैव नयने निमीलयामि निरतिशयं मीलयामीत्यथः मरणमेति भावः । वयम् आयाताः आगतप्राया एव । सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः सहेति शेषः आगमिष्यसि तवागमनं सुहृदां सौभाग्याय भविष्यतीत्यर्थः । आगमिष्यतीति पाठे

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ क्वणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे ! समाहतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥ २८ ॥

प्रातः प्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रता चक्षुषो-
र्मन्दायां मयि गौरवव्यपगमादुत्पादितं लाघवम् ।
किं मुग्धेन मया कृतं रमण ! धीर्मुक्ता त्वया गम्यतां
दुःस्थं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तास्मि तत् श्रोष्यसि॥२९॥

चपले नः अस्माकं हतजीविते गते का पीड़ा ? नैव काचित् पीड़ेत्यर्थः । प्राणान् त्यक्ष्यामीति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ २७ ॥

उरसीति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! उरसि वक्षसि तारो महान् हारः निहितः धृतः । घने सान्द्रे पूर्णे इति यावत् जघने कटि-पुरोभागे कलकलवती क्वणन्तीति भावः काञ्ची रशना कृता धृता । पादौ चरणौ क्वणन् स्वनन् मणिनूपुरः ययोः तादृशौ । यदि एवम् इत्थं समाहतः सन्ताड़ितः डिण्डिमः वाद्यभेदो यया तथाभूता सती प्रियं कान्तम् अभिसरसि अभिगच्छसि, तदा किं कथम् अधिकः त्रासेन भयेन उत्कम्पः यस्मिन् तत् यथा तथा दिशः समुदीक्षसे सम्यक् अवलोकयसि ? । हरिणीवृत्तम् ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रातः प्रतिप्रत्यूषम् उपागतेन उपस्थितेन अन्यासक्तेन रजनीमतिवाह्येति भावः चक्षुषोः निर्निद्रता निद्रा-राहित्यं जनिता उत्पादिता रजन्यां कदा प्रियो मे आयातीति धिया सर्वासु रात्रिषु मया जागरित्वैव कालो नीयते इति भावः । मन्दायां दुर्भगायां मयि गौरवस्य व्यपगमात् भ्रंशात् लाघवम् उत्-पादितम् । मुग्धेन मूढ़ेन मया किं कृतं तव अप्रियमिति शेषः । हे रमण ! हे कान्त ! त्वया धीर्बुद्धिः मुक्ता त्यक्ता निर्बोधोऽसि

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः, सा स्त्री वयं कातराः,
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते, सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा, गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥ ३० ॥
प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

साम्प्रतमिति भावः, तत् गम्यतां त्वया न मे प्रयोजनमिति भावः । दुःस्थं यथा तथा तिष्ठसि मां विनेति शेषः । अधुना यत् पथ्यं हितं ममेति शेषः तत् कर्त्तास्मि करिष्यामि तच्च श्रोष्यसि । त्वां विनाहं प्राणान् त्यक्ष्यामीति त्वया श्रोतव्यमिति भावः । दम्पत्योरुक्तिप्रत्युक्ती । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

सेति । सा कान्ता बाला मुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः विमुग्धचित्ताः, बालाया एव विमुग्धतोचिता अस्माकन्तु तद्वैपरीत्यमुचितमेवेति भावः । सा स्त्री, वयं कातराः व्याकुलाः, स्त्रीणामेव कातर्य्यं स्वाभाविकं पुंसान्तु तदन्यथेति स्थितौ अस्माकं तद्वैपरीत्यमिति भावः । सा पीनोन्नतिमत् पीवरमुन्नतञ्च पयोधरयुगं स्तनयुगलं धत्ते, वयन्तु सखेदाः आर्त्ताः, गुरुवस्तुधारिण एव खेद उचित इति भावः । सा गुरुणा दुर्वहेण जघनस्थलेन आक्रान्ता, वयन्तु गन्तुं न शक्ताः, गुरुभारवाहिनामेव गमने असामर्थ्यमिति भावः । अतः अन्यजनाश्रितैः दोषैः अपटवः अक्षमाः जाता इति अद्भुतम् आश्चर्य्यम् । अत्रैकस्मिन् कारणस्यापरस्मिन् कार्य्यस्य सद्भावात् असङ्गतिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरिति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३० ॥

प्रस्थानमिति । प्रियतमे कान्ते यातुं देशान्तरं गन्तुमित्यर्थः निश्चितचेतसि निर्द्धारितमनसि सति वलयैः करभूषणविशेषैः प्रस्थानं

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वैः समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥२१॥
सन्दष्टाधरपल्लवा सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती
मामामुञ्च शठेति कोपवचनैरानर्तितभ्रूलता।
शीत्काराञ्चितलोचना सरभसं यैश्चुम्बिता मानिनी
प्राप्तं तैरमृतं मुधैव मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥ २२ ॥

कृतं चिन्तया शरीरकार्श्यात् हस्तात् वलयभ्रंश इति भावः, प्रियसखैः सततसङ्गित्वात् प्रियबन्धुभिरिति भावः अस्रैः बाष्पैः अजस्रं सततं गतं पतितं चलितमिति यावत्, धृत्या सन्तोषेण क्षणमपि न आसितं नोपविष्टं न स्थितमित्यर्थः, चित्तेन मनसा पुरः अग्रतः प्रियतमस्येति भावः गन्तुं व्यवसितम् उद्यतम्। (किं बहुना) सर्वैः सदाश्रिता इति भावः समं युगपत् प्रियेण सह वा प्रस्थिताः चलिताः। हे जीवित ! गन्तव्ये सति यदा गमनं तव कस्मिन्नपि समये निश्चितं तदेति भावः प्रियसुहृदां सार्थः समूहः पूर्वोक्तरूप इति भावः किमु कथं त्यज्यते ? सङ्गित्यागो नोचित इति त्वमपि शीघ्रमेतैः सह गच्छेति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। भाविविपत्युः प्रवासमाशङ्कमानायाः कस्याश्चिदुक्तिः ॥ २१ ॥

सन्दष्टेति। सचकितं सशङ्कं प्रियस्य सहसा चुम्बनभियेति भावः सन्दष्टः अधरपल्लवः यया तादृशी हस्ताग्रम् आधुन्वती कम्पयन्ती हे शठ ! माम् आमुञ्च सम्यक् त्यज इति कोपवचनैः आनर्तिता सञ्चालिता भ्रूलता यया तथाविधा शीत्कारेण अञ्चिते शोभिते लोचने यया तथाविधा मानिनी मानवती कान्ता यैः सरभसं सवेगं चुम्बिता, तैः अमृतं प्राप्तम् आस्वादितम्। मूढैः निर्बोधैः सुरैः देवैः सागरः मुधैव वृथैव मथितः विलोडितः अमृतलाभायेति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

सुप्तोऽयं सखि ! सुप्यतामिति गताः सख्यस्ततोऽनन्तरं
प्रेमावासितया मया सरलया न्यस्तं मुखं तन्मुखे ।
ज्ञातेऽलीकनिमीलने नयनयोर्धूर्तस्य रोमाञ्चतो
लज्जासीन्मम तेन साप्यपहृता तत्कालयोग्यैः क्रमैः ॥२३॥
कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो यत्र दृष्टिः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैषमं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न हि मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥२४॥

सुप्त इति । हे सखि ! अयं कान्त इति शेषः सुप्तः निद्रितः, सुप्यतां त्वयेति शेषः इति उक्त्वेति शेषः सख्यः गताः प्रस्थिताः । ततः सखीनां गमनात् अनन्तरं परं प्रेमावासितया प्रेमपूर्णया सरलया कपटाकपटधर्ममजानत्येति भावः मया तस्य मुखे मुखं न्यस्तम् अर्पितम् । ततः धूर्त्तस्य कान्तस्य रोमाञ्चतः मत्स्पर्शेनेति भावः नयनयोः अलीकनिमीलने कपटमुद्रणे ज्ञाते सति मम लज्जा आसीत् तेन कान्तेन तत्कालयोग्यैः तत्कालोचितैः क्रमैः व्यापारैः आश्लेषादिभिरिति भावः सापि लज्जापि अपहृता चोरिता अपनीतेति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । प्रातर्नायिकायाः कामपि प्रति रात्रिवृत्तकथनमिदम् ॥ २३ ॥

कोप इति । यत्र प्रेम्णि भ्रुकुटिरचना न त्वन्यद्रूपाचरणमिति भावः कोपः कोपकार्य्यमित्यर्थः, यत्र प्रेम्णि मौनं तूष्णीम्भावः निग्रहः ताडनं, यत्र प्रेम्णि अन्योन्यस्य परस्परस्य स्मितं मन्दं हसितम् अनुनयः सान्त्वनं, यत्र प्रेम्णि दृष्टिः अवलोकनं प्रसादः प्रसन्नता, तस्य प्रेम्णः अधुना इदं वैषमं विकृतिः जातं तत् पश्य अवलोकय, त्वं पादान्ते चरणप्रान्ते लुठसि लुण्ठनं करोषि, किन्तु

सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ २५ ॥

गाढ़ालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलत्-श्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद ! माति माममलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किन्नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्२६

खलायाः दुष्टायाः मे मन्युमोक्षः कोपपरिहारः न हि नैव भवतीति शेषः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ गौ ययुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ २४ ॥

सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्यज, मां पादानतं पश्य, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् । नाथे इति निगदति वदति सति तिर्य्यक् तिरश्चीनं यथा तथा आमीलिते अक्षिणी यया तथाभूतया सख्या कान्तयेति शेषः अनल्पं प्रभूतं नयनजलं मुक्तं त्यक्तं न किञ्चित् उक्तम् । मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥२५ ॥

गाढ़ालिङ्गनेति । गाढ़ालिङ्गनेन वामनीकृतयोः नतीकृतयोः कुचयोः स्तनयोः प्रोद्भिन्नः उद्भूतः रोमोद्गमः रोमहर्षोदयः यस्याः तथोक्ता सान्द्रः निविड़ः यः स्नेहरसः प्रेमावेशः तस्य अतिरेकात् आतिशय्यात् विगलत् स्खलत् श्रीमत् सुन्दरं नितम्बाम्बरं नितम्बवसनं यस्याः तथाभूता, हे मानद! मां अलं अत्यर्थं मा मा मा अति अतिपीड़येति भावः इति क्षामं क्षीणं अल्पमित्यर्थः अक्षरं उल्लपतीति तथोक्ता मृदुमन्दभाषिणीत्यर्थः सती सुप्ता किं नु वितर्के,

पटालग्ने पत्यौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥ ३७ ॥

गते प्रेमाबन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते
निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।
तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि ! गतांस्तांश्च दिवसान्
न जाने को हेतुर्दलति शतधा यन्न हृदयम् ॥ ३८ ॥

स्तृता किं नु, मे मम मनसि लीना निमग्ना विलीना विलयं गता किं नु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

पटेति । नववधूः नवीना कान्ता पत्यौ पटालग्ने वसनं स्पृशतीति भावः जातविनया सविनयं यथा तथेति भावः मुखं नमयति, हठाश्लेषं सहसालिङ्गनं वाञ्छति आकाङ्क्षति सति निभृतं यथा तथा गात्राणि अपहरति अपसारयतीति भावः। स्मितं मुखे यासां ताः स्मितमुख्यः याः सख्यः ताभिः तासु वा दत्तं नयनं यया यथा वा तथा सती आख्यातुं किमपि वक्तुमित्यर्थः न शक्नोति न पारयति । प्रथमपरिहासे कृते इति शेषः ह्रिया लज्जया अन्तः मनसि ताम्यति व्यथामनुभवतीत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

गते इति । हे प्रियसखि ! प्रेमाबन्धे प्रणयबन्धने गते विनष्टे, प्रणयेन प्रेम्णा बहुमाने बहुगौरवे विगलिते विच्युते, सद्भावे वात्सल्ये निवृत्ते, जन इव सामान्यजन इव जने पत्याविति भावः पुरः अग्रतः गच्छति चलति सति तत् किमिदं वृत्तमिति भावः उत्प्रेक्ष्य तर्कयित्वा गतान् अतीतांश्च तान् प्रियजनसङ्गरहितानिति भावः दिवसान् उत्प्रेक्ष्य चिन्तयित्वा च हृदयं यत् शतधा न दलति

चिरविरहिणोरुत्कण्ठार्त्तिश्लथीकृतगात्रयो-
र्नवमिव जगज्जातं भूयश्चिरादभिनन्दतोः ।
कथमपि दिने दीर्घे याते निशामधिरूढयोः
प्रसरति कथा बह्वी यूनोर्यथा न तथा रतिः ॥ ३९ ॥

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः
पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।
दत्तः स्वेदमुचा पयोधरयुगे नार्घ्यो न कुम्भाम्भसा
स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ ४० ॥

न विदीर्य्यते, तत्र को हेतुः अस्तीति शेषः तत् न जाने । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३८ ॥

चिरेति । चिरविरहिणोः दीर्घकालं विरहेण स्थितयोरित्यर्थः अतएव उत्कण्ठया उद्वेगेन या आर्त्तिः सन्तापः तया श्लथीकृतं शिथिलीकृतं क्लान्तमिति यावत् गात्रं ययोः तथाभूतयोः भूयः पुनः चिरात् दीर्घकालात् परमित्यर्थः नवमिव जगत् जातम् अभिनन्दतोः प्रशंसतोः मिलने नेति भावः कथमपि अतिकष्टेन दीर्घे दिने याते अतिक्रान्ते सति निशां रजनीम् अधिरूढयोः प्राप्तयोरिति यावत् यूनोः तरुणयोः यथा बह्वी विविधा नानाविषयिणीति भावः कथा प्रसरति चलति, तथा रतिः सुरतं न प्रसरतीति शेषः । हरिणीवृत्तम् ॥ ३९ ॥

दीर्घेति । दृष्ट्यैव दीर्घा महती वन्दनमालिका अभिनन्दनार्थमाल्य विरचिता कृता, इन्दीवरैः नीलोत्पलैर्न स्मितेन मन्दहासेन पुष्पाणां प्रकरः चयः गुच्छ इति यावत् उपहारत्वेन दीयमान इति भावः रचितः कुन्दजात्यादिभिः कुन्दकुसुमजातीकुसुमादिभिः नो रचितः इति शेषः । स्वेदमुचा घर्मवारिवर्षिणा पयोधरयुगेन स्तनयुगलेन अर्घ्यः दत्तः, कुम्भाम्भसा कलसोदकेन न । अतः तन्व्या

कान्ते सागसि शायिते प्रियसखीवेशं विधायागते
भ्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्सङ्गमाकाङ्क्षया।
मुग्धे! दुष्करमेतदित्यतितरामुक्त्वा सहासं बलाद्
आलिङ्ग्य छलितास्मि तेन कितवेनाद्य प्रदोषागमे ॥४१॥
आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तपिहितौ पादौ करोत्यादराद्
व्याजेनागतमावृणोति हसितं न स्पष्टमुद्वीक्षते।
मय्यालापवति प्रतीपवचनं सख्या सहाभाषते
तस्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदयः ॥ ४२ ॥

कृशाङ्ग्या स्वैरेव निजैरेव अवयवैः विशतः गृहं प्रविशतः प्रियस्य मङ्गलं माङ्गलिकाचार इत्यर्थः कृतम् अनुष्ठितम्। अत्र दृष्ट्यादिभिर्वन्दनमालिकादिरूपेणारोपस्य प्रकृते नायकसम्भावनाद्यनुपयोगित्वात् अतुल्याधिकरणः परिणामालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे, विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधेति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

कान्ते इति। आगते सागसि सापराधे कान्ते प्रियसखीवेशं विधाय कृत्वा शायिते कयाचिदिति शेषः भ्रान्त्या भ्रमेण मया आलिङ्ग्य प्रियसखीवेशं कान्तमिति शेषः तस्य कान्तस्य सङ्गमाकाङ्क्षया सङ्गत्यभिलाषेण रहस्यं गूढम् उदितम् उक्तं तत्सङ्गमाभिलाषित्वं प्रकटितमिति भावः। तेन कितवेन धूर्त्तेन कान्तेन हे मुग्धे! एतत् अतितराम् अत्यर्थं दुष्करम् इति उक्त्वा कथयित्वा सहासं बलात् आलिङ्ग्य अद्य प्रदोषागमे रजन्यां छलितास्मि प्रतारितास्मि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आशङ्क्येति। प्रणतिं मम चरणपातम् आशङ्क्य आदरात् यत्नात् पादौ चरणौ पटान्तपिहितौ वसनान्ताच्छादितौ करोति। आगतं हसितं हास्यं व्याजेन छलेन आवृणोति गोपायति। स्पष्टं यथा

सा यावन्ति पदान्यलीकवचनैरालीजनैः शिक्षिता
तावन्त्येव कृतागसो द्रुततरं व्याहृत्य पत्युः पुरः।
प्रारब्धा पुरतो यथा मनसिजस्याज्ञा तथा वर्तितुं
प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषणस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः॥४३

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चिन्नतभ्रूलतम्।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि॥ ४४॥

तथा न उद्वीक्ष्यते निरीक्ष्यते। अयि आलापवति आलापं कुर्वति सति सख्या सह प्रतीपवचनं विपरीतवाक्यम् आभाषते कथयति। अतः तस्याः कान्तायाः निर्भरप्रणयिता प्रेमातिशय इत्यर्थः तिष्ठतु आस्तां, मानोऽपि रस्योदयः रमणीयः प्रतीयते इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ४२॥

सेति। सा कान्ता अलीकवचनैः छ्द्मवादिभिः आलीजनैः सखीजनैः यावन्ति पदानि वचनानीति यावत् शिक्षिता, तावन्त्येव न तु ततोऽधिकानि न्यूनानि वेति भावः पदानि कृतागसः कृतापराधस्य पत्युः स्वामिनः पुरः अग्रतः द्रुततरं सत्वरं व्याहृत्य उक्त्वा यथा मनसिजस्य कामस्य आज्ञा आदेशः यादृशः कामावेश इत्यर्थः पुरतः पत्युरग्रतः तथा वर्त्तितुं व्यवहर्त्तुं प्रारब्धा उपक्रान्तवती। मौग्ध्यं मुग्धता बालत्वमित्यर्थः विभूषणम् अलङ्कारः यस्य तादृशस्य प्रेम्णः सहजः स्वाभाविकः कोऽपि अनिर्वचनीयः एष कान्तः मनोहरः क्रमः पद्धतिरित्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ४३॥

दूरादिति। मानिन्याः मानवत्याः नार्य्याः चक्षुः सागसि सापराधे प्रेयसि दूरात् आगते सति उत्सुकं यथा तथा विवलितं सङ्कुचितम्। सम्भाषिणि आलपति सति स्फारितं विस्फारितम्। सं-

अङ्गानामतितानवं कथमिदं कम्पश्च कस्मात् कुतो
मुग्धे ! पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।
तन्व्या सर्वमिदं स्वभावजमिति व्याहृत्य पक्ष्मान्तर-
व्यापी वाष्पभरस्तया चलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥४५॥

पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक् परिणतो
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥ ४६ ॥

श्लिष्यति समालिङ्गति सति अरुणं रक्तम् । गृहीतवसने वसनं स्खलयतीत्यर्थः सति किञ्चित् ईषत् नता भ्रूलता यस्य तत् । चरणयोः आनतिः प्रणिपातः व्यतिकरो व्यापारो यस्य तथाभूते सति वाष्पाम्बुपूर्णम् अश्रुपूर्णम् ईक्षण दर्शनव्यापारो यस्य तादृशम् अतएव प्रपञ्चचतुरं विविधविलाससुभगं जातम् अहो आश्चर्यम् शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अङ्गानामिति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! कथमिदम् अङ्गानाम् अतितानवम् अतिकार्श्यम् ? कस्माच्च कम्पः ? कुतः पाण्डुकपोलं पाण्डुरगण्डम् आननं मुखम् ? इति प्राणेश्वरे पृच्छति सति तया तन्व्या कृशाङ्ग्या सर्वमिदं स्वभावजं स्वाभाविकम् इति व्याहृत्य उक्त्वा निःश्वस्य दीर्घमिति भावः अन्यतः अन्यत्र चलितया चलन्त्या इत्यर्थः पक्ष्मान्तर-व्यापी नेत्रलोमावरकः वाष्पभरः नेत्राम्बुनिचयः मुक्तः त्यक्तः । एतेन त्वद्विरहार्त्ताऽहमेतादृगवस्था जातास्मीति व्यज्यते । शार्दूल-विक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

पुर इति । तन्व्याः कृशाङ्ग्याः पुरः अग्रतः गोत्रस्खलनेन सहसा अन्याङ्गनानामोच्चारणेन चकितः शङ्कितः अहं वैलक्ष्यात् लज्जा-वशात् नतमुखः अधोवदनः सन् किमपि लिखितुं प्रवृत्तः प्रक्रान्तः ।

कठिनहृदये ! मुञ्च भ्रान्तिं व्यलीककथाश्रितां
पिशुनवचनैर्दुःखं नेतुं न युक्तमिमं जनम् ।
किमिदमथवा सत्यं मुग्धे ! त्वया हि विनिश्चितं
यदभिरुचितं तन्मे कृत्वा प्रिये ! सुखमास्यताम् ॥ ४७ ॥

मन्दं मुद्रितपांशवः परिपतज्झङ्कारझञ्झामरुद्-
वेगध्वस्तकुटीरकान्तरगतच्छिद्रेषु लब्धान्तराः ।
कर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचतटस्वेदच्छिदः प्रावृषः
प्रारम्भे निपतन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोबिन्दवः ॥ ४८ ॥

दैवहतकात् दुर्दैवादित्यर्थः कथमपि स्फुटः स्पष्टः स ताहक् रेखा-न्यासः लेखाविन्यासः परिश्रुतः पर्य्यवसितः येन पुनः व्यक्त स्फुटम् अवयवैः आकारैः सैव तरुणी मल्लोग्ये ति भावः गता आप-तिता सम्मुखं नम्रा इति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४६ ॥

कठिनेति । हे कठिनहृदये । निष्ठुरचित्ते ! व्यलीककथाश्रिताम् अप्रियकथाजनितां मृषावाक्यजनितां वा भ्रान्तिं संशयमित्यर्थः मुञ्च त्यज । पिशुनानां दुर्जनानां वचनैः असत्यैरिति भावः इमं जनं दुःखं नेतुं न युक्तं नोचितम् । अथवा इदं किं त्वया सत्यं हि अवि-तथमेव विनिश्चितं निर्णीतम् ? हे प्रिये ! यत् अभिरुचितम् अभीष्टं तदेव शेषः तत् मे मम कृत्वा दण्डं विधायेति भावः सुखम् आस्यता स्थीयताम् । हरिणीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्दमिति । प्रावृषः वर्षर्त्तोः प्रारम्भे उपक्रमे मन्दम् अल्पं यथा तथा मुद्रिताः स्थगिताः पांशवः रजांसि यैः तथाभूताः परिपतन् उद्गच्छन् झङ्कारो यस्य तादृशस्य झञ्झामरुतः वेगेन ध्वस्तानां विशीर्णानां कुटीरकाणां क्षुद्रगृहाणाम् अन्तरगतानि मध्यगतानि यानि छिद्राणि विवराणि तेषु लब्धान्तराः लब्धप्रवेशाः कर्मसु व्यग्राः व्यस्ताः याः कुटुम्बिन्यः नार्य्यः तासां कुचतटयोः स्तनप्रदेशयोः

पीतस्तुषारकिरणो मधुनैव सार्द्धम्
अन्तः प्रविश्य चषके प्रतिविम्बवर्त्ती ।
मानान्धकारमपि मानवतीजनस्य
नूनं बिभेद यदसौ प्रससाद सद्यः ॥ ४९ ॥

नभसि जलदलक्ष्मीं सम्भृतां वीक्ष्य दिष्ट्या
प्रसरसि यदि कान्तेत्यर्द्धमुक्ता कथञ्चित् ।
मम पटमवलम्ब्य प्रोल्लिखन्ती धरित्रीं
तदनुकृतवती सा यत्र वाचो निवृत्ताः ॥ ५० ॥

स्वेदच्छिदः घर्मध्वंसिनः तथा कान्ताहतान् कदलीपत्राणि उल्लासयन्तीति तथोक्ताः पयोविन्दवः छाटजलकणाः निपतन्ति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

पीत इति । यत् यदा असौ तुषारकिरणः प्रससाद प्रसादं नैर्मल्यमिति यावत् अगमत् तदा सद्यः तत्क्षणात् मानवतीजनस्य मानान्धकारमपि वाह्यान्धकारस्य किं वक्तव्यमिति भावः नूनं बिभेद दूरीचकार इति क्रोधादिति भावः चषके पानपात्रे अन्तः प्रविश्य प्रतिविम्बवर्त्ती छायया वर्त्तमानस्तुषारकिरणश्चन्द्रः मधुनैव मद्येनैव सार्द्धं सह पीतः पस्तः वर्त्तेनेति कर्तृपदमूह्यम । वर्षाकालतद्धान्धकारप्रियत्वात् अन्धकारध्वंसी अवसीति क्रोधादिव मधुनस्य [illegible] कायामतीवोल्लासकत्वेन तेनैव सार्द्धं चन्द्रमसः पानमिति [illegible] । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावने[illegible]क्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सेति । वसन्ततिलक[illegible]त्तम् । द्धेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ४९ ॥

नभसीति । हे कान्त ! नभसि आकाशे सम्भृतां जलदलक्ष्मीं मेघ[illegible]न्तिं वीक्ष्य दृष्ट्वा दिष्ट्या मम दुर्भाग्येनेति यावत् यदि [illegible]सि प्रसरसि ? कथञ्चित् कष्टेण इति अर्द्धम् उक्ता मम पटं [illegible]लम्ब्य

इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा ।
पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ५१

सालक्तकेन नवपल्लवकोमलेन
पादेन नूपुरवता मदनालसेन ।
यस्ताड्यते दयितया प्रणयापराधात्
सोऽङ्गीकृतो भगवता मकरध्वजेन ॥ ५२ ॥

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्मया किं कृतं,
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

अवलम्ब्य धरित्रीं भूमिं प्रोल्लिखन्ती सती यत्र वाचः निष्फलाः वाचां गतिर्नास्तीत्यर्थः तत् मरणमिति भावः अनुकृतवती मृतप्रायाभूदिति भावः । कथं त्वया न देशान्तरं गतमिति वादिनं कञ्चित् प्रति कथं गम्यत इति भङ्ग्योक्तिरियम् । मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनीभोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५० ॥

इयमिति । असौ तरलायतलोचना चञ्चलविस्तृतनयना गुरू महान्तौ समुन्नतौ उत्तुङ्गौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः तथोक्ता पृथुनितम्बस्य स्थूलनितम्बस्य भरेण आतिशय्येन अलसगामिनी जीवितहारिणी जीवनमोहिनी मम प्रियतमा इयम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

सालक्तकेनेति । दयितया कान्तया यः जनः सालक्तकेन लाक्षारसरञ्जितेन नवपल्लववत् कोमलेन नूपुरवता नूपुरालङ्कृतेन मदनालसेन पादेन चरणेन प्रणयापराधात् ताड्यते प्रह्रियते, सः जनः भगवता सर्वशक्तिमता मकरध्वजेन कामेन अङ्गीकृतः स्वीकृतः स्वजनत्वेन गृहीत इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

बाले इति । बाले ! मुग्धे ! नाथ ! हे मानिनि ! रुषं कोपं मुञ्च

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?
नन्वेतन्मम, का तवास्मि ? दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥५२

नीत्वोच्चैर्विक्षिपन्तः कृततुहिनकणासारसङ्गान् परागान्
कौन्दानानन्दितालीनतितरसुरभीन् भूरिशो दिङ्मुखेषु ।
एते ते कुङ्कुमाक्तस्तनकलसभरास्फालनादुच्छलन्तः
पीत्वा शीत्कारि वक्त्रं शिशुहरिणदृशां हैमना वान्ति वाताः ५४

अत्र । रोषात् कोपात् मया किं कृतम् ? । अस्मात् खेदः दुःखं कृत इति शेषः । भवान् मे मह्यं न अपराध्यति, सर्वे अपराधाः मयि सन्तीति शेषः, मयैव सर्वेऽपराधाः कृता इति भावः । तत् तदा किं कथं गद्गदेन अस्पष्टेनेति यावत् वचसा रोदिषि ? कस्य अग्रतः रुद्यते ? ममेति शेषः । ननु भो ! एतत् रोदनमिति भावः मम: अग्रत इति शेषः । अस्मि अहं तव का ? दयिता प्रिया ममेति शेषः । नास्मि नाहं दयिता इत्यतः अस्मादेव कारणात् रुद्यते । दयितामिव मां न पश्यसीति अहं रोदिमीति भावः । स्त्रीपुंसयोरुक्तिप्रत्युक्ती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

नीत्वेति । एते ते हैमनाः हैमन्ताः वाताः वायवः कृतः तुहिनकणानां शिशिरविन्दूनाम् आसारैः धारासम्पातैः सङ्गः संसर्गः यैः तान् आनन्दिताः अलयः भ्रमराः यैः तथोक्तान् अतितरसुरभीन् अतिमात्रसौरभवतः कौन्दान् कुन्दकुसुमसम्बन्धिनः भूरिशः बहुनित्यर्थः परागान् नीत्वा गृहीत्वा दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु उच्चैः अतिमात्रं विक्षिपन्तः विस्तारयन्तः तथा शिशुहरिणदृशां बालमृगाक्षीणां शीत्कारि वक्त्रं वदनं पीत्वा शीतार्त्तत्वादिति भावः कुङ्कुमाक्तयोः कुङ्कुमलिप्तयोः स्तनकलसयोः भरस्य उच्छ्रायस्य आस्फालनात् सम्मर्दादिति भावः उच्छलन्तः उल्लसन्त इत्यर्थः सन्तः वान्ति वहन्ति । अत्र प्रस्तुतानां वायूनां कृष्ठकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

श्रुत्वा तन्व्या निशीथे नवघनरसितं विश्लथाङ्गं पतित्वा
शय्यायां भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुःखितालीजनेन ।
सोत्कण्ठं मुक्तकण्ठं कठिनकुचतटाघातशीर्णाम्बुविन्दु
स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्खलितमृदुवचो रुद्यते पान्थबध्वा ॥ ५५

श्लिष्टः कण्ठे किमिति न मया मूढया प्राणनाथ-
श्चुम्बत्यस्मिन् वदनविधुतिः किं कृता किन्न दृष्टः ।
नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती
पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाते रसज्ञा ॥ ५६ ॥

तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समैयत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति । स्रग्धरावृत्तम् । म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ ५४ ॥

श्रुत्वेति । तन्व्या कृशाङ्ग्या पान्थबध्वा प्रोषितकामिन्या निशीथे अर्द्धरात्रे नवघनानां नवमेघानां रसितं गर्जितं श्रुत्वा विश्लथं विवशम् अङ्गं यत्र तत् यथा तथा शय्यायां तथा भूमिपृष्ठे पतित्वा दुःखितालीजनेन दुःखितसखीजनेन करतलेषु धृतया सत्या प्रियस्य स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः प्रियं स्मृत्वेत्यर्थः, कर्मणि षष्ठी । सोत्कण्ठम् उत्कण्ठासहितं मुक्तकण्ठं तारस्वरमित्यर्थः कठिनयोः कुचतटयोः स्तनयुगलयोः आघातेन आपातेन शीर्णाश्चूर्णिताः अम्बुविन्दवः यस्मिन् तत् तथा स्खलितानि शोकावेगेनावरुद्धकण्ठतया अर्द्धोच्चारितानि मृदूनि कोमलानि वचांसि वाक्यानि विलापाक्षराणि यस्मिन् तद् यथा तथा रुद्यते । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ५५ ॥

श्लिष्ट इति । मूढया मन्दया मया प्राणनाथः किमिति कथं कण्ठे न श्लिष्टः नालिङ्गितः ? अस्मिन् प्राणनाथे चुम्बति सति मया वदनविधुतिः मुख प्रसारणादिरूपं. किं कथं कृता ? किं कथं न दृष्टः न निरीक्षितः ? कस्माच्च न उक्तः न आलपितः ? प्रागिति सर्वत्र

श्रुत्वा नामापि यस्य स्फुटघनपुलकं जायतेऽङ्गं समन्ताद्
दृष्ट्वा यस्याननेन्दुं भवति वपुरिदं चन्द्रकान्तानुकारि ।
तस्मिन्नागत्य कण्ठग्रहणसरभसस्थायिनि प्राणनाथे
भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मम पुनर्वज्रमय्याः कदा नु ॥ ५७ ॥

रामाणां रमणीयवक्त्रशशिनः स्वेदोदबिन्दुप्लुतो
व्यालोलालकवल्लरीं प्रचलयन् धुन्वन् नितम्बाम्बरम् ।
प्रातर्वाति मधौ प्रकामविकसद्राजीवराजीरजो-
जालामोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मारुतः ॥ ५८ ॥

योग्यम् । इति इत्थं नववधूचेष्टितं मुग्धत्वाव्याकुलं चिन्तयन्ती प्रेमणि जाते सति रमणी रसिका तरुणी युवतिः पश्चात्तापं वहति करोति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ५६ ॥

श्रुत्वेति । यस्य नाम श्रुत्वापि अङ्गं समन्तात् सर्वतः स्फुटानि स्पष्टानि घनानि सान्द्राणि पुलकानि रोमाञ्चाः यस्मिन् तथाविधं जायते भवति, यस्य आननेन्दुं मुखचन्द्रं दृष्ट्वा इदं वपुः शरीरं चन्द्रकान्तं तदाख्यं मणिम् अनुकरोतीति तथोक्तं द्रवीभूतमित्यर्थः भवति, तस्मिन् प्राणनाथे आगत्य कण्ठग्रहणाय कण्ठालिङ्गनाय सरभसं सहर्षं सावेगं वा, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । तिष्ठतीति तादृशे सति कदा वज्रमय्याः अतिनिठुरायाः इति भावः मम मानस्य चिन्ता भग्ना भवति ? नु वितर्के । मानेन अवधीरितकान्तायाः पश्चात्तापवचनमिदम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ५७ ॥

रामाणामिति । मधौ वसन्ते चैत्रे वा प्रकामं सम्यक् विकसन्तीनां राजीवराजीनां कमलचयानां रजोजालानाम् आमोदेन सौरभेण मनोहरः मारुतः वायुः प्रातः प्रभाते रामाणां कामिनीनां सुरतोत्थितानामिति भावः रमणीयं वक्त्रं वदनमेव शशी चन्द्रः तस्य स्वेदोदबिन्दुभिः घर्मजलकणैः प्लुतः आर्द्रीकृत इत्यर्थः तथा व्यालोलां

अङ्गं चन्दनपाण्डुपल्लवमृदुस्ताम्बूलताम्राधरो
धारायन्त्रजलाभिषेककलुषे धौताञ्जने लोचने ।
अन्तःपुष्पसुगन्धिरार्द्रकबरी सर्वाङ्गलग्नाम्बरं
रामाणां रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे ॥ ५९ ॥

वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वरं न पुनर्दिवा ।
उभयमेतदुपैत्वथवा क्षयं प्रियजनेन न यत्र समागमः ॥ ६० ॥

स्खलितामिति यावत श्रमयतः वार्दिति भावः अलकवल्लरीं चूर्णकुन्तलवल्लरीं प्रचलयन् कम्पयन् नितम्बाम्बरं नितम्बवसनं धुन्वन् चपलयन् तथा रतिरमल्लानिं सुरतरागश्रमं हरन् सन् वाति वहति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

अङ्गमिति । ग्रीष्मस्य अपराह्णागमे दिवावसानसमये रामाणां रमणीनां चन्दनेन चन्दनविलेपनेन पाण्डु शुभ्रम् अङ्गं पल्लववत् मृदुः कोमलः ताम्बूलेन ताम्रः रक्तः अधरः, धारायन्त्रजलैर्यः अभिषेकः स्नानं तेन कलुषे आविले धौताञ्जने क्षालितकज्जले लोचने नयने, अन्तःपुष्पैः अन्तर्गतैः कुसुमैः सुगन्धिः आर्द्रकबरी स्तिमितकेशपाशः तथा सर्वाङ्गेषु लग्नं ससक्तं जलार्द्रत्वादिति भावः अम्बरं वसनं सूक्ष्ममिति भावः एतानि रमणीयतां मनोहारित्वं विदधति जनयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

वरमिति । यत्र यस्मिन् यस्यां वा दिवसे निशायां वा प्रियजनेन न समागमः न सम्मिलनम्, असौ दिवसः वरं मनाक्प्रिय इत्यर्थः निशा पुनः न, न वरमित्यर्थः, ननु अथवा निशैव वरं मनाक्प्रियेत्यर्थः, दिवा पुनः न, न वरमित्यर्थः आद्ये कार्यान्तरव्यापृततया कथञ्चित् दिवसातिवाहनं रात्रिर्नितरां क्लेशकरीति द्वितीये निद्रया कथञ्चिन्निशातिवाहनं दिवसे तु सर्वदा दर्शनाभिलाषेण क्लेशातिशय इति भावः । अथवा एतत् उभयं रात्रिन्दिवमित्यर्थः क्षयं नाशम्

लोलैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रणामैः प्रियै-
रन्यास्ता विनिवारयन्ति कृपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितम् ।
पुण्याहं व्रज मङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत् स्नेहोचितमीहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः श्रोष्यसि ॥ ६१
लग्ना नांशुकपल्लवे भुजलता न द्वारदेशेऽर्पिता
नो वा पादतले तया निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
काले केवलमम्बुदातिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः
तन्व्या वाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण बद्धः प्रियः ॥ ६२ ॥

उपैतु प्राप्नोतु उभयोरपि समसुखकरत्वादिति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

लोलैरिति । हे प्रियतम ! याः नार्य्यः प्रस्थितं प्रयाणोद्यतमित्यर्थः प्राणेश्वरं लोलैः स्खलद्भिरिति यावत् लोचनवारिभिः अश्रुभिः, प्रियैः प्रीतिजनकैः सशपथैः दिव्यसहितैः पादप्रणामैः चरणपतनैः विनिवारयन्ति, कृपणाः दीनाः ताः अन्याः । अहं पुण्या भाग्यवतीत्यर्थः, व्रज गच्छ देशान्तरमिति शेषः, प्रातः प्रयातस्य ते तव मङ्गलं शुभं सुदिवसं शोभनं दिनं भवत्विति शेषः स्नेहोचितं प्रणयोचितम् ईहितं चेष्टितं यत् ममेति शेषः तत् मरणमिति भावः निर्गतः त्वं श्रोष्यसि । तव विरहे अहं प्राणान् त्यक्ष्यामीति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

लग्नेति । तया तन्व्या कृशाङ्ग्या अंशुकपल्लवे वसनाञ्चले प्रियस्येति शेषः न लग्ना वसनं धृत्वा नाकृष्टमित्यर्थः । द्वारदेशे भुजलता न अर्पिता प्रियस्य निर्गमबाधायेति भावः । पादतले प्रियस्येति शेषः नो वा निपतितं, तिष्ठ इति वचस्र न उक्तम् । अम्बुदातिमलिने मेघाच्छादिते इति यावत् काले वर्षाकाले इत्यर्थः गन्तुं प्रोषितुं प्रवृत्तः उद्यतः शठः धूर्त्तः प्रियः केवल वाष्पजलानाम् अश्रु-

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।
सर्वाण्यङ्गानि मे यान्ति श्रोत्रतां किमु नेत्रताम् ॥ ६३ ॥
विरहविषमः कामो वामस्तनुं कुरुते तनुं
दिवसगणनादक्षश्चासौ व्यपेतघृणो यमः ।
त्वमपि वशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ हे !
किशलयमृदुर्जीवेदेवं कथं प्रमदाजनः ॥ ६४ ॥
पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता कैव कान्ते
सन्मार्गस्थे प्रणयिनि जने कोपने ! कोऽपराधः ।

वारीणां ओघैः प्रवाहैः कल्पितः रचितः यः नदीपूरः नदीप्रवाहः तेन बद्धः निवारित इत्यर्थः । रुदतीं कामिनीं दृष्ट्वा तत्कान्तो न प्रस्थित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

नेति । सम्मुखायाते सम्मुखमुपस्थिते प्रिये कान्ते प्रियाणि प्रियवचनानि वदति सति मे मम सर्वाणि अङ्गानि श्रोत्रतां श्रवणेन्द्रियत्वं किमु नेत्रतां दर्शनेन्द्रियत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति तत् न जाने । प्रियस्य दर्शने तन्मुखाक्षरश्रवणे च न मम तृप्तिर्जायते इति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ६३ ॥

विरहेति । हे नाथ ! वामः प्रतीपः कामः विरहे विषमः दुःसह इति यावत् तनुं शरीरं तनुं क्षीणं कुरुते, असौ यमश्च दिवसानां जीवनकालानामिति भावः गणनायां संख्याने दक्षः निपुणः तत्पर इति यावत् अतएव व्यपेतघृणः निर्दयः असमये स न यच्छतीति भावः त्वम् अपि मानव्याधेः वशगः वशवर्त्ती मानं कृत्वा स्थित इति भावः एवं सति किशलयमृदुः पल्लवकोमलः प्रमदाजनः नारीजनः कथं जीवेत् ? अतिकष्टेन प्राणानपैतीत्यर्थः । विचिन्तय अवधारय । तत्मानं परित्यज्य मामनुगृहाणेति भावः । म्लानिनं कान्तं प्रति कस्याश्चिदङ्गनयोक्तिः । हरिणीवृत्तम् ॥ ६४ ॥

पादासक्ते इति । हे कोपने ! इह अस्मिन् कान्ते प्रिये

इत्थं तस्याः परिजनकथा कोपवेगोपशान्त्यै
वाष्पोद्भेदैस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रयातम् ॥ ६५ ॥
पुराभूदस्माकं नियतमविभिन्ना तनुरियं
ततो नु त्वं प्रेयान् वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।
इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥ ६६ ॥

सुचिरं बहुक्षणमित्यर्थः पादान्ते चरणपतिते ते तव वामता प्रति-कूलता कैव ? अनुचितैवेति भावः, प्रणयिनि जने कान्ते इत्यर्थः सन्मार्गस्थे सदाचारवर्त्तिनि सति कः अपराधः ? नैवापराध इत्यर्थः तस्याः नार्य्याः कोपवेगस्य उपशान्त्यै उपशमाय इत्थम् एवंविधा परिजनानां सखीनामिति भावः कथा आसीदिति शेषः । तदनु तदनन्तरं वाष्पाणाम् अश्रूणाम् उद्भेदैः स्खलनैः सहसा न स्थितं न प्रयातं न गतं कियत्कालम् अश्रुमोचनेन कोपो गत इति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ६५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वम् अस्माकम् आवयोरित्यर्थः नियतं निश्चितम् इयं तनुः शरीरम् अविभिन्ना एकैवेत्यर्थः अभूत् । ततः कियतः कालात् त्वं प्रेयान् प्रियतमः किन्तु भिन्नतनुः विच्छेदादिति भावः, वयमपि हताशाः विफलमनोरथाः प्रियतमाः जाता इति शेषः, इदानीं त्वं नाथः पतिः पालकत्वादिति भावः, वयमपि कलत्रं स्त्री, भर्त्तव्या इति भावः अपरम् अन्यत् किं वक्तव्यमिति शेषः मया कुलिशकठिनानां वज्रनिष्ठुराणां प्राणानां तादृशविरहेऽपि अध्वंसिनामिति भावः इदं फलं युष्मत्कृपापात्रत्वरूपमिति भावः आप्तं लब्धम् । तव विरहे मम यौवनं गतम् इदानीं केवलं भर्त्तृभार्य्यात्वसम्बन्ध आवयोरिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

मुग्धे ! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते ?
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैव प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो ननु स मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ६७ ॥

पीतो यतः प्रभृति कामपिपासितेन
तस्या मयाधररसः प्रचुरः प्रियायाः ।
तृष्णा ततः प्रभृति मे द्विगुणत्वमेति
लावण्यमस्ति बहु तत्र किमत्र चित्रम् ॥ ६८ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! सरले ! अखिलः समग्रः कालः समयः मुग्धतयैव सरलभावेनैव नेतुम् अतिवाहयितुं किं कथम् आरभ्यते ? मानं धत्स्व अवलम्बस्व, धृतिं धैर्यं बधान आश्रय, प्रेयसि कान्ते ऋजुतां सरलतां दूरे कुरु न कुरुष्वेत्यर्थः, सख्या एवं प्रतिबोधिता ज्ञापिता कान्ता भीतानना सभयवदना सती तां सखीं प्रतिवचः आह ब्रवीति, ननु सखि ! नीचैः मन्दं यथा तथा शंस कथय नोच्चैः कथयेति यावत् कथं चेत हृदि स्थितः स मे मम प्राणेश्वरः श्रोष्यति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

पीत इति । यतः प्रभृति आरभ्य कामपिपासितेन मया तस्याः प्रियायाः प्रचुरः प्रभूतः अधररसः पीतः, ततः प्रभृति तदारभ्य मे मम तृष्णा तदधररसपानलालसा द्विगुणत्वं वृद्धिमित्यर्थः एति प्राप्नोति । तत्र प्रियाधरे बहु लावण्यम् अस्ति अत्र विषये किं चित्रम् आश्चर्यम् । यदि लावण्यातिशयो नास्ति तदा कथं तत्र रसातिशयः लावण्यरसयोराधाराधेयत्वनियमादिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

क्व प्रस्थितासि करभोरु ! घने निशीथे ?
प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे ।
एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले !
नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥ ६९ ॥

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित् केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन दधती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्त्ततया च वेपथुमती तेनानिशं चुम्बिता ॥ ७० ॥

क्वेति । हे करभोरु ! घने अन्धकाराच्छन्ने इति यावत् निशीथे अर्द्धरात्रे क्व कुत्र प्रस्थितासि चलितासि ? यत्र मे रतिप्रियः सुरताभिलाषी प्राणाधिकः वसति तिष्ठति, हे बाले ! मुग्धे ! एकाकिनी असहाया त्वं न बिभेषि कथम् ? वद । ननु भोः पुङ्खितशरः संयोजितशरः मदनः कामः सहायः अस्ति । कस्याश्चिदभिसारिण्याः पथिकस्य च कस्यचिदुक्तिप्रत्युक्ती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

लीलेति । अन्यवनितया अपराङ्गनया निःशङ्कं दष्टः अधरो यस्य तथाभूतः अतएव लीलातामरसेन क्रीडारक्तकमलेन आहतः ताड़ितः मुग्धयेति शेषः कश्चित् केसरैः तत्तामरसकिञ्जल्कैरित्यर्थः दूषिते ईक्षणे नेत्रे यस्य तथाभूत इव नेत्रे व्यामील्य निमीलयित्वा स्थितः । मुग्धा सरला तत्कपटमजानतीति भावः कुड्मलिताननेन सङ्कुचितवदनेन वायुं तत्केसरापनयनार्थमिति भावः दधती भ्रान्त्या केसरदूषितनेत्रबोधेनेति भावः तस्य कान्तस्य पुरत इति शेषः वेपथुमती कम्पमाना कान्तस्य नयनानिष्टशङ्कयेति भावः स्थिता तेन कान्तेन धूर्त्ततया अनिशम् अविरतमिति यावत् चुम्बिता । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

स्फुटतु हृदयं कामः कामं करोतु तनुं तनुं
न सखि ! चटुलप्रेम्णा कार्य्यं पुनर्दयितेन मे ।
इति सरभसं मानोद्रेकादुदीर्य्य वचस्तया
रमणपदवी सारङ्गाक्ष्या ससम्भ्रममीक्षिता ॥ ७१ ॥

पश्याश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षादियं
शय्या सम्प्रति कोमलाङ्गि ! कठिनेत्यारोप्य मां वक्षसि ।
गाढ़ौष्ठग्रहपीड़नाकुलतया पादाग्रसन्दंशके-
नाकृष्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्त्तेन तत्प्रस्तुतम् ॥ ७२ ॥

स्फुटत्विति । हे सखि ! हृदयं स्फुटतु विदीर्णं भवतु, कामः कामं सम्यक् तनुम् अङ्गं तनुं क्षीणं करोतु, चटुलप्रेम्णा चञ्चलप्रणयेन दयितेन प्रियेण पुनः मे मम न कार्य्यं न प्रयोजनम् । तया सारङ्गाक्ष्या मृगाक्ष्या इति इत्थं मानोद्रेकात् मानातिरेकात् सरभसं सहसा वचः उदीर्य्य उक्त्वा रमणस्य कान्तस्य पदवी प्रयाणमार्गः ससम्भ्रमं सभयम् ईक्षिता दृष्टा । मानेनावधीरिते कान्ते गच्छति पुनस्तृष्णया तन्मार्गावलोकनात् सत्वरं निषिध्यतामयमित्याशयः । हरिणीवृत्तम् ॥ ७१ ॥

पश्येति । हे कोमलाङ्गि ! आश्लेषेण आलिङ्गनेन विशीर्णानां स्खलितानां त्वदङ्गेभ्य इति भावः चन्दनरजःपुञ्जानां चन्दनधूलिनिवहानां प्रकर्षात् आतिशय्यात् इयं शय्या सम्प्रति कठिना त्वदङ्गं बाधते इति भावः पश्य इति उक्त्वा धूर्त्तेन कान्तेन मां वक्षसि आरोप्य नीत्वा गाढ़ः यः ओष्ठग्रहः अधरदंशनं तेन यत् पीड़नं क्लेशः व्यथेति यावत् तेन आकुलतया हस्तस्य तत्र व्यापृततयेति भावः पादाग्रं चरणयोरग्रमेव सन्दंशकः तेन अम्बरं वसनम् आकृष्य ह्रासयित्वेत्यर्थः आत्मनः स्वस्य यत् उचितम् अभीष्टमित्यर्थः तत् प्रस्तुतम् आरब्धं सम्यक् सुरतं कृतमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

कथमपि प्रत्यावृत्ते प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम्।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससम्भ्रमं
प्रचलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं पुनः॥ ७३॥

आदृष्टिप्रसरं प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया
विच्छिन्नेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुन्मीलति।
दत्त्वैकं सशुचा गृहं प्रतिपदं पान्थस्त्रियास्मिन् क्षणे
सोऽभूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः॥ ७४॥

कथमिति। विरहकृशया कान्तया प्रत्यावृत्ते प्रवासात् प्रतिनिवृत्ते प्रिये कथमपि स्खलितोत्तरे कृतापराधतया असम्यक्प्रतिवचने सति व्याजं छलं कृत्वा प्रजल्पितं वचनं प्रियस्येति शेषः अश्रुतं नाकर्णितं पुनः किन्तु शून्ये विजने गेहे स्थितयेति शेषः असहना कोपनेति यावत् या सखी तस्याः श्रोत्रप्राप्तौ श्रवणगोचरतायां यः प्रमादः अनवधानता तस्मात् ससम्भ्रमं सभयं यथा तथा प्रचलितदृशा चञ्चलनयनया तया समुच्छ्वसितं समुज्जीवितम्। प्राक् सख्या प्रिये आगते त्वया अतिमात्रं मानः कर्त्तव्य इति शिक्षिता, किन्तु कान्तागमने सहसा तदनुसरणे सख्याः कोपो भवेदिति भयेन तद्वाक्याश्रवणेऽपि पुनर्जीवनं प्राप्तमिति निष्कर्षः॥ ७२॥

आदृष्टीति। पान्थस्त्रिया प्रोषितभर्तृकयेत्यर्थः आदृष्टिप्रसरं दृष्टिपथपर्य्यन्तमित्यर्थः प्रियस्य पदवीं पन्थानम् उद्वीक्ष्य उच्चैर्निरीक्ष्य विच्छिन्नेषु दृष्टिविच्छेदवत्सु पथिषु निर्विण्णया नितरां दुःखितया आत्मानं हतभाग्यतया अवजानत्येति यावत् अहःपरिणतौ दिवावसाने ध्वान्ते तमसि समुन्मीलति समुज्जृम्भमाणे सति शुचा शोकया गृहं प्रति एकं पदं दत्त्वा अस्मिन् क्षणे सः प्रियः आगतः अभूत् इति धियेति शेषः अमन्दं त्वरितमित्यर्थः

आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथञ्चिद्दिनं
वैदग्ध्याऽपगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति ।
दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरतरं व्याधूय चीनांशुकं
तन्वङ्ग्या रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥७५॥

अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृद-
स्त्वया मुग्धे ! मानः किमिति सरले प्रेयसि कृतः ।
समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्भासुरशिखाः
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥ ७६ ॥

वलिता चालिता ग्रीवा यस्मिन् तत् यथा तथा पुनः वीक्षितम् अवलोकितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

आयाते इति । दयिते प्रिये आयाते आगते सति मनोरथशतैः बहुभिर्मनोरथैरेवमेवं प्रियेण सार्द्धं करिष्यामीत्येवंरूपैरिति भावः कथञ्चित् कष्टेन दिनं नीत्वा अतिवाह्य वैदग्ध्यापगमात् रसज्ञताऽभावादित्यर्थः जड़े निर्बोधे परिजने दीर्घां महतीम् अशेषामिति यावत् कथां कुर्वति सति दष्टा अवलोकिता अस्मि प्रियेणेति शेषः इति अभिधाय लज्जावृतां प्रकाश्येति भावः तन्वङ्ग्या कृशाङ्ग्या प्रियया सत्वरतरम् अतिशीघ्रं चीनांशुकं सूक्ष्मवसनं व्याधूय चालयित्वा रतिकातरेण सुरतोत्सुकेन मनसा प्रदीपः शमं नीतः निर्वापितः । प्रदीपनिर्वाणे सर्वे परिजनाः स्वं स्वं स्थानं यास्यन्ति मम च सत्वरं प्रियसमागमः स्यादिति धियेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

अनालोच्येति । हे मुग्धे ! सरले ! प्रेम्णः परिणतिं परिणामं दुःखरूपामिति भावः अनालोच्य अविविच्य सुहृदः सख्यानिति शेषः मा त्वमीदृशं मानं कुर्वित्यादीनि अस्माकं वचनानीति भावः

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ७७॥
जाता नोत्कलिका स्तनौ न लुलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं
वक्त्रं स्वेदकणाञ्चितं न सहसा यावच्छठेनामुना ।

अनादृत्य अगणयित्वेत्यर्थः त्वया सरले अकुटिले प्रेयसि कान्ते किमि-ति कथं मानः कोपः कृतः ? अनुचितस्ते तादृशे प्रिये मान इति भावः । एते प्रणयदहनस्य कल्पान्तानलस्य उद्भासुराः उच्चैर्दीप्यमानाः शिखाः ज्वालाः इव शिखा येषां तथाभूताः अङ्गाराः उल्मूकाः विरहज्वाला इति भावः स्वहस्तेन समाकृष्टाः गृहीताः त्वयेति शेषः, तत् तस्मात् अधुना साम्प्रतम् अरण्यरुदितैः वृथारोदनैरित्यर्थः अलं रोदनं निष्फलमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७६ ॥

शून्यमिति । बाला मुग्धा कान्ता वासगृहं शयनागारं शून्यं सखीजनादिरहितमित्यर्थः विलोक्य दृष्ट्वा शनैः मन्दं मन्दं शयनात् शय्यायाः किञ्चित् उत्थाय निद्राव्याजं कपटनिद्रामित्यर्थः किं करोतीयमिति दिदृक्षयेति भावः उपागतस्य आश्रितस्य पत्युः कान्तस्य मुखं सुचिरं बहुक्षणं निरीक्ष्य विस्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा परिचुम्ब्य जातपुलकां सञ्जातरोमाञ्चां कान्तास्पर्शसुखादिति भावः गण्डस्थलीं कपोलदेशं प्रियस्येति शेषः आलोक्य लज्जया नम्रमुखी अवनतवदना हसता प्रियेण चिरं बहुक्षणं चुम्बिता । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

जातेति । अमुना शठेन धूर्तेन मे मम धृतिमुषा धैर्यध्वं-सिना प्राणेश्वरेण दृष्टेनैव सहसा मनः चित्तं हृतं तत्र उत्कलिका उत्कण्ठा कथं मे मनो ह्रियते इत्युद्वेग इति भावः न जाता

दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुषा प्राणेश्वरेणाद्य मे
तत् केनैव निरूप्यतां हि निपुणे ! मानः समाधीयते॥७८॥
दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बध्वाञ्जलिं याचितः
पश्चादंशुकपल्लवेन विधृतो निर्व्याजमालिङ्गितः ।
इत्याक्षिप्य यदा समस्तमघृणो गन्तुं प्रवृत्तः शठः
पूर्वं प्राणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ ७९ ॥

स्तनौ न लुण्ठितौ न कम्पितौ मनवस्त्रदलगतत्वात् मनोहरणे तयोः कम्पनमवश्यंभावीति भावः ! गात्रम् अङ्गं न रोमाञ्चितम् ईदृशं वस्तु ह्रियते इति चकितधियेति भावः वक्त्रं वदनं न स्वेदकणैर्घर्मवारिबिन्दुभिः अञ्चितम् अलङ्कृतं तादृशरत्नहरणे क्लेशातिशयात् स्वेदागम इति भावः । तत् तस्मात् मनसो हरणात् हे निपुणे हे चतुरे ! त्वया निरूप्यतां केन एव हि उपायेन इति शेषः मानः समाधीयते त्यज्यते मयेति शेषः । मनोवृत्तिर्नास्ति तथापि मानः करणीयः कीदृशो वेति विचार्यते तस्मात् मया मानस्त्यक्त इति भावः । सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट इति । कातरनेत्रया दयितया चिरतरं बहुक्षणं दृष्टः निरीक्षितः, अञ्जलिं बद्धा याचितः मा मां त्यक्त्वा व्रजेति प्रार्थितः, पश्चात् प्रार्थनानन्तरम् अंशुकपल्लवेन वसनाञ्चलेन विधृतः विशेषेण स्तम्भितः ततश्च निर्व्याजं गाढ़मिति यावत् गमनवारणार्थमिति भावः आलिङ्गितः इतीत्थं समस्तं गमनप्रतिबन्धभूतमिति भावः आक्षिप्य परिहृत्य अघृणः निर्दयः शठः वल्लभः प्रियः यदा गन्तुं प्रवृत्तः उद्यतः, तदा दयितया पूर्वं प्राक् प्राणपरिग्रहः जीवनेषु प्रयत्न इति यावत् मुक्तः त्यक्तः, ततः प्राणत्यागनिश्चयानन्तरं वल्लभः कान्तः मुक्तः त्यक्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

अङ्गुल्यग्रनखेन वाष्पसलिलं निक्षिप्य निक्षिप्य किं
तूष्णीं रोदिषि कोपने ! बहुतरं फूत्कृत्य रोदिष्यसि ।
यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनैर्मानेऽतिभूमिं गते
निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्थतामेष्यति ॥ ८० ॥

तद्वक्त्राभिमुखं मुखं विनमितं दृष्टिः कृता पादयोः
तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ।
पाणिभ्याञ्च तिरस्कृतः सपुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः
सख्यः ! किं करवाणि यान्ति शतधा मत्कञ्चुलीसन्धयः ॥ ८१

अङ्गुलीति । हे कोपने ! अङ्गुलेरग्रनखेन नखाग्रेण वाष्पसलिलम् अश्रुजलं निक्षिप्य निक्षिप्य पुनः पुनः पातयित्वा किं कथं तूष्णीं रोदिषि ? बहुतरम् उच्चैरित्यर्थः फूत्कृत्य चीत्कृत्येत्यर्थः रोदिष्यसि ? इदानीम् अलक्षितरोदनं किन्तु उत्तरत्र उच्चै रोदनं भावीति भावः । यस्यास्ते तव माने पिशुनानां दुर्जनानाम् उपदेशवचनैः अतिभूमिम् अतिशय्य गते सति निर्विण्णः निर्वेदमापन्नः पुनःपुनरवधीरणात् आत्मानं नितरां कातरं मन्यमानः प्रियतमः अनुनयं प्रति मध्यस्थताम् औदासीन्यम् एष्यति प्राप्स्यति न पुनरनुनेष्यतीति भावः । मानिनीं प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

तदिति । हे सख्यः ! मया तस्य कान्तस्य वक्त्राभिमुखं वदनं प्रति अभिमुखं सतृष्णं मुखं विनमितं विशेषेण नतीकृतं, पादयोः चरणयोः दृष्टिः कृता, तस्य आलापे वचने यत् कुतूहलं तस्मिन् आकुलतरे अतिलालसे इति यावत् श्रोत्रे कर्णौ निरुद्धे बद्धीकृते, सपुलकः सरोमाञ्चः गण्डयोः कपोलयोः स्वेदोद्गमः घर्मजलाविर्भावः पाणिभ्यां भुजाभ्यां तिरस्कृतः आच्छादितश्च । मत्कञ्चुलीसन्धयः मम कूर्पासबन्धसन्धयः शतधा यान्ति स्खलन्तीति याव‌त्

क्षतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः
शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमुच्चैः प्रणमितम् ।
न दृष्टेः शैथिल्यं मिलन इति चेतो दहति मे
निगूढान्तःकोपात् कठिनहृदये ! संवृतिरियम् ॥ ८२ ॥

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यः कोपपराङ्मुखं शयितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणात्
माभूत् सुप्त इवैष मन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ८३ ॥

तत् किं करवाणि ? कामावेशवशात् यमन्मर्यादस्खलनं दुर्वारमिति भावः । कथं त्वया प्रियदर्शन एव धैर्यच्युता भवसि ? सर्वथा मानः करणीय इतिवादिनीः सखीः प्रति नायिकाया उक्तिः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

क्षत इति । हे कठिनहृदये ! निष्ठुराशये ! स्मितेन मन्दहासेन मधुरं मनोहरं यथा तथा अभ्युद्गमविधिः मम दर्शनेन आसनो-त्थानव्यापारः दूरादेव क्षतः, आज्ञा इदमिदं कुर्वित्यादेशः शिरसि न्यस्ता गृहीता, उच्चैरतिशयेन प्रणमितं प्रणतिः प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं मिलने सङ्गमे दृष्टेः शैथिल्यं न दृष्ट्यैव मिलनं न तु आलिङ्गनेनेति भावः इतीयं निगूढः यः अन्तःकोपः आन्तरिकक्रोधः तस्मात् इयं संवृतिः वक्रसंवरणं मे मम चेतः चित्तं दहति तापयतीत्यर्थः । शिखरिणी-वृत्तम् ॥ ८२ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां विपक्षरमणी सपत्नी-त्यर्थः तस्याः नामग्रहे प्रियेण कृते सतीत्यर्थः सद्यः तत्क्षणं कोपेन पराङ्मुखं व्यावृत्तवदनं यथा तथा शयितया मुग्धया सरलया कामिन्या चाटूनि अनुनयवचनानि कुर्वन्नपि नाहमेवं कदापि करिष्यामीत्येवं वदन्नपि प्रियतमः आवेगात् कोपभरादिति यावत्

मलयमरुतां व्राता याता विकासितमल्लिका-
परिमलभरो भग्नो ग्रीष्म ! त्वमुत्सहसे यदि ।
घन ! घटयितुं निस्नेहं त्वां य एव निवर्त्तने
प्रभवतितरां किन्नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥ ८४ ॥
स्वं दृष्ट्वा करजक्षतं मधुमदक्षीवा विचार्य्येर्ष्यया
गच्छन्ती क्व नु गच्छसीति विधृता बाला पटान्ते मया ।

अवधीरितः निराकृतः तत्क्षणात् तूष्णीं स्थितः मौनमाश्रित इत्यर्थः किन्तु एषः प्रियतमः सुप्त इव निद्रित एवेत्यर्थः । अत्रावधारणार्थ इवशब्दः । माभूत् न भवतु इति धिमेति भावः मन्दम् ईषत् वलिता चालिता ग्रीवा यस्मिन् तत् यथा तथा पुनः वीक्षितः अवलोकितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

मलयेति । हे ग्रीष्म ! त्वं यदि उत्सहसे उज्जृम्भसे तदा मलयमरुतां व्राताः सङ्घाः याताः नाशं गता इति यावत् तथा विकासितानां मल्लिकानां परिमलभरः सौरभातिशयः भग्नः नष्टः स्यादिति शेषः । हे घन ! मेघ ! य एव निस्नेहं निर्दयं त्वां निवर्त्तने निवारणे घटयितुं योजयितुं दूरीकर्त्तुमिति यावत् प्रभवतितराम् अतिशयेन प्रभवति, स एव धनञ्जयः अर्जुनः यदि विद्यते इति शेषः तदा नः अस्माकं किं छिन्नं त्वयेति शेषः न किमपि त्वया कर्त्तुं शक्यते इति भावः । पुरा खाण्डवदाहे इन्द्रप्रेरितघनानां तुमुलं वर्षणम् अर्जुनेन शरसम्बाधैर्निराकृतमिति पौराणिकी वार्त्तात्रा-नुसन्धेया । विरहिणां वासन्तानां मलयमरुतां तत्कालविकसितानां मल्लिकानाञ्च तथा मेघानामभ्युद्दीपकत्वमसहमानानां ग्रीष्माभिनन्दन-मर्जुनप्रशंसनञ्चेदम् । हरिणीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

स्वमिति । मधुमदेन सुरापानजनितोल्लासेन क्षीवा मत्ता बाला कान्ता स्वम् आत्मकृतं करजक्षतं नखक्षतचिह्नं दृष्ट्वा मदङ्गे इति शेषः

प्रत्यावृत्तमुखी सबाष्पनयना मां मुञ्च मुञ्चेति सा
कोपात् प्रस्फुरिताधरा यदवदत्तत् केन विस्मर्य्यते ॥८५॥

सालक्तकं शतदलाधिककान्तिरम्यं
रत्नौघधामनिकरारुणनूपुरञ्च ।
क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलोत्पलाक्ष्या
सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ ८६ ॥

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

ईर्ष्यया अन्याङ्गनादोषेण विचार्य्य विविच्य नेदं मत्कृतमपि तु अन्याङ्गनाकृतमिति निर्णीयेति यावत् गच्छन्ती चलन्ती क नु कुत्र खलु गच्छसीति मया पटान्ते वस्त्राञ्चले विधृता प्रत्यावृत्तमुखी पराङ्मुखी सबाष्पनयना साश्रुनेत्रा मां मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज इति उक्तेति शेषः कोपात् प्रस्फुरिताधरा प्रकम्पितोष्ठा सती यत् अवदत् तत् केन विस्मर्य्यते ? अविस्मरणीयं तदित्यर्थः । सखायं प्रति कस्यचित् नायिकाया वार्त्ताविवर्णनमिदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

सालक्तकमिति । भृशम् अत्यर्थं कुपितया क्रुद्धया तरलोत्पलाक्ष्या चञ्चलनीलोत्पलनेत्रया कान्तयेति शेषः मूर्ध्नि शिरसि क्षिप्तं निहितं सालक्तकं लाक्षारसरञ्जितं शतदलादपि कमलादपि अधिकया कान्त्या श्रिया रम्यं मनोहरं रत्नौघानां मणिसङ्घानां धामनिकरेण कान्तिपुञ्जेन अरुणं रक्तं नूपुरं यस्य तथाभूतं पदं सौभाग्यचिह्नमिव कान्तावाल्लभ्यचिह्नमिव प्रियस्येति शेषः विरेजे शुशुभे । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

कपोले इति । हे निरनुरोधे । अननुनाये इति यावत् करतलाभ्यां निरोधेन आवरणेन कपोले गण्डे पत्राली पत्ररचनावलिः

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पः स्तनतटं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे ! न तु वयम् ॥ ८७ ॥
लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोदयः ।
दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥८८॥

रुदिता प्रोञ्छिता, अयम् अनुतप्त हृद्यः मनोज्ञः अधररसः निःश्वासैः दीर्घैरिति शेषः पीतः शोषं नीत इत्यर्थः । मुहुः पुनः पुनः कण्ठे लग्नः पतित इत्यर्थः बाष्पः अश्रुवारि स्तनतटं तरलयति चपलयति कम्पयतीत्यर्थः कण्ठात् स्तनोपरि वेगेन पतनादिति भावः । अतः तव मन्युः कोपः प्रियो जातः, वयं न तु, नैव प्रिया जाता इति शेषः । मन्योरनुरोधेन तत् कार्य्यं करोषि न ममानुरोधेन मदभिमतमिति मन्योरेव प्रियता न तु ममेति निष्कर्षः । शिखरिणीवृत्तम् ॥८७॥

लाक्षेति । प्रेयसः कान्तस्य ललाटपट्टं ललाटदेशम् अभितः सर्वतः ललाटोपरीत्यर्थः लाक्षालक्ष्म अलक्तकचिह्नं पादप्रहारजनितमिति भावः, गले कण्ठे केयूरमुद्राः अङ्गदरेखाः आलिङ्गनजनिता इति भावः, वक्त्रे वदने कज्जलकालिमा अञ्जनमालिन्यं चुम्बनजनित इति भावः, नयनयोः ताम्बूलरागस्य उदयः स्थितिः चुम्बनजनित इति भावः, इदं कोपविधायि कोपकारणं मण्डनम् अलङ्करणम् अन्याङ्गनासम्भोगजनितमिति भावः प्रातः प्रातःकाले चिरं बहुक्षणं दृष्ट्वा मृगदृशः मृगनयनायाः लीलातामरसोदरे क्रीड़ाकमलाभ्यन्तरे श्वासाः प्राणवायवः समाप्तिं गताः निर्गता इत्यर्थः लीलातामरसोदरम् आजिघ्रन्ती प्राणान् जहाविति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-
रापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः।
रथ्यालिवीक्षणनिवेशितलोलदृष्टे-
र्नूनं छनच्छनिति बाष्पकणाः पतन्ति ॥ ८९ ॥

चिन्तामोहविनिश्चलेन मनसा मौनेन पादानतः
प्रत्याख्यानपराङ्मुखः प्रियतमो गन्तुं प्रवृत्तोऽधुना।
सव्रीडैरलसैर्निरन्तरलुठद्वाष्पाकुलैर्लोचनैः
श्वासोत्कम्पकुचं निरीक्ष्य सुचिरं जीवेशया वारितः ॥९०॥

तप्ते इति। महतीभिः विरहवह्निशिखावलीभिः तप्ते अतएव आपाण्डुरौ स्तनतटौ यत्र तादृशे रथ्यालीनाम् अध्वनिचयानां वीक्षणे अवलोकने निवेशिता लोला सतृष्णा मद्दर्शनलालसेति यावत् दृष्टिः यस्याः तथाभूतायाः प्रियायाः हृदये छनच्छनिति बाष्पकणाः अश्रुबिन्दवः पतन्ति नूनम् उत्प्रेक्षे। मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः। उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाः शब्दा इवशब्दोऽपि तादृश इति दर्पणः। प्राप्यस्य कस्यचित् वचनं प्रति स्वकान्तावस्था-वर्णनमिदम्। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

चिन्तेति। चिन्ता प्रियं प्रति किं कर्त्तव्यमित्येवं भावना, मोहः कर्त्तव्यविमूढ़ता ताभ्यां विनिश्चलेन कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमेणेति यावत् मनसा चित्तेन मौनेन तूष्णीम्भावेन च उपलक्षितवेति भावः, उपलक्षणे तृतीया। जीवेशया प्राणेश्वर्या पादानतः अपराद्धोऽस्मीति चरणपतितः तथापि प्रत्याख्यानेन निराकरणेन पराङ्मुखः विमुखः अतएव अधुना साम्प्रतं गन्तुं प्रवृत्तः उद्यतः प्रियतमः स्वाहेन दीर्घे-णेति भावः उत्कम्पौ कुचौ स्तनौ यत्र तत् यथा तथा सुचिरं बहु-क्षणं निरीक्ष्य सव्रीडैः सलज्जैः अलसैः मन्थरैः निरन्तरं यथा तथा

तन्वङ्ग्या गुरुसन्निधौ नयनजं यद्वारि संस्तम्भितं
तेनान्तर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तोऽनुषङ्गोद्भवः ।
मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्यैषा मुखेनोद्गता
श्वासामोदसमाकुलालिनिकरव्याजेन धूमावलिः ॥९१॥

भ्रूभेदो रचितः चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं
रोद्धुं शिक्षितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।
धैर्य्यं कर्त्तुमपि स्थिरीकृतमिदं चेतः कथञ्चिन्मया
बद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिस्तु दैवस्थिता ॥ ९२ ॥

लुठद्भिः पतद्भिः वाष्पैः अम्बुभिः आकुलैः लोचनैः नयनैः वारितः प्रतिबद्धः । जीवाशयेति पाठे जीवनाशयेत्यर्थः अनेन विनाहं न जीवामीति धियेति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ९० ॥

तन्वङ्ग्येति । तन्वङ्ग्या कृशाङ्ग्या गुरूणां श्वशुरादीनां सन्निधौ समीपे यत् नयनजं वारि अश्रुजलं कान्तवियोगजमिति भावः संस्तम्भितं संवृतम्, अन्तर्गलितेन अन्तःपतितेन तेन वारिणा अनुषङ्गोद्भवः अनुषङ्गात् सततचिन्तनात् उत्पत्तिर्यस्य तथाभूतः मन्मथशिखी मदनाग्निः सिक्तः, ततश्च मुखेन निरस्यमानाः निर्वाप्यमाणाः किरणाः शिखा यस्य तथाभूतस्य तस्य मन्मथशिखिनः एषा धूमावलिः धूमनिचयः श्वासे निःश्वासमारुते तन्वङ्ग्या इति यः आमोदः सौरभं तेन समाकुलाः सङ्कुलाः समागताः ये अलयः भ्रमराः तेषां निकरः समूह एव व्याजः छलं तेन उद्गताः निर्गताः इति मन्ये सम्भावयामि । उत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

भ्रूभेद इति । मया भ्रूभेदः भ्रुवोर्भङ्गो कौटिल्यमित्यर्थः रचितः कृतः, नयनयोः आमीलनं निमीलनं चिरम् अभ्यस्तम्, आदरेण हसितम् हास्यं रोद्धुं शिक्षितं, मौने तूष्णीम्भावे अभियोगः यत्नः कृतः,

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननै-
र्यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि।
उद्ग्रीवश्चरणार्द्धरुद्धवसुधः कृत्वाश्रुपूर्णे दृशौ
तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्मुहुर्वीक्षते॥ ९३॥

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि!
सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत्।
आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चैः
मह्यं समर्पय मदर्पितचुम्बनञ्च॥ ९४॥

इदमपि चेतः धैर्य्यम् कर्त्तुम् अवलम्बितुं शक्तुमित्यपि पाठः। स्थिरी-कृतं निश्चितम् इत्थं मानपरिग्रहे प्रियं प्रति कोपविधाने परिकरः कटिबन्धः उद्योग इति यावत् बद्धः कृतः, तु किन्तु सिद्धिः साफल्यं दैवे स्थिता दैवाधीनेत्यर्थः, कियता कृतकार्य्या भवामीति न जाने दैवमेव तद् जानातीति भावः। कथं मानः कर्त्तुं न शक्यते इति वादिनीं सखीं प्रति मुग्धाया नायिकाया उक्तिरियम्। शार्दूल-विक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ९२॥

देशैरिति। कान्ता प्रेयसी देशैः जनपदैः सरितां नदीनां उर्वीभृतां पर्वतानाञ्च शतैः काननैः अरण्यैश्च अन्तरिता व्यवहिता बहुदूरवर्त्तिनीति यावत् अतएव यत्नेनापि लोचनपथं दृष्टिपथं न याति न गच्छति न द्रष्टुं शक्यते इति भावः इति जानन्नपि पथिकः तथापि उद्ग्रीवः उन्नमितग्रीवः चरणार्द्धेन रुद्धा आक्रान्ता वसुधा भूमिर्येन तथोक्तः किमपि ध्यायन् चिन्तयन् अश्रुपूर्णे दृशौ नयने कृत्वा मुहुः पुनः पुनः ताम् आशां दिशं यस्यां कान्ता तिष्ठतीति भावः वीक्षते पश्यति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ९३॥

कोप इति। हे पङ्कजाक्षि! पद्मनेत्र! यदि त्वया हृदि मनसि कोपः कृतः, स कोपः तव प्रियः अस्तु भवतु हृदयधारणात्

ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः ।
लावण्यवारिपरिपूरितशातकुम्भ-
कुम्भौ मनोजनृपतेरभिषेचनाय ॥ ९५ ॥

चपलहृदये ! किं स्वातन्त्र्यात्तथा गृहमागतः
चरणपतितः प्रेमार्द्रार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः ।
तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तसुखोदया
रुदितशरणा दुर्जातीनां सहस्व रुषां फलम् ॥ ९६ ॥

नाङ्क्षितीति भावः, अत्र विषये अन्यत् किं विधेयं कर्त्तव्यं न किमपि कर्त्तव्यमस्तीत्यर्थः । किन्तु मदर्पितपूर्वं पूर्वं मया दत्तम् वक्षः नाङ्क्षितीति यावत् आश्लेषम् आलिङ्गनं मदर्पितचुम्बनञ्च मया दत्तं चुम्बनञ्च मह्यं समर्पय देहि, यदा मया सह ते सम्बन्धो नष्टः तदा मद्दत्तम् कथं परिभोक्ष्यसे इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९४ ॥

ऊरुद्वयमिति । अस्याः मृगदृशः मृगनयनायाः ऊरुद्वयं कदलस्य रम्भातरोः काण्डौ स्तम्भौ, मध्यं वेदिः परिष्कृता भूमिरिति कुमारसम्भवटीकायां मल्लिनाथः परिष्कृता भूमिः क्षोणीति यावदिति केचित् । तथा अतुलं निरुपमं स्तनयुग्मं मनोजनृपतेः मदनराजस्य अभिषेचनाय स्नानाय लावण्यवारिभिः परिपूरितौ शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलसौ । अतिसुन्दरीयमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९५ ॥

चपलहृदये इति । हे चपलहृदये ! चञ्चलचित्ते ! गृहमागतः चरणपतितः प्रेम्णा प्रणयेन आर्द्रार्द्रः अतिप्रेमवानित्यर्थः प्रियः स्वातन्त्र्यात् स्वेच्छया तथा तेन प्रकारेण किं कथं समुपेक्षितः अवधीरितः ? तत् तस्मात् अधुना इदानीं यावज्जीवं निरस्तः नाशितः सुखोदयः यया तादृशी तथा रुदितं रोदनमेव शरणम् आश्रयः गति-

रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विग्नेन जाताश्रुणा
पान्थेनात्ममनोजदुःखपिशुनं गीतं तथोत्कण्ठया ।
आस्तां जीवितहारिणः प्रवसनालापस्य सङ्कीर्त्तनं
मानस्यापि जलाञ्जलिः सरभसं लोकेन दत्तो यथा ॥९७॥

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ॥ ९८ ॥

रित्यर्थः यस्याः तथाभूता सती इदं दुर्नीतीनां दुष्टानां [illegible] कोपानां फलं प्रियविरहदुःखमिति भावः वहस्व प्राप्नुहि । हरिणीवृत्तम् ॥ ९६ ॥

रात्राविति । रात्रौ रजन्यां वारिभरेण जलभारेण अलसानां मन्थराणां अम्बुदानां मेघानां रवेण गर्जितेन उद्विग्नः तेन अतएव जाताश्रुणा सजलनयनेन पान्थेन पथिकेन विरहिणेति भावः उत्कण्ठया प्रियाविरहजनितयेति भावः आत्मनः स्वस्य मनोजदुःखपिशुनं मदनसन्तापसूचकं तथा तेन प्रकारेण गीतं रुदितमिति यावत्, यथा जीवितहारिणः प्राणनाशकस्य प्रवसनालापस्य प्रवासकथायाः सङ्कीर्त्तनम् आस्तां तिष्ठतु, लोकेन तत्स्थेनेति भावः मानस्यापि जलाञ्जलिः सरभसं सवेगं सत्वरमित्यर्थः दत्तः । प्रियाविरहदुःखमतीव दुःसहमिति मानोऽपि परित्यक्त इति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९७ ॥

हार इति । हारः मौक्तिकमाला, जलार्द्रं वसनं, नलिनीदलानि पद्मिनीपत्राणि, प्रालेयशीकरमुचः शिशिरकणवर्षिणः तुहिनांशोश्चन्द्रस्य भासः किरणाः, सरसानि आर्द्राणि चन्दनानि च य

तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ।
तद्बन्धनाय सुचिरार्पितसुभ्रुचाप-
चाण्डालपाशयुगलाविव शून्यकर्णौ ॥ ९९ ॥
हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥ १०० ॥

इत्यमरुशतकं परिपूर्णम् ।

इन्धनानि काष्ठानि, स मनोभवाग्निः कामानलः कथं निर्वाणम् यास्यति ? नैव प्रशमं प्राप्स्यतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

तन्वीति । तन्वी कृशाङ्गी कान्ता शरत्त्रिपथगा शरत्कालीनगङ्गा, कपोलौ पुलिने सैकते, लोले चञ्चले दृशौ नयने रुचिरौ मनोज्ञौ चञ्चलौ खञ्जरीटौ पक्षिविशेषौ, तयोः खञ्जरीटयोर्बन्धनाय सुचिरम् अर्पितः योजितः शोभना भ्रुरेव चापः धनुः येन तादृशो यश्चाण्डालः व्याधः तस्य पाशयुगलाविव शून्यकर्णौ तिष्ठत इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

हार इति । हरिणाक्षीणां मृगनयनानां कान्तानां स्तनमण्डले अयं हारः मौक्तिकसरः लुठति, मुक्तानामपि मौक्तिकहाराणामपि सिद्धानामपीति ध्वनिः इयम् अवस्था, स्मरकिङ्कराः कामदासाः वयं के ? अस्माकमीदृशी दशा भवतीति किं वक्तव्यमिति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता अमरुशतकव्याख्या समाप्ता ।

शृङ्गारशतकम् ।

—o—

शम्भुस्वयम्भुहरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रविचित्रताय
तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ १ ॥

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया
पराङ्मुखैरर्द्धकटाक्षवीक्षणैः ।
वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥ २ ॥

शम्भ्विति । येन शम्भुस्वयम्भुहरयः हरविधिकेशवाः हरिणेक्षणानां मृगनयनानां सततं गृहकर्मसु दासाः किङ्कराः अक्रियन्त कृताः, वाचां वाक्यानाम् अगोचरी चरित्रस्य विचित्रता वैचित्र्यं यस्य तादृशाय तस्मै भगवते सर्वप्रभवे मकरध्वजाय मदनाय नमः ॥ वसन्ततिलकं वृत्तं, घेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

स्मितेनेति । स्त्रियः नार्य्यः स्मितेन मृदुहासेन, भावेन निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेत्युक्तलक्षणेन विलासविशेषेण वा, लज्जया भिया भयेन, पराङ्मुखैः [illegible], अर्द्धकटाक्षवीक्षणैः अवलोकनैः, वचोभिः वाक्यैः, ईर्ष्याकलहेन, लीलया सुरतविलासैरित्यर्थः (किं बहुना) समस्तभावैः सर्वैः प्रकारैरित्यर्थः बन्धनं संयमनं खलु पुरुषाणामिति शेषः । स्मितादिभिः भावैः पुरुषाः स्त्रीभिर्बद्धाः

भ्रूचातुर्य्याकुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः
स्निग्धा वाचो लज्जिताश्चैव हासाः ।
लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितञ्च
स्त्रीणामेतद् भूषणञ्चायुधञ्च ॥ ३ ॥

क्वचित् सुभ्रूभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिणतैः
क्वचिद्भीतित्रस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।
नवोढानामेभिर्वदनकमलैर्नेत्रचलितैः
स्फुरल्लीलालीनां प्रकरपरिपूर्णा इव दिशः ॥ ४ ॥

क्रियन्ते इति तात्पर्य्यम् । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

भ्रूचातुर्य्येति । भ्रुवोश्चातुर्य्येण भङ्गिविशेषेण आकुञ्चितानि सङ्कुचितानि अक्षीणि नेत्राणि येषु तथाविधाः कटाक्षाः, स्निग्धाः प्रेमपूर्णा इति यावत् वाचः वाक्यानि, लज्जिताः लज्जासंवलिताः हासाः, लीलया विलासविशेषेण मन्दं मन्थरं प्रस्थितं गमनं, स्थितम् अवस्थानञ्च एतत् सर्वं स्त्रीणां भूषणम् अलङ्करणम् आयुधम् अस्त्रञ्च पुंसां मनोहरणात् कामावेशेन पीड़नाच्चेति भावः । शालिनीवृत्तं, मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् सुभ्रूभङ्गैः भ्रूकौटिल्यवर्द्धितैः, क्वचिदपि लज्जया परिणतैः सङ्कुचितैरिति यावत्, क्वचित् भीतित्रस्तैः भयचकितैः, क्वचिदपि लीलया भङ्गिविशेषेण विलसितैः स्फुरितैः, नवोढानां मुग्धानां नेत्राणि चलितानि येषु तथोक्तैः चञ्चलनयनैरित्यर्थः, एभिः वदनकमलैः मुखसरोजैः दिशः दर्शनव्यापाराः दृष्टिप्रसरा इति यावत्, स्फुरन्ती प्रसरन्ती लीला विलासो येषां तादृशानाम् अलीनां भ्रमराणां प्रकरैः सङ्घैः परिपूर्णा इव व्याप्ता इव दृश्यन्ते इति शेषः ।

वक्त्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने
वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनीजिष्णुः कचानाञ्चयः।
वक्षोजाविभकुम्भसम्भ्रमहरौ गुर्वी नितम्बस्थली
वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥५॥

स्मितं किञ्चिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः।
गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिह न हि रम्यं मृगदृशः ॥ ६ ॥

शिखरिणीवृत्तं, रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

वक्त्रमिति। चन्द्रवत् विकसति शोभते इति तथोक्तं वक्त्रं वदनं, लोचने नेत्रे पङ्कजेषु परिहासः अवज्ञया हास्यं तस्य क्षमे योग्ये पङ्कजजयिनी इति भावः, वर्णः कान्तिः स्वर्णं काञ्चनम् अपाकरिष्णुः जिष्णुः, कचानां केशानां चयः सङ्घः अलिनी भ्रमरमाला तस्याः जिष्णुः विजेता, वक्षोजौ कुचौ इभकुम्भयोः गजकुम्भयोः सम्भ्रमहरौ गौरवजयिनौ, नितम्बस्थली नितम्बदेशः गुर्वी महती, वाचां वचनानां हारि मनोहारकं मार्दवं मृदुत्वञ्च, एतत् सर्वं युवतिषु तरुणीषु स्वाभाविकं सहजं मण्डनं भूषणम्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीड़ितमिति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

स्मितमिति। वक्त्रे वदने किञ्चित् मन्दं स्मितं हास्यं सरलतरलः सहजचपलः दृष्टिविभवः दृक्प्रसरः, वाचां परिस्पन्दः कथनम् अभिनवया विलासोक्त्या विलासभाषितेन सरसः मधुर इत्यर्थः, गतीनां पदविक्षेपाणाम् आरम्भः प्रक्रमः किसलयितः पल्लवितः विस्फुरित इति यावत् लीलापरिकरः विलासभङ्गिः यत्र तादृशः,

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ७ ॥

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं ? मृगदृशां प्रेमप्रसन्नं मुखं
घ्रातव्येष्वपि किं ? तदास्यपवनः श्राव्येषु किं ? तद्वचः ।
किं स्वाद्येषु ? तदोष्ठपल्लवरसः स्पृश्येषु किं ? तत्तनुः
ध्येयं किं ? नवयौवनात् सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥ ८ ॥

अतः तारुण्यं यौवनं स्पृशन्त्याः प्राप्नुवत्याः मृगदृशः कामिन्याः इह जगति किं रम्यं न हि, सर्वमेव रमणीयमित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

दृष्टेति । नवोढा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता सती मयेति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः आभाषिता आलपने कृतप्रयत्ना इति भावः आलापं न कुरुते उत्तरं न ददातीत्यर्थः शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य यथार्थे पश्चली । आलिङ्गिता आश्लिष्टा सती वेपते कम्पते सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु गच्छन्तीषु निर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते । अतः सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मम प्रीतये आनन्दाय जाता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

द्रष्टव्येष्विति । द्रष्टव्येषु दर्शनीयेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् उत्कृष्टं किम ? मृगदृशां मृगाक्षीणां प्रेम्णा प्रणयेन प्रसन्नं विकस्वरं मुखम् उत्कृष्टमिति शेषः । घ्रातव्येषु आघ्राणीयेषु वस्तुषु अपि मध्ये किम् उत्कृष्टमिति शेषः ? तासां मृगदृशाम् आस्यपवनः मुखमारुतः उत्तम इति शेषः । श्राव्येषु श्रवणीयेषु वस्तुषु मध्ये किम् उत्तममिति शेषः ? तासां मृगदृशां वचः वचनम् उत्तममिति शेषः ।

एताः स्खलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ-
झङ्कारनूपुररवाहृतराजहंसाः ।
कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो
वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ९ ॥

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।
नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ १० ॥

स्वाद्येषु आस्वादनीयेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमं किम ? तासां मृगदृशाम् ओष्ठपल्लवस्य रसः उत्तम इति शेषः । स्पृश्येषु स्पर्शविषयेषु वस्तुषु मध्ये किम् उत्तममिति शेषः ? तासां मृगदृशां तनुः अङ्गम् उत्तमेति शेषः । सहृदयैः सचेतोभिः जनैः ध्येयं चिन्तनीयं किम् ? नवयौवनात् सर्वत्र सर्वेषु अङ्गेषु तासां विभ्रमः विलास इत्यर्थः । उक्तिमत्युक्तिपरं पद्यमेतत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

एता इति । स्खलतां चलतां वलयानां करभूषणविशेषाणां संहतेः समूहात् तथा मेखलायाः काञ्च्याः उत्थेन उद्गतेन झङ्कारेण नूपुराणां रवेण च आहूताः राजहंसाः याभिः तादृश्यः एताः तरुण्यः वित्रस्तानां निःशङ्कितानां मुग्धानां हरिणीनां मृगीणां सदृशैः कटाक्षैः कस्य जनस्य मनः विवशं न कुर्वन्ति ? सर्वस्यैव कुर्वन्तीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमानां पङ्कैः द्रवैः कलङ्कितः कलुषितः देहो यस्याः तथोक्ता गौरयोः पयोधरयोः स्तनयोः कम्पितः तरलितः हारो यस्याः तादृशी, नूपुरौ एव हंसौ ताभ्यां रणती स्वनती पादपद्मे चरणकमले यस्याः तथाभूता वामा कान्ता भुवि पृथिव्यां कं जनं न वशीकुरुते ? सर्वमेव वशीकुरुते इत्यर्थः । दोधकं वृत्तं, दोधकमाहु तु भत्रितयाद्गुरुगाविति तल्लक्षणात् ॥ १० ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।
याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः
शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ? ॥ ११ ॥
नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।
यतस्तन्नेत्रसञ्चारसूदितेषु प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥
केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने
अन्तर्वक्त्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।

नूनमिति । ये कामिनीनाम् अबला इति नित्यं सततम् आहुः, ते कविवराः कविश्रेष्ठाः विपरीतबोधाः विपर्य्यस्तबुद्धयः नूनं हि निश्चितमेव । याभिः कामिनीभिः विलोलतरा चञ्चलतरा तारका येषु तादृशैः दृष्टिपातैः शक्रादयः इन्द्रादयः अपि का कथान्येषामिति भावः विजिताः वशीकृताः, ताः अबलाः कथम् ? नैवाबला इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

नूनमिति । मकरध्वजः कामः तस्याः सुभ्रुवः कान्तायाः आज्ञाकरः किङ्करः इति नूनम् उत्प्रेक्षे । यतः यस्मात् तस्याः सुभ्रुवः नेत्रसञ्चारेण सूदितेषु व्यथितेषु जनेष्विति शेषः सूचितेष्विति पाठे सूचितः संहितः इषुः शरः यत्र तत् यथा तथा प्रवर्त्तते प्रसरति । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १२ ॥

केशा इति । हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! तव केशाः संयमिनः संयताः वेण्याकारेण बद्धा इति यावत् इन्द्रियसंयमवन्त इति ध्वनिः । लोचने नेत्रे श्रुतेरपि श्रवणेन्द्रियस्यापि वेदस्यापीति ध्वनिः परं पारं गते, आकर्णान्ते इति यावत् श्रुतिपारदृश्वनी इति ध्वनिः वक्त्रं वदनमपि स्वभावशुचिभिः द्विजानां दन्तानां ब्राह्मणानाञ्चेति ध्वनिः गणैः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । अन्तः कीर्णं व्याप्तं

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरं वक्षोजकुम्भद्वयम्
इत्थं तन्वि ! वपुः प्रशान्तमपि ते क्षोभं करोत्येव नः ॥१३॥

मुग्धे ! धनुष्मती केयमपूर्वापि च दृश्यसे ।
यथाविध्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १४ ॥

सति प्रदीपे सत्यग्नौ सत्सु तारारवीन्दुषु ।
विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १५ ॥

वक्षोजकुम्भद्वयं स्तनकलसयुगलं मुक्तानां मौक्तिकसराणां सिद्धानाञ्चेति ध्वनिः सतताधिवासेन सततसङ्गेन रुचिरं मनोहरम् इत्थं प्रशान्तं सौम्यमपि प्रकृष्टशममपरमपीति ध्वनिः ते तव वपुः शरीरं नः अस्माकं क्षोभं व्यथां करोत्येव त्वत्प्राप्तिवाञ्छयेति भावः । अत्र क्षोभहेतुं विना क्षोभकार्य्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः, अक्षोभहेतौ सत्यपि तत्फलाभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्करः । तदुक्तं दर्पणे । विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! का इयम् अपूर्वा अद्भुता धनुष्मती दृश्यसे त्वमिति शेषः । तथाहि गुणैः सौन्दर्य्यादिभिः मौर्वीभिश्चेति ध्वनिः एव यथावत् यथोचितं चेतांसि मनांसि हंसि विध्यसि, न सायकैः न शरैः हंसीति पूर्वेणान्वयः । धनुष्मान् शरेणैव लक्ष्यं विध्यति त्वं गुणैरेवेति तव धनुष्मत्त्वम् अपूर्वमिति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १४ ॥

सतीति । प्रदीपे सति अग्नौ सति तारारवीन्दुषु नक्षत्रसूर्य्यचन्द्रमःसु सत्स्वपि मृगशावाक्ष्या कान्तया विना इदं जगत् मे मम तमोभूतम् अन्धकारमयं जातमिति शेषः । विरहिण उक्तिरियम् । अत्रापि विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १५ ॥

उद्वृत्तः स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते
रागान्धेषु तदोष्ठपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।
सौभाग्याक्षरपंक्तिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं
मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा ॥ १६ ॥
गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता ।
शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १७ ॥
तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं विहारि
वक्त्रं च चारु तव चित्त ! किमाकुलत्वम् ।

उद्वृत्त इति । उद्वृत्तः उन्नतः अत्युन्नतत्वादिति भावः एष स्तनभारः तरले चञ्चले नेत्रे चले भ्रूलते तत् रक्तमिति भावः इदं ओष्ठपल्लवम् एतानि रागान्धेषु प्रणयान्धेषु जनेषु व्यथां पीड़ां कुर्वन्तु नाम । पुष्पायुधेन कामेन स्वयं सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव इयं सुभगा भवेदित्येवं वर्णावली वेत्यर्थः । अत्रैवशब्द इवार्थः । लिखिता मध्यस्था मध्यदेशवर्त्तिनीत्यर्थः उदासीनेति ध्वनिः सा रोमावली केन हेतुना अधिकं तापं करोति जनयति ? कामिन्या रोमावलीदर्शनस्यातीवो-द्दीपकत्वादिति भावः । अत्र माध्यस्थ्यस्य तापहेतुत्वाभावेऽपि तापकारकत्वेन कीर्त्तनात् विभावनालङ्कारः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

गुरुणेति । सा कान्ता गुरुणा महता वृहस्पतिना च भास्वता कान्तिमता सूर्य्येण च मुखचन्द्रेण मुखेन चन्द्रेण च तथा शनैश्चराभ्यां मन्दगामिभ्यां तदाख्यग्रहाभ्याञ्च पादाभ्यां चरणाभ्यां ग्रहमयीव गुरु-चन्द्रसूर्य्यशनैश्चरग्रहस्वरूपेव रेजे शुशुभे । अत्र श्लेषानुप्राणि-तोत्प्रेक्षालङ्कारः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १७ ॥

तस्या इति । हे चित्त ! तस्याः कान्तायाः स्तनौ यदि घनौ निविड़ौ, जघनं कटिपुरोभागः यदि विहारि विशेषेण मनोहारकं,

पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥ १८ ॥

मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य कार्य्यम्
आर्य्याः समर्य्यादमिदं वदन्तु ।
सेव्या नितम्बा किमु भूधराणाम् ?
उत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ? ॥ १९ ॥

संसारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां
तत्त्वज्ञानामृताम्भःपुलकितमनसां यातु कालः कदाचित् ।
नोचेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनभराभोगसम्भोगिनीनां
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यतानाम् ॥ २० ॥

वक्त्रं वदनञ्च यदि चारु मनोज्ञं, तदा तव व्याकुलत्वं व्याकुलत्वं किम् ? किमर्थम् ? कथं त्वं व्याकुलीभवसीत्यर्थः यदि तेषु स्तनादिषु भोक्तव्येष्विति भावः तव वाञ्छा अभिलाषः अस्ति, तदा पुण्यं कुरुष्व, पुण्यैः विना समीहितार्थाः इष्टार्थाः न हि भवन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

मात्सर्य्यमिति । आर्य्याः विद्वांसः मात्सर्य्यं विद्वेषम् उत्सार्य्य त्यक्त्वा कार्य्यं विचार्य्य विविच्य भूधराणां पर्वतानां किमु ? उत अथवा स्मरेण कामेन स्मेराः मृदुहासिन्यः याः विलासिन्यः कामिन्यः तासां नितम्बाः सेव्याः इदं समर्य्यादं सयुक्तिकं वदन्तु । समर्य्यादमुदाहरन्त्विति वा पाठः । उपजातिवृत्तम् ॥ १९ ॥

संसारे इति । अस्मिन् असारे परिणतितरले परिणामचपले अचिरपरिणामिनि चञ्चल इति यावत् संसारे पण्डितानां विदुषां द्वे गती उपायौ [illegible] भावः । कदाचित् तत्त्वज्ञानमेव अमृतं तदेव अम्भः जलं तेन तत्पानेनेति भावः पुलकितम् आनन्दितं

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।
पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ २१ ॥

सम्मोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां
किन्नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ २२ ॥

गतो येषां तथाभूतानां सतां कालः यातु गच्छतु । भोचेत् तदवस्था स्तनयोर्घनभरस्य विशालजघनस्य आभोगे विस्तारे यः सम्भोगः सम्यक् भोगः तद्वतीनां मुग्धाङ्गनानां सुन्दरीणां स्थूलोपस्थस्थलीषु विशालयोनिषु स्थगितेन स्थिरेन निश्चितेनेति यावत् करतलेन यः स्पर्शः तस्मिन् लोलं सतृष्णं चञ्चलं वा, लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः । उद्यतानां प्रवृत्तानां सतां कालः यातीत्यनेन सम्बन्धः । स्रग्धरावृत्तं, म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ २० ॥

मुखेनेति । सा कान्ता चन्द्रकान्तेन चन्द्रवत् रमणीयेन तदाख्यमणिना च, महानीलैः अतिनीलवर्णैः नीलकान्तमणिभिश्च शिरोरुहैः केशैः तथा पद्मरागाभ्यां पद्मवत् रागः कान्तिर्ययोस्तादृशाभ्यां तदाख्यरत्नाभ्याञ्च पाणिभ्यां भुजाभ्यां रत्नमयीव चन्द्रकान्तनीलकान्तपद्मरागरत्नस्वरूपेव रेजे शुशुभे । श्लेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ २१ ॥

सम्मोहयन्तीति । एताः वामनयनाः कुटिलनेत्राः सुन्दरनयना वा नार्य्यः नराणां पुंसां हृदयं सदयं प्रविश्य किं नाम न समाचरन्ति ? सर्व्वमेव समाचरन्तीत्यर्थः । तथाहि सम्मोहयन्ति ज्ञानशून्यान् कुर्व्वन्ति, मदयन्ति उल्लासयन्ति मत्तान् कुर्व्वन्ति वा, विडम्बयन्ति प्रतारयन्ति, निर्भर्त्सयन्ति तिरस्कुर्व्वन्ति, रमयन्ति रतं कारयन्ति, विषादयन्ति

विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणां
छायासु तन्वी विचचार काचित्।
स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन
निवारयन्ती शशिनो मयूखान्॥ २३॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा
दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलोला।
आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्याम्
आशास्महे विग्रहयोरभेदम्॥ २४॥

षिषस्तान् कुर्वन्ति च। दीपकालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते। अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति। वसन्ततिलक वृत्तम्॥ २२॥

विश्रम्येति। काचित् तन्वी वनद्रुमाणां वनतरूणां छायासु विश्रम्य विश्रम्य करोद्धृतेन हस्तेन उर्द्धं नीतेन स्तनोत्तरीयेण स्तनावरणस्य अञ्चलेनेत्यर्थः शशिनः चन्द्रस्य मयूखान् किरणान् निवारयन्ती विचचार। विरहिण्या वर्णनमिदं, तस्या एव चन्द्रमयूखस्योद्दीपकत्वेन तन्निवारणाय वसनाञ्चलाच्छादनस्यौचित्यादित्यलम्। उपजातिवृत्तम्॥ २३॥

अदर्शने इति। अदर्शने दर्शनाभावे आयताक्ष्या इति शेषः दर्शनमात्रकामाः दर्शनेनैव परितृप्तिकामिनः दृष्ट्वा आयताक्षीमिति शेषः परिष्वङ्गः आलिङ्गनं तस्मिन् यः रसः स्वादः तत्र एकलोला अतिसतृष्णा इत्यर्थः आयताक्ष्यां विशालनयनायां कान्तायामिति शेषः आलिङ्गितायां पुनः विग्रहयोः शरीरयोः अभेदं विश्लेषाभावमित्यर्थः आशास्महे आकाङ्क्षामः वयमिति शेषः। उपजातिवृत्तम्॥ २४॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी
चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम्।
वक्षसि प्रियतमा मनोहरा
स्वर्ग एष परिशिष्ट आगतः॥ २५॥

ऋतुवर्णनं तत्रादौ वसन्तः।

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो
मधुरविरतोत्कण्ठा वाचः प्रियाः पिकपक्षिणाम्।
विरलसुरतस्वेदोद्रेका वधूवदनेन्दवः
प्रसरति मधौ रात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः॥२६॥

मालतीति। जृम्भणोन्मुखी विकासेन उन्मुखी मालती तत्पुष्पमालेति यावत् शिरसि, कुङ्कुमेन आविलं सम्पृक्तं चन्दनं वपुषि शरीरे, मनोहरा प्रियतमा वक्षसि यदि स्यादिति शेषः, तदा एषः परिशिष्टः अपरः स्वर्गः आगतः उपस्थितः। रथोद्धता वृत्तं, रात् परैर्नरलगै रथोद्धतेति तल्लक्षणात्॥ २५॥

परिमलेति। मधौ वसन्ते रात्र्यां कस्य वस्तुन इति शेषः गुणोदयः गुणोत्कर्षः जातः ननु न प्रसरति न विजृम्भते? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः। तथाहि वाताः वायवः परिमलभृतः विविधपुष्पाणां मलयजानाञ्च सौरभशालिनः, शाखाः तरुविटपाः नवा अङ्कुराणां कोटिः अग्रावयवा यासु तथोक्ताः नवकिसलयविकासशालिन्य इति भावः पिकपक्षिणां पिकानां कोकिलानाम् अन्येषाञ्च पक्षिणां मधुराः मनोहराः विरतोत्कण्ठा उत्कण्ठाहारिण्यः यद्वा विशिष्टेषु रतेषु उत्कण्ठा कौतुकं याभिः तथाभूताः प्रियाः प्रीतिदायिन्यः वाचः, तथा वधूनां कामिनीनां वदनेन्दवः मुखचन्द्रमसः विरलः अल्पः सुरतात् स्वेदोद्रेकः घर्मसलिलोदयः येषु तादृशाः नातिशीतोष्णत्वात् समयस्येति भावः। मधौ वसन्ते प्रसरति समुज्जृम्भमाणे सति

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला-
कलकलैर्मलयस्य च वायुभिः ।
विरहिणः प्रणिहन्ति शरीरिणो
विपदि हन्त सुधापि विषायते ॥ २७ ॥

आवासः किल किञ्चिदेव दयितापार्श्वे विलासालसः
कर्णे कोकिलकाकलीकलरवस्मेरा लतामण्डपाः ।
गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैः सेव्याः सितांशोः कराः
केषाञ्चित्सुखयन्ति नेत्रहृदये चैत्रे विचित्राः क्षपाः ॥२८॥

रात्र्यां कस्य गुणोदयः न जात इत्यप्यन्वयः समीचीन इति बोध्यम् । अत्र वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । हरिणीवृत्तं, नसमर॰सलागः षड्वेदहयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

मधुरेति । अयं मधुरपि मधुरैः मनोहरैः कोकिलानां काकल॰कलैः मलयस्य वायुभिश्च विरहिणः शरीरिणः प्राणिनः प्रणिहन्ति व्यथयन्तीति भावः । हन्त खेदे विपदि सुधापि अमृतमपि विषायते विषवत् आचरति । अत्र च विरहिणां विरह एव विपदिति बोध्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति ॥ २७ ॥

आवास इति । दयितायाः कान्तायाः पार्श्वे किञ्चिदेव कियत्-क्षणमपीति भावः विलासेन ततमङ्गचेष्टया अलसः विवशः आवासः अवस्थानं कर्णे कोकिलानां काकलीकलरवेण सूक्ष्मकलध्वनिना स्मेराः विकसन्त्यः लतामण्डपाः लताकुञ्जानि, कतिपयैः सत्कविभिः समं सेव्या गोष्ठी सभा, सितांशोश्चन्द्रस्य कराः किरणाः, तथा चैत्रे विचित्राः मनोहारिण्यः क्षपाः रात्रयः केषाञ्चित् पुण्यवतामिति भावः नेत्रहृदये नयनमनसी सुखयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२८॥

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकणानातन्वती मञ्जरी
माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।
अप्येते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटच्चराः
वान्ति क्लान्तिहराः सुशीतलतराः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥ २९ ॥

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।
मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ सदा भवेदुत्कण्ठा ॥ ३० ॥

ग्रीष्मः ।

अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्यो
धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।

पान्थेति । अधुना वसन्ते पिकाङ्गनाभिः कोकिलाभिः माकन्देषु चूतेषु पान्थस्त्रीणां पथिकाङ्गनानां विरहानलेषु आहुतिकणान् हवनीयान्यानभान् मकरन्दानिति भावः आतन्वती विस्तारयन्ती मञ्जरी सोत्कण्ठं सकौतुकम् आलोक्यते दृश्यते । अपि किञ्च एते नवानां पाटलानां पाटलापुष्पाणां परिमलस्य सौरभस्य प्राग्भारः उत्कर्षातिशयः अथवा पूर्वभारः प्रथमोद्गम इति यावत् तस्य पाटच्चराः तस्कराः तद्वाहिन इति यावत् क्लान्तिहराः श्रमहारिणः सुशीतलतराः अतिसुशीतलाः श्रीखण्डशैलानिलाः मलयवायवः वान्ति वहन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

सहकारेति । सहकारकुसुमानां चूतकुसुमानां केसरनिकरभरस्य किञ्जल्कनिचयातिशयस्य आमोदेन मूर्च्छितः व्याप्तः दिगन्तः यस्मिन् तादृश मधुरेण मनोज्ञेन मधुना मकरन्देन तत्पानेनेति भावः विधुराः मत्ताः मधुपाः भ्रमरा यत्र तादृशे मधौ वसन्ते सदा उत्कण्ठा भवेत् विरहिणामिति शेषः आर्यावृत्तम् ॥ ३० ॥

अच्छेति । अच्छाच्छैरतिविशदैः चन्दनरसैः आर्द्रकराः सिक्तकराः मृगाक्ष्यः मृगनेत्रा नार्यः धारागृहाणि जलयन्त्रमन्दिराणि

मन्दो मरुत् सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं
ग्रीष्मे मदञ्च मदनञ्च विवर्द्धयन्ति ॥ २१ ॥

स्रजो हृद्यामोदव्यजनपवनश्चन्द्रकिरणः
परागः कासारो मलयजरजः सिन्धुविशदम्।
शुचिः सौधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो
निदाघे तूर्णं तत्सुखमुपलभन्ते सुकृतिनः ॥ २२ ॥

सुधाशुभ्रन्धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः
प्रियावक्त्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभि।

कुसुमानि, कौमुदी ज्योत्स्ना, मन्दः सुमनसः कुसुमस्य सुमनसामिति पाठस्तु समीचीनः। मरुत् वायुः, शुचि परिष्कृतं हर्म्यपृष्ठम् अट्टालिकोपरिभाग इत्यर्थः ग्रीष्मे मदम् उल्लासम् आनन्दमिति यावत् मदनञ्च कामञ्च विवर्द्धयन्ति जनयन्ति। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २१ ॥

स्रज इति। स्रजः हाराः, हृद्यः मनोज्ञः आमोदः सौरभं यस्य तादृशः व्यजनपवनः वीजनवायुः, चन्द्रकिरणः, कासारो सरोवरसम्बन्धी पद्मसम्बन्धीति भावः, अत्र कासारशब्देन सरोजं लक्ष्यते। परागः रजः कमलरज इत्यर्थः, सिन्धुविशदं सरित्स्वच्छं मलयजरजः चन्दनधूलिः, शुचिः परिशुद्धः सौधोत्सङ्गः हर्म्यतलं, प्रतनु सूक्ष्मं वसनं पङ्कजदृशः कमलनेत्राः कान्ता इति शेषः। निदाघे ग्रीष्मे तूर्णं शीघ्रं सुकृतिनः पुण्यवन्तः तत्सुखं तत्तत्स्रगादीनां सम्भोगसुखम् उपलभन्ते प्राप्नुवन्ति। शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

सुधेति। सुधया चूर्णेन शुभ्रं धौतं धाम गृहं स्फुरन्तः प्रसरन्तः अमलाः निर्मलाः रश्मयः किरणाः यस्य तादृशः शशधरश्चन्द्रः

स्रजो हृद्याः कौन्दास्तदिदमखिलं रागिणि जने
करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे । २३ ॥

वर्षासमयः ।

तरुणी वेश्या दीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।
उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् कुरुते कस्य न हर्षम् ॥ २४ ॥

वियदुपचितमेघम्भूमयः कन्दलिन्यो
नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।

प्रियायाः कान्तायाः वक्त्राम्भोज मुखकमलम् अतिसुरभि मलयजरज-चन्दनधूलिः हृद्याः मनोज्ञाः कौन्दाः स्रजः कुन्दकुसुमहाराः तत् इदम् अखिलं सर्वं रागिणि विषयवासनावति जने रागिणो जन-स्येति भावः अन्तःक्षोभं मनोदुःखं तत्तदभावनिबन्धनमिति भावः करोति, विषयसंसर्गविमुखे वीतरागे इत्यर्थः न तु, वीतरागस्य नैतेषु मनःक्षोभः स्यादिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २३ ॥

तरुणीति । तरुणी नवीना वेश्या लवङ्गकुसुमामोदवती वश-वर्त्तिनी च दीपितकामा कामोद्दीपनी उद्भूतप्रकामा च विकसज्जाती-पुष्पैः सुगन्धिः शोभनगन्धशालिनी विकसितजातीकुसुमगन्धेन सौरभवती च उन्नताः उदिताः पीनाः पयोधराणां भाराः सङ्घाः यस्याः तथोक्ता उन्नतपीनस्तनाभोगा च प्रावृट् वर्षाकालः कस्य जनस्य हर्षम् आनन्दं न कुरुते ? सर्वस्यैव कुरुते इत्यर्थः । अत्र समान-लिङ्गविशेषणाभ्यां प्रावृषि अप्रस्तुतायाः नायिकायाः व्यवहारसमारोप-रूपा समासोक्तिः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्य-लिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ २४ ॥

वियदिति । उपचिताः वृद्धिं गताः मेघाः यत्र तादृशं वियत् आकाशं, कन्दलिन्यः सञ्जातकन्दलकुसुमाः भूमयः, नवैः कुटजैः तदाख्यकुसुमैः कदम्बैश्च आमोदिनः सौरभवन्तः गन्धवाहाः वायवः,

शिखिकुलकलकेका एव रम्या वनान्ताः
सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ३५ ॥
उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।
वसुधा कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क्व पातयतु ॥ ३६ ॥
इतो विद्युद्वल्लीविलसितमितः केतकितरोः
स्फुरद्गन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।
इतः केकिक्रीडाकलकलरवः पक्ष्मलदृशां
कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः सम्भृतरसाः ॥ ३७ ॥

शिखिकुलानां मयूरवृन्दानां कलाः मधुरास्फुटाः केकाः रवविशेषाः, केका वाणी मयूरस्येत्यमरः । रम्याः मनोहराः नवपत्रपुष्पोद्गमेनेति भावः वनान्ताः वनप्रान्ताः सुखिनम् अविरहिणम् असुखिनं विरहिणं वा सर्वं जनम् उत्कण्ठयन्ति कामावेशेन व्याकुलयन्तीत्यर्थः । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ३५ ॥

उपरीति । उपरि आकाशे इति भावः घनं सान्द्रं घनपटलं मेघवृन्दं, तिर्यक् पार्श्वयोरिति यावत् गिरयः पर्वता अपि नर्तितमयूराः मयूराणां नर्त्तनशालिनः, वसुधा तलभूमिरित्यर्थः कन्दलैः नवाङ्कुरैः धवला, अतः पथिकः क्व कुत्र दृष्टिं सन्तापं पातयतु करोत्वित्यर्थः निर्वृतिं लभतामिति भावः । तुष्टिमित्यत्र दृष्टिमिति पाठः समीचीनः । आर्यावृत्तं, यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्य्येति तल्लक्षणात् ॥ ३६ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् प्रदेशे विद्युद्वल्लीनां विद्युल्लतानां विलसितं स्फुरणम्, इतः अस्मिन् स्थले केतकितरोः केतकवृक्ष

अमुष्मिन संसारे तमसि नभसि प्रौढ़जलद-
ध्वनिप्राये तस्मिन् पतति दृषदां तीरनिचये।
इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं
मुदञ्च ग्लानिञ्च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥ ३८ ॥
आसारेषु न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं यदा शक्यते
शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशी गाढ़ं समालिङ्गते।
जाताः शीतलशीकराश्च मरुतो वात्यन्तखेदच्छिदो
धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ॥ ३९ ॥

स्फुरन् प्रसरन् मन्द्रः, इतः अस्मिन् स्थाने प्रोद्यताम् उदयमानानां जलदानां मेघानां निनदश्च स्फूर्जितं वज्रनिर्घोषध्वनिः, इतः अस्मिन् देशे केकिनां मयूराणां क्रीड़ासु कलः मधुरः कलरवः, अतः एते पक्ष्मलदृशां घनलोमाढ्यनेत्राणां सम्भृतरसाः रागोद्दीपिनः विरह-दिवसाः कथं यास्यन्ति? अतिक्लेशकरा एते दिवसा विरहिणामिति भावः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

अमुष्मिन्निति। अमुष्मिन् संसारे जगत्यां तमसि अन्धकारे अन्धकाराच्छन्ने इति भावः नभसि आकाशे प्रौढ़ानां समुद्धतानां जलदानां मेघानां ध्वनिप्राये गर्जितभूयिष्ठे तस्मिन् दृषदां प्रस्तराणां तीरनिचये शरसमूहे करकानिचये इति भावः पतति सति इदं सौदामिन्याः विद्युतः कनककमनीयं काञ्चनवत् रमणीयं विलसितं स्फुरणं सुदृशां सुनयनानां पथिष्वेव मार्गेष्वेव स्थानेष्वित्यर्थः मुदञ्च हर्षञ्च ग्लानिञ्च व्यथाञ्च प्रथयति विस्तारयति। तत्र अविरहिणीनां मुदं विरहिणीनां ग्लानिमिति यथायथं बोद्धव्यम्। शिखरिणी-वृत्तम् ॥ ३८ ॥

आसारेष्विति। आसारेषु धारासम्पातेषु प्रियतमैः यदा हर्म्यतः सौधमन्दिरात् यातुं निर्गन्तुं न शक्यते, तदा आयतदृशी

शरद् ।

अर्द्धं नीत्वा निशायाः सरभससुरतायासखिन्नश्लथाङ्गः
प्रोद्भूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविक्ते ।
सम्भोगक्लान्तकान्ताशिथिलभुजलतावर्जितं कर्करान्तं
ज्योत्स्नाभिन्नाधरांशं पिबति न सलिलं शारदं मन्दभाग्यः ४०

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासोभृतः
काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रै रतैः ।

विशालनेत्रा कान्ता शीतेन उत्कम्पनिमित्तं गाढं यथा तथा समालिङ्गते समाश्लिष्यति । अत्यन्तखेदाच्छेदः अतिशयेन श्रमापहाः शीतलशीकराः शीतलाम्बुकणवाहिनः मरुतः वायवस्तु जाता वा जाता एव । वाशब्दोऽत्रावधारणार्थः । अतः एत कर्षे, प्रियासङ्गमे सति धन्यानां पुण्यवतां दुर्दिनं मेघाच्छन्नं दिनं सुदिनतां याति गच्छति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

अर्द्धमिति । मन्दभाग्यः दुर्भाग्यो जनः विविक्ते विजने, विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । हर्म्यपृष्ठे सौधोपरिभागे सरभसेन सवेगेन अत्यन्तेनेत्यर्थः सुरतायासेन निधुवनपरिश्रमेण खिन्नं क्लान्तं श्लथं विवशम् अङ्गं यस्य तथाभूतः सन् निशायाः अर्द्धं नीत्वा अतिवाह्य मधुमदे सुरापानजनितोल्लासे निरतः प्रोद्भूता असह्या दुःसहा तृष्णा जलपानलालसा यस्य तादृशः अपिरत्राध्याहार्यः सम्भोगेन क्लान्तायाः कान्तायाः शिथिलतया खिन्नतयेति भावः भुजलतया वर्जितं वर्जनया दत्तं कर्करान्तं कर्करो दर्पणः तद्वत् स्वच्छं रम्यं स्वच्छमिति यावत् ज्योत्स्नया अभिन्नः अभेदं गतः अधरांशः निम्नभागः यस्य तथाभूतं शारद शरत्कालभवं सलिलं न पिबति वर्जनया दत्ततया अभिमानादिति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ४० ॥

हेमन्त इति । हेमन्ते धन्याः पुण्यवन्तः दधि दुग्धं सर्पिर्घृतं तानि अश्नन्ति भुञ्जते इति तथोक्ताः, मञ्जिष्ठया रञ्जितं माञ्जिष्ठं

पीनोरःस्थलकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे
ताम्बूलोद्दलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥ ४१ ॥

शिशिरः ।

चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवति मुखे शीत्कृतान्यादधाना
वक्षःसूत्कञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।
ऊरूनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् स्रंसयन्तोऽंशुकानि
व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ४२

यत् वासः वसनं तत् हृतं यैः तथोक्ताः, काश्मीरद्रवेण कुङ्कुमरसेन सान्द्रं निविड़ं यथा तथा दिग्धं लिप्तं वपुः शरीरं येषां तथाभूताः गृहाभ्यन्तरे पीनं पीवरं कुचयोः सन्निवेशादिति भावः उरःस्थलं यस्य तादृशेन कामिनीजनेन कृताश्लेषाः कृतालिङ्गनाः अतएव विचित्रैः विविधैः रतैः सुरतैः खिन्नाः क्लान्ताः ताम्बूलदलपूगाभ्यां पूरितं मुखं येषां तथोक्ताः सन्तः सुखं शेरते स्वपन्ति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

चुम्बन्त इति । गण्डभित्तीः कपोलदेशान् चुम्बन्तः अलकवति चूर्णकुन्तलशालिनि मुखे शीत्कृतानि शीत्कारान् आदधाना जनयन्तः उत्कञ्चुकेषु उन्मोचितकञ्चुकेषु, स्तनयोरुच्छ्रायातिशयादिति भावः वक्षःसु स्तनभरयोः पुलकोद्भेदं रोमहर्षविकाशम् आदधानाः उत्पादयन्तः ऊरून् आकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् विशालकटिपुरोभागात् अंशुकानि वसनानि स्रंसयन्तः अतएव कान्तानां नारीणां व्यक्तं स्फुटं विटचरितभृतः लम्पटचरितशालिनः शैशिराः वाताः शिशिरवायवः वान्ति वहन्ति । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र एकस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति विटचरितमिव चरितमिति बिम्बानुबिम्बत्वप्रत्यायनात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ ४२ ॥

केशानाकलयन् दृशो मुकुलयन् वासो बलादाक्षिपन्
आतन्वन् पुलकोद्गमं प्रकटयन्नालिङ्ग्य कम्पं शनैः ।
वारंवारमुदारशीत्कृतकृतो दन्तच्छदान् पीडयन्
प्रायः शैशिर एष सम्प्रति मरुत् कान्तासु कान्तायते ॥४३॥

असाराः सन्ततोऽमी विरतिविरसायासविषया
जुगुप्स्यन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्पदमिति ।
तथाप्यन्तस्तत्त्वे प्रणिहितधियामप्यतिबल-
स्तदीयो नाख्येयः स्फुरति हृदये कोऽपि महिमा ॥४४॥

भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियां सन्तु गुरवो
विदग्धालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।

केशानिति । एष शैशिरो मरुत् वायुः सम्प्रति इदानीं केशान् आकलयन् स्पृशन्, दृशः नयनानि मुकुलयन् निमीलयन्, बलात् वासः वसनम् आक्षिपन् आकर्षन्, पुलकोद्गमं रोमाञ्चम् आतन्वन् विस्तारयन्, शनैः मन्दं मन्दम् आलिङ्ग्य कम्पं प्रकटयन् प्रापयन् वारंवारं पुनःपुनः उदारशीत्कृतकृतः महाशीत्कारवत इत्यर्थः दन्तच्छदान् अधरान् पीडयन्, अतएव कान्तासु नारीषु प्रायः बाहुल्येन कान्तायते कान्तवत् आचरति । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४३॥

असारा इति । एते विरतिः परिणामः तत्र विरसाः विषमाः आयासविषयाः खेदविषयाः कान्तासम्भोगादय इति भावः असाराः साररहिताः अस्थिरा इति यावत् यद्वा सकलदोषाणाम् आस्पदं स्थानम् इति हेतोः जुगुप्स्यन्तां निन्द्यन्तां ननु खलु । तथापि इत्थं जुगुप्सितत्वेऽपि अतिबलः अतिप्रबलः तदीयः कान्तासम्भोगीयः कोऽपि नाख्येयः अनिर्वचनीयः महिमा अन्तस्तत्त्वे आभ्यन्तरिकतत्त्वदर्शने इति यावत् प्रणिहितधियां समर्पितमतीनामपि हृदये स्फुरति विकाशते । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तथाप्येतद् भूमौ न हि परहितात् पुण्यमधिकं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥ ४५ ॥

किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-
र्द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां
स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ४६ ॥

सत्यं जना ! वच्मि न पक्षपातात्
लोकेषु सर्वेषु च तथ्यमेतत् ।

भवन्त इति । भवन्तः वेदान्तेषु उपनिषत्सु प्रणिहिता निहिता धीः यैः तथोक्तानां तत्त्वदर्शिनामिति भावः गुरवः सन्तु भवन्तु । वयमपि विदग्धः सरसः आलापः वचनं येषां तथोक्तानां कवीनां काव्यरचयितॄणाम् अनुचराः सन्निनः । तथापि भवादृग्भ्यः अस्माकं क्षुद्रबोधत्वेऽपीत्यर्थः एतत् सिद्धान्तितमस्माभिरिति शेषः भूमौ पृथिव्यां परहितात् परेषां हितकरणात् अधिकं पुण्यं न हि नैव अस्तीति शेषः तथा अस्मिन् संसारे कुवलयदृशः नीलोत्पलाक्ष्याः कान्तायाः अपरम् अन्यं रम्यं रमणीयं वस्तु न च अस्तीति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५ ॥

किमिति । इह संसारे बहुभिः युक्तिशून्यैः उक्तैः प्रलापैः अनर्थकैः वचोभिरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । इह संसारे पुरुषाणाम् अभिनवमदलीलायां लालसं निरतं स्तनयोर्भरेण परिखिन्नं क्लान्तं सुन्दरीणां यौवनं वा वनं वा एतत् द्वयं द्वयोरन्यतरमिति भावः सर्वदा सेवनीयम् । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ४६ ॥

सत्यमिति । हे जनाः ! सत्यं वच्मि वदामि, पक्षपातात् प्रणयात् प्रेमाद्वा नेत्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु जगत्सु च एतत् तथ्यम् अवि-

नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो
दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ४७ ॥

प्राङ्मा मेति मनागमानितगुणं जाताभिलाषं ततः
सव्रीडं तदनु श्लथोद्यतमनु प्रत्यस्तधैर्य्यं पुनः ।
प्रेमार्द्रं स्पृहणीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्भं ततो
निःशङ्काङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ ४८ ॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां
मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।

तथं निश्चितमिति भावः । नितम्बिनीभ्यः कान्ताभ्यः अन्यत् अपरम् मनोहारि वस्तु न अस्तीति शेषः, अन्यः नितम्बिनीभ्य इति शेषः कश्चित् विषय इति शेषः दुःखस्य एकहेतुः एकमात्रकारणं न च अस्तीति शेषः, नितम्बिन्य एव रमणीयं वस्तु दुःखनिदानञ्च नापरमिति निष्कर्षः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४७ ॥

प्राङिति । प्राक् प्रथमं मा मा न न इति मनाक् अल्पं यथा तथा अमानितः अस्वीकृतः गुणः धर्मविशेषः यस्य तथोक्तं, ततः ईषत्स्वादानन्तरमिति भावः जाताभिलाषं सञ्जाताकाङ्क्षं तदनु तदनन्तरं सव्रीडं सलज्जम् अनु तदनन्तरं श्लथं लघु यथा तथा उद्यतं अन्यप्रवृत्तमित्यर्थः पुनः तदनन्तरं प्रत्यस्तधैर्य्यं ध्वस्तधैर्य्यं, ततः धैर्य्यध्वंसानन्तरं प्रेमार्द्रं प्रणयातिरेकात् दुःस्पृहणीया दुराकाङ्क्षणीया या निर्भररहःक्रीडा आत्यन्तिको विहारः तत्र प्रगल्भं लोलं चापलमिति यावत् ततः निःशङ्कं यथा तथा अङ्गानां विकर्षणेन मर्दनेन अधिकं सुखं यत्र तथाभूतं कुलस्त्रीणां कुलकामिनीनां रतं सुरतं रम्यं मनोहरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

उरसीति । भाग्यवन्तः जनाः उरसि वक्षसि निपतितानां स्रस्ताः स्खलिताः धम्मिल्लाः संयतकेशाः यासां तथोक्तानां, धम्मिल्लाः

सुरतजनितखेदादार्द्रगण्डस्थलीनां
अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ४९ ॥

आमीलितनयनानां
यत् सुरतरसोऽनुसंविदं कुरुते ।
मिथुनैर्मिथोऽवधारित-
मवितथमिदमेव कामनिवर्हणम् ॥ ५० ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां
यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां
स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ ५१ ॥

संयताः कचा इत्यमरः । मुकुलितनयनानां सुखभरेण निमीलितनेत्राणां किञ्चित् ईषत् उन्मीलितानाम् उन्मीलितचक्षुषामिति भावः सुरत॰जनितखेदात् आर्द्रगण्डस्थलीनां स्विन्नकपोलानां वधूनां कान्तानाम् अधरमधु अधरामृतं पिबन्ति । मालिनीवृत्तम् ॥ ४९ ॥

आमीलितेति । आमीलितनयनानाम् ईषन्मुकुलितनेत्राणां यूनां युवतीनाञ्चेति शेषः सुरतरसः सुरतास्वादः यत् अनुसंविदं चेतनां॰संवननं कुरुते चित्तस्थानं हृदयं प्रविशतीति भावः, इदं कामनिवर्हणं मन्मथपरिणमनं मिथुनैः स्त्रीपुरुषैः मिथः परस्परम् अवितथं सत्यम् अवधारितं निर्णीतम् । आर्य्यावृत्तम् ॥ ५० ॥

इदमिति । इह संसारे जरासु वार्द्धक्येषु अपि पुंसां यत् मान्मथाः विकाराः कामविकृतयः भवन्तीति शेषः इदम् अनुचितम् अक्रमश्च अनियमश्च । यदपि यच्च नितम्बिनीनां कामिनीनां स्तन-पतनावधि जीवितं जीवनं वा रतं वा न कृतं न निर्णीतं विधिनेति शेषः इदमपि अनुचितमक्रमश्चेति शेषः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ५१ ॥

एतत्कामफलं लोके यद्द्वयोरेकचित्तता
अन्यचित्तकृते कामे शवयोरिव सङ्गमः ॥ ५२ ॥

प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढ़ा रसादलसास्तथा
भणितिमधुराः मुग्धप्रायाः प्रकाशितप्रेमदाः ।
प्रकृतिसुभगा विस्रम्भार्हाः स्मरोदयदायिनः
रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥ ५३ ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।
स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ५४ ॥

एतदिति । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः यत् एकचित्तता अभिन्नमनोवृत्तित्वं लोके जगति एतत् कामफलं मदनकार्य्यम् । कामे सम्भोगे विषये अन्यत्र पुंसि स्त्रियां वेति भावः चित्तकृते मनसि कृते सति शवयोरिव मृतदेहयोरिव सङ्गमः भवतीति शेषः न तत्र किमपि सुखमिति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ५२ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन प्रेमातिशयेन मधुराः मनोहराः प्रेम्णा उद्गाढ़ाः निविड़ाः रसात् अनुरागात् अलसाः मन्दाः परिमिता इति यावत् भणित्या वाग्भङ्गिविशेषेणेत्यर्थः मधुराः मनोज्ञाः, झटितीति पाठे झटिति श्रवणमात्रेणेत्यर्थः । मुग्धप्रायाः प्रायेण सरलाः प्रकाशितं यथा तथा प्रेमदा प्रणयवर्द्धिण्य इत्यर्थः प्रकृत्या स्वभावेन सुभगाः चारवः विस्रम्भार्हाः विश्वासयोग्याः स्मरस्य कामस्य उदयदायिनः वृद्धिकराः मृगीदृशां कामिनीनां रहसि विजने किमपि अनिर्वचनीया इति भावः स्वैरालापाः स्वेच्छाकृतवाक्यानि हरन्ति मोहयन्ति । हरिणीवृत्तं, नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ ५३ ॥

आवास इति । पापहारिणि गाङ्गे वारिणि गङ्गाजले, तरुण्याः

प्रियपुरतो युवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदि मानः ।
भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मधुनिर्मलः पवनः ॥ ५५॥

दुर्विरक्तप्रशंसा ।

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताड्यते चपललोचनाञ्चलैः॥ ५६॥

वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।
जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं
कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ५७ ॥

मनोहारिणि हारिणि हारशोभिते स्तनमध्ये वा आवासः क्रियताम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ५४ ॥

प्रियेति । प्रियस्य कान्तस्य पुरतः अग्रतः युवतीनां हृदः हृदयस्य विमानः विशिष्टो मानः तावत् पदम् आतनोतु विस्तारयति, यावत् चन्दनतरुसुरभिः मधुना वसन्तेन निर्मलः पवनः न भवति न वहति । भवतीत्यत्र वहतीति पाठान्तरं समीचीनम् । आर्य्यावृत्तम् ॥ ५५ ॥

तावदिति । कृतिनां तत्त्वदर्शिनामपि तावदेव एष निर्मलविवेकदीपकः स्फुरति प्रकाशते, यावदेव कुरङ्गचक्षुषां मृगदृशां रमणीनां चपललोचनाञ्चलैः चञ्चलनयनप्रान्तैः न ताड्यते न निरीक्ष्यते इति यावत् । स्त्रीणां कटाक्षविद्धो विवेकं विस्मरतीति भावः । रथोद्धतावृत्तं, रात् परैर्नरलगै रथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥ ५६ ॥

वचसीति । श्रुत्या वेदपाठेन मुखरं मुखं येषां तथाभूतानां वेदपारदृश्वनामिति भावः पण्डितानां विदुषां केवलं वचसि वाक्ये न तु मनसीति भावः सङ्गत्यागं विषयाणामिति शेषः उद्दिश्य वार्त्ता आलापः भवति । को जनः कुवलयनयनानां नीलोत्पलाक्षीणाम्

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकं पण्डितो युवतीः।
यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गस्यापि फलं तथा स रसः॥५८

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः
केचित् प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः।
किन्तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य
कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः॥ ५९॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्ष्माण एते
यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति॥६०

अरुणानां रत्नानां अन्वयो यत्र तादृशः काञ्चीकलापः रशनादाम यस्मिन् तादृशं जघनं कटिपुरोभागं विद्वान् त्यक्तुं समर्थः? न कोऽपीत्यर्थः। शालिनीवृत्तम्॥ ५७॥

स्वपरेति। यः पण्डितः अलीकं वृथा युवतीः निन्दति, असौ स्वपरप्रतारकः स्वस्य आत्मनः परस्य च प्रवञ्चकः। यस्मात् तपसः अपि फलं स्वर्गः, स्वर्गस्यापि तथा स एव रसः युवतीनां सम्भोगास्वादः फलम्। आर्य्यावृत्तम्॥ ५८॥

मत्तेभेति। भुवि पृथिव्यां मत्तानाम् इभानां हस्तिनां कुम्भदलने कुम्भविदारणे शूराः बलवन्तः सिंहा इति भावः सन्ति विद्यन्ते। केचित् प्रचण्डानां मृगराजानां सिंहानामपि वधे दक्षाः समर्थाः सन्तीति शेषः। किन्तु अहं प्रसह्य बलेन बलिनां बलवतां पुरतः अग्रतः ब्रवीमि कन्दर्पस्य मदनस्य दर्पदलने दर्पहरणे मनुष्याः विरलाः,न सन्ति इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ५९॥

सन्मार्गे इति। भ्रूचापेन भ्रूधनुषा आकृष्टाः मुक्ताश्च निक्षिप्ताश्च श्रवणपथगताः आकर्णायता इत्यर्थः नीलानि पक्ष्माणि लोमानि

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते मदं जनाः ।
तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ६१ ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।
यावज्ज्वलति नाङ्गेषु स्मरः पञ्चेषुसायकः ॥ ६२ ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रथितविनयोऽप्यात्मबोधोऽपि बाढं
संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ।
येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती
वामाक्षीणां भवति कुटिला भ्रूलताकुञ्चितेव ॥ ६३ ॥

येषां तयोक्ताः एते धृतिलुपः धैर्य्यध्वंसिनः लीलावतीना विलासिनीनां दृष्टिबाणाः कटाक्षशराः हृदि यावत् न पतन्ति, नरः तावत् सन्मार्गे शिष्टाचारे आस्ते तिष्ठति, तावदेव इन्द्रियाणां प्रभवति प्रभुर्भवति, तावत् लज्जां विधत्ते करोति, तावदेव विनयमपि नम्रतामपि समालम्बते आश्रयति न त्यजतीति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ६० ॥

उन्मत्तेति । जनाः उन्मत्तस्य उत्कटस्य प्रेम्णः संरम्भात् संवेगात् मदं मत्तताम् अविनयमिति यावत् आरभन्ते कुर्वन्ति, ब्रह्मापि का कथान्येषामिति भावः तत्र मदारम्भे प्रत्यूहं विघ्नम् आधातुं जनयितुं कातरः खलु असमर्थ एव । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ६१ ॥

तावदिति । यावत् अङ्गेषु पञ्चेषुसायकः मदनशरः स्मरः आत्मना न ज्वलति न दीप्यते, तावत् महत्त्वम् औदार्य्यम्, पाण्डित्यं विद्यावत्त्वं, कुलीनत्वं सत्कुलजातत्वं, विवेकिता विज्ञत्वञ्च तिष्ठतीति शेषः । कामपीड़ितस्य महत्त्वादयो नश्यन्तीति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥६२॥

शास्त्रज्ञ इति । अस्मिन् संसारे शास्त्रज्ञः अपि प्रथितः प्रख्यातः विनयः शिष्टाचारः यस्य तादृशोऽपि बाढ़म् अत्यर्थम् आत्मबोधः आत्मज्ञानवानपि विरलः अत्यल्पो जनः सद्गतीनां सत्पदानां भाजनं पात्रं भवति । येन हेतुना एतस्मिन् संसारे निरयनगरद्वारं नरक-

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो
व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।
क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककलापार्पितगलः
शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्त्येव मदनः ॥ ६४ ॥

स्त्रीमुद्रां झषकेतनस्य जननीं सर्वार्थसम्पत्करीं
ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः ।
केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ६५ ॥

पुरद्वारम् उद्घाटयन्ती आकुञ्चितेव केनापि सङ्कोचं नीतेव कुटिला वामाक्षीणां वामनयनानां भ्रूलता भवति तिष्ठति । वामाक्षीणां कुटिलभ्रूविद्धः कोऽपि निष्कृतिं न लभते इति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ६२ ॥

कृश इति । कृशः क्षीणः काणः दृष्टिहीनः खञ्जः चरणरहितः श्रवणरहितः वधिरः पुच्छविकलः लाङ्गूलरहितः व्रणी क्षताङ्गः पूयक्लिन्नः क्षरत्पूय इत्यर्थः कृमिकुलानां क्षुद्रकीटविशेषाणां शतैः व्याप्ततनुः व्याप्तदेहः, क्षुधया क्षामः क्षीणः जीर्णः वृद्धः पिठरककलापेन रोगविशेषेणेति भावः अर्पितगलः बद्धकण्ठ इति यावत् श्वा कुक्कुरः शुनीं कुक्कुरीम् अन्वेति अनुसरति सम्भोगेच्छयेति भावः, अतः मदनः कामः हतमपि निहन्त्येव । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६४ ॥

स्त्रीमुद्रामिति । ये मूढाः मूर्खाः कुधियः कुबुद्धयः मिथ्याफलान्वेषिणः वृथाभावानुसन्धायिनः जनाः झषकेतनस्य कामस्य जननीम् उद्दीपनीमित्यर्थः मातरञ्चेति ध्वनिः सर्वार्थसम्पत्करीं सर्वकार्यसम्पादिविधायिनीं स्त्रीमुद्रां स्त्रीरूपां मुद्रां मुदो हर्षान् राति ददातीति तथोक्तां स्त्रीरत्नामिति भावः प्रविहाय परित्यज्य यान्ति गच्छन्ति न

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-
स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।
शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा-
स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेत् विन्ध्यस्तरेत्सागरम् ॥६६

स्त्रीणां परित्यागप्रशंसा ।

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवावलम्ब-
व्यासङ्गव्यस्तधैर्य्याः कथममलधियो मानसं संविदध्युः ।
यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः
प्रेङ्खत्काञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभागास्तरुण्यः ॥६७॥

आद्रियन्ते इति भावः, ते जनाः तेनैव अपवीतनेनैव निर्दयतरम् अतिनिष्ठुरं यथा तथा निहत्य जनन्या अनादरादिति भावः नग्नीकृताः विवसनीकृताः, मुण्डिताः कृतशिरोमुण्डनाः । केचित् पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाश्च जटावन्तश्च, अपरे कापालिकाः कपालधारिणश्च कृता इति शेषः । कामशराक्ताः कामभोगमप्राप्यैव वैराग्येण ताहृशा श्लोकष्टा जाता इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विश्वामित्रेति । ते प्रसिद्धाः वाताम्बुपर्णाशनाः वायुभोजिनः अम्बुमात्रपायिनः पत्रमात्राशिनश्च विश्वामित्रपराशरप्रभृतयः महामुनय इति भावः अपि सुललितम् अतिमनोहरम् स्त्रीणां मुखपङ्कजं दृष्ट्वैव मोहं गताः । ये मानवाः सघृतं पयोदधियुतं दुग्धदधिसंवलितं शाल्यन्नं शालिधान्यसम्भूतमन्नं भुञ्जते, तेषाम् इन्द्रियनिग्रहः यदि भवेत् तदा विन्ध्यः गिरिरिति शेषः सागरं तरेत् । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

संसारे इति । अस्मिन् असारे साररहिते दुःखबहुले इति भावः संसारे अमलधियः निर्मलमतयः कुनृपतेः कुत्सितस्य प्रभोरिति यावत् भवनद्वारस्य सेवावलम्बव्यासङ्गेन सेवावलम्बनसम्पर्केण व्यस्तं विगतं

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृषस्कन्धावगाढद्रुमे
गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ।
कः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो
यद्युत्त्रस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः स्मरास्त्रं स्त्रियः ॥६८॥
संसार ! तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।

धैर्य्यं येषां तथाभूताः नितरां विरज्यमानचित्ता इति भावः कथं केन प्रकारेण मानसं संविदध्युः सन्धारयेयुः क्षणमपि सुखेन कालं नयेयुरिति भावः, यदि प्रोद्यतः उदयमानस्य इन्दोश्चन्द्रस्य द्युतिनिचय-भृतः कान्तिसमूहधारिण्यः चन्द्रकान्ता इति यावत् अम्भोजनेत्राः पद्मनयनाः प्रेङ्खन् झनत्कारं कुर्वन् काञ्चीकलापः रशनादाम यासां तथाभूताः स्तनभरेण विनमन् मध्यभागः यासां ताश्च्य एताः तरुण्यः न स्युः न तिष्ठेयुः । स्त्रहे यदि तादृशी तरुणी स्यात् यत् सकाशे चित्तं प्रसीदति तदा प्रभुनिकटे दासत्वक्लेशोऽपि सह्यते इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेति । यदि उत्त्रस्तकुरङ्गशावनयनाः चकितमृगशावनेत्राः स्त्रियः स्मरस्य कामस्य अस्त्रं न स्युः न तिष्ठेयुः, तदा सिद्धैः देव-योनिविशेषैः तपःसिद्धिं गतैर्वा अध्यासिता अधिष्ठिता कन्दरा गुहा यस्य तादृशे हरस्य यो वृषः तस्य स्कन्धेन ककुदेति यावत् अव-गाढः उद्घर्षितः द्रुमः तरुः यत्र तथोक्ते गङ्गया धौतं क्षालितं शिलातलं यस्य तथाभूते अतिपवित्रे इति भावः हिमवतः हिमाद्रेः श्रेयसि सर्वोत्कृष्टे स्थाने स्थिते सति कः मनस्वी प्रशस्तमनाः जनः मानं स्वगौरवं शिरसा प्रणामेन प्रणत्या मलिनं खर्वमित्यर्थः कुर्वीत ? न कोऽपीत्यर्थः । कामशरार्त्त एव स्त्रीषु प्रणत्या स्वगौरवं नाशयतीति भावः स्त्रीनिमित्तं हि प्रभुसेवा ततश्च अपमानस्वीकारः इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

संसारेति । रे संसार ! तव निस्तारपदवी त्वत्तः परित्राणमार्गं

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥ ६९ ॥

यौवनप्रशंसा ।

राजन् ! तृष्णाम्बुराशेर्न हि जगति गतः कश्चिदेवावसानम्
किं वार्थोच्चैः प्रभूतैः स्ववपुषि गलिते यौवने सानुरागे ।
गच्छामः सद्म यावद्विकसितमुदेन्दीवरालोकनीनाम्
आक्रम्याक्रम्यरूपं झटिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥७०॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसम्प्राप्तिहेतु-
र्मोहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

इत्यर्थः न दवीयसी नातिदूरवर्त्तिनीत्यर्थः, यदि अन्तरा मध्ये मदिरेक्षणाः मत्तखञ्जननयनाः कामिन्य इति शेषः दुस्तराः अपाराः न स्युः न भवेयुः । स्त्रीषु प्रणयरहिता एव संसारात् मुच्यन्ते इति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ६९ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! जगति कश्चिदेव कोऽपीत्यर्थः तृष्णाम्बुराशेः वासनासागरस्य अवसानं पारं न हि गतः नैव प्राप्तः । स्ववपुषि निजशरीरे सानुरागे यौवने गलिते भ्रष्टे सति तैः प्रभूतैः प्रचुरैः अर्थैः धनैः किं वा ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यावत् जरया विकसितं यत् कुमुदम् इन्दीवरं नीलोत्पलञ्च तद्वत् आलोकन्ते अवलोकयन्तीति तयोक्तानां प्रेयसीनां कान्तानां रूपं सौन्दर्यं आक्रम्य आक्रम्य झटिति न लुप्यते न नाश्यते तावत् सद्म गृहं गच्छामः गृहे तिष्ठाम इति भावः । यावत् प्रेयस्याः मम च जरा न आक्रामति तावत् प्रेयस्या सह सङ्गं करोमीति तात्पर्य्यम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ७० ॥

रागस्येति । अस्मिन् लोके जगति यौवनात् अन्यात् अपरं रागस्य विषयवासनायाः एकमद्वितीयम् अगारं गृहं नरकाणां शतं

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं
लोकेऽस्मिन्न ह्यनर्थं निजकुलदहनं यौवनादन्यदस्ति ॥ ७१ ॥

शृङ्गारद्रुमनीरदे बहुतरक्रीड़ारसस्रोतसि
प्रद्युम्नप्रियबान्धवे चतुरतामुक्ताफलोदन्वति ।
तन्वीनेत्रचकोरपारणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ
धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ॥ ७२ ॥

कामिनीगर्हणम् ।

कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युत्सुकः

तत्र यत् महादुःखं तस्य सम्प्राप्तिहेतुः सम्प्राप्तेः कारणं, मोहस्य अज्ञानस्य उत्पत्तिबीजम् उद्भवनिदानं ज्ञानताराधिपस्य ज्ञानचन्द्रमसः; जलधरपटलं मेघवृन्दम् आवरकमिति यावत्, कन्दर्पस्य कामस्य एकम् अद्वितीयं मित्रं, प्रकटितः प्रकाशितः विविधः बहुप्रकारः स्पष्टः दोषाणां प्रबन्धः निचयः येन यस्मिन् वा तत् निजकुलदहनं स्ववंश-दहनकारि अनर्थम् अनिष्टसाधनम् अस्तीति शेषः न हि अस्ति नैव विद्यते । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ७१ ॥

शृङ्गारेति । कोऽपि धन्यः पुण्यवान् जनः शृङ्गारद्रुमस्य निधुवनवृक्षस्य नीरदे जलदे जलदो यथा वृक्षं पुष्णाति यौवनं तथा शृङ्गारमिति भावः, बहुतरा या क्रीड़ा विहारः तस्याः रसः स्वादः तस्य स्रोतसि प्रवाहस्वरूपे इति यावत्, प्रद्युम्नस्य कामस्य प्रियबान्धवे उद्दीपकत्वादिति भावः, चतुरता रसिकता एव मुक्ताफलानि तेषाम् उदन्वान् समुद्रः तस्मिन्, तन्वीनां युवतीनां नेत्रचकोरस्य नयनरूप-चकोरपक्षिणः पारणे सुधापाने विधुः चन्द्रः तस्मिन् सौभाग्यस्य लावण्यस्य या लक्ष्मीः श्रीः तस्याः निधौ आश्रये प्राप्ते आगते नवे यौवने न विक्रियां विकारं कलयति करोति सन्तुष्यतीति भावः । रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति ।
दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽतिरमते प्रस्तौति जानन्नपि
प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिकां स्त्रियमहो ! मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥७३॥
श्रुता भवति तापाय दृष्टा चोन्मादवर्द्धिनी ।
स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ७४ ॥
तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरा
चक्षुःपथादपगता विषादप्यतिरिच्यते ॥ ७५ ॥

कान्तेति । उत्सुकः कामातुर इति भावः जनः स्त्रियं प्रत्यक्षा-शुचिपुत्रिकां प्रत्यक्षपरिदृश्यमानाम् अपवित्रपुत्तलिकां जानन्नपि कान्ता इति उत्पललोचना इन्दीवराक्षी इति विपुलश्रोणीभरा विशालनितम्बा इति पीनोत्तुङ्गपयोधरा पीवरोन्नतस्तनी इति सुमु-खाम्भोजं वदनकमलं यस्यास्तथोक्ता इति सुभ्रूरिति दृष्ट्वा बुद्ध्वेति भावः माद्यति मत्तो भवति मोदते हृष्यति अतिरमते अतिमात्रं विहरति प्रस्तौति प्रकर्षेण प्रशंसति अहो आश्चर्यं मोहस्य अज्ञानस्य दुश्चेष्टितं दुर्विलसितम् । कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

श्रुतेति । सा श्रुता कीर्त्तितापि नामश्रवणेऽपीत्यर्थः तापाय भवति, दृष्टा च अवलोकिता च उन्मादवर्द्धिनी भवति, स्पृष्टा सती मोहाय भवति मुग्धं करोतीति भावः, सा दयिता प्रिया नाम कथम् ? देहमनिष्टकारित्वेऽपि प्रियत्वं कुत इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७४ ॥

तावदिति । यावत् लोचनगोचरा दृष्टिपथवर्त्तिनी तावदेव अमृतमयी कान्तेति शेषः, चक्षुःपथात् दृष्टिमार्गात् अपगता अति-क्रान्ता चेदिति शेषः विषादपि अतिरिच्यते अधिकक्लेशकरी भवती-त्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७५ ॥

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥ ७६ ॥

आवर्त्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं चेत्रमप्रत्ययानाम् ।
स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं
स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनां मोहपाशः ॥७७

न सत्येन शशाङ्क एष वदनीभूतो नवेन्दीवर-
द्वन्द्वे लोचनताङ्गते न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।

नामृतमिति । एकां केवलां नितम्बिनीं कान्तां मुक्त्वा विहाय किञ्चित् वस्तु अमृतं न विषञ्च न, सैव नितम्बिन्येव रक्ता अनुरागिणी सती अमृतलता, विरक्ता अननुरक्ता सती विषवल्लरी गरलमञ्जरी भवति । अनुष्टुव्वृत्तम् ॥ ७६ ॥

आवर्त्त इति । संशयानां सन्देहानाम् आवर्त्तः भ्रमिविशेषः आश्रय इति यावत्, अविनयस्य दुर्णयस्य भवनं गृहं, साहसानाम् अविमृश्यकारितायाः पत्तनं नगरं दोषाणां सन्निधानं निधिरित्यर्थः कपटशतमयं बहुधा कपटात्मकम् अप्रत्ययानाम् अविश्वासानाम् चेत्रं स्थानं स्वर्गद्वारस्य वैदिकानुष्ठानस्य विघ्नः प्रत्यूहः नरकपुरस्य मुखं द्वारमित्यर्थः सर्वासां मायानां कपटानां करण्डं पेटकं विषं गरलमयम् अमृतमयञ्च प्राणिनां मोहपाशः मोहनरज्जुः मोहनायेति पाठान्तरम् । स्त्रीरत्नं केन हेतुना कथं वा केन जनेन वा सृष्टं निर्मितम् । स्रग्धरावृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ७७ ॥

नेति । एषः वदनीभूतः वदनरूपेणावतीर्णः शशाङ्कः चन्द्रः सत्येन तत्त्वतः न, इन्दीवरद्वन्द्वे नीलोत्पलयुगले न वा लोचनतां नयनत्वं गते प्राप्ते, अङ्गयष्टिरपि कनकैः न कृता न निर्मिता ।

किन्त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विजानन्नपि
त्वङ्मांसास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ ७८ ॥

लीलावतीनां सहजा विलासास्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमत्येव मुदा षडङ्घ्रिः ॥ ७९ ॥

यदेतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिवरं
मुखाब्जं तन्वङ्ग्याः किल वसति तत्राधरमधु ।
इदं तावत्पक्वं द्रुमफलमिवातीव विरसं
व्यतीतेऽस्मिन् काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ८० ॥

किन्तु कविभिः एवम् इत्थं प्रतारितमनाः विप्रलब्धचित्तः मन्दो मूढो जनः तत्त्वं याथार्थ्यं विजानन्नपि विशेषेण बुध्यमानोऽपि मृगदृशां त्वङ्मांसास्थिमयं वपुः शरीरं सेवते रमणीयतयेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

लीलावतीनामिति । लीलावतीनां विलासिनीनां सहजाः स्वाभाविकाः ये विलासाः सन्तीति शेषः त एव विलासाः मूढस्य मन्दबुद्धेः हृदि स्फुरन्ति विकाशन्ते । हि तथाहि नलिन्याः पद्मिन्याः रागः विकासः निसर्गसिद्धः स्वभावसिद्धः । षडङ्घ्रिः षट्चरणः भ्रमरः मुदा आनन्देन तत्रैव भ्रमति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

यदेति । यत् एतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरं पूर्णचन्द्रकान्तिहरम् उदारा आकृतिर्यस्य तथोक्तं वरं श्रेष्ठं तन्वङ्ग्याः कृशाङ्ग्याः मुखाब्जं मुखकमलम् अस्तीति शेषः तत्र अधरमधु वसति किल तिष्ठत्येव । इदं मुखाब्जं तावत् आपातत इत्यर्थः पक्वं द्रुमफलमिव वृक्षफलमिव सुरसं सुमधुरम् । अस्मिन् काले व्यतीते अतिक्रान्ते सति विषमिव असुखदं भविष्यति । शिखरिणीवृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ ८० ॥

उन्मीलत्त्रिवलीतरङ्गनिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
द्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुनाकाराम्बुजोद्भासिनी ।
कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि जना दूरात् परित्यज्यताम् ॥ ८१॥
जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ? ॥८२॥

उन्मीलदिति । हे जनाः ! यदि उन्मीलन्त्यः राजन्त्यः याः त्रिवल्यः ता एव तरङ्गाः तेषां निलया आश्रया तद्वतीत्यर्थः प्रोत्तुङ्गेन अत्युन्नतेन पीनेन स्तनद्वन्द्वेन कुचयुगलेन उद्यतः उदितः चक्रवाकमिथुनस्य आकारः यस्या तादृशी अम्बुजवत् कमलवत् उद्भासिनी शोभिनी अम्बुजैरुद्भासिनी च कान्तः रमणीयः आकारः तस्य धरतीति धरा पचाद्यच्प्रत्ययः । कान्ताया आकारस्य धरा वा अभितः समन्ततः क्रूराशया भीषणान्तःकरणा हिंस्रजलजन्तुभिः व्याप्तत्वात् निष्ठुरान्तरा इयं नदी न इष्यते नाभिलष्यते, तदा संसारार्णवे भवाम्बुधौ मज्जनं दूरात् परित्यज्यताम् । नदीपथेनैव लोकाः समुद्रं गच्छन्ति तत्र मज्जन्ति च तत्परित्यागे यथा समुद्रे मज्जनाभावः, तथा नारीपरित्यागे निमज्जनाभाव इति भावः ॥ अत्र नायिकायां नदीत्वारोपात् संसारे चार्णवत्वारोपात् रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

जल्पन्तीति । अन्येन जनेन सार्द्धं सह जल्पन्ति आलपन्ति योषित इति शेषः सविभ्रमाः सविलासाः सत्यः अन्यं जनं पश्यन्ति । अन्यं जनं हृदये चिन्तयन्ति अतः को जनः योषितां प्रियो नाम सम्भावनायाम् । न कोऽपि प्रिय इति सम्भावयामीत्यर्थः । अनुष्टुब्वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ८२ ॥

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्।
अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते॥ ८३॥

अपसर सखे! दूरं तस्मात् कटाक्षविषानलात्
प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः।
इतरफणिना दष्टाः शक्याश्चिकित्सितुमौषधै-
श्चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः॥ ८४॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण
स्त्रीसंज्ञितं बडिशमत्र भवाम्बुराशौ।

मध्विति। योषितां नारीणां वाचि मधु तिष्ठति, हृदि केवलमेव हालाहलं विषं तिष्ठतीति पूर्वेण सम्बन्धः। अतएव अधरः मधुभाजनमिति भावः निपीयते हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते प्रहृियते स्तनद्वयं मर्द्यते इति भावः जनैरिति शेषः। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। सुन्दरीवृत्तं विषमे ससजा गुरुः समे सभरालगौ यदि सुन्दरी तदेति तल्लक्षणात्॥ ८३॥

अपसरेति। हे सखे! कटाक्ष एव विषानलः गरलाग्निः यस्य तथोक्तात् प्रकृतिविषमात् स्वभावभीषणात् विलासाः विभ्रमा एव फणाः बिभर्त्तीति तस्मात् तस्मात् योषिदेव सर्पः तस्मात् दूरम् अपसर अपगच्छ। इतरेण अन्येन फणिना भुजङ्गेन दष्टाः जनाः औषधैः चिकित्सितुं शक्याः साध्याः, चतुरा या वनिता कान्ता सा एव भोगी सर्पः तेन ग्रस्तं दष्टं कवलितमिति यावत् जनं मन्त्रिणः मन्त्रकुशलाः सदुपदेशिन इति भावः त्यजन्ति हि परिहरन्त्येव। रूपकालङ्कारः। हरिणीवृत्तम्॥ ८४॥

विस्तारितमिति। मकरकेतनः काम एव धीवरः मत्स्यजीवी तेन अत्र भवाम्बुराशौ संसारसागरे स्त्रीति संज्ञा आख्या यस्य

येनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य-
मत्स्यान् विकृष्य पचतीत्यनुरागवह्नौ । ८५ ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।
मा सञ्चर मनःपान्थ ! तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ ८६ ॥

आदीर्घेण चलेन चक्रगतिना तेजस्विना भोगिना
नीलाब्जद्युतिहारिणा वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा ।
धन्याः सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो
मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधम् ॥ ८७ ॥

अक्षेति तयोक्तं अस्य जाले इति इतमत्ययः । वड़िशं मत्स्यवेधन-यन्त्रं विस्तारितं प्रसारितम् । येन स्त्रीसंचितेन वडिशेन अचिरात् झटिति तस्य स्त्रीसञ्चितवड़िशस्य अधर एव आमिषं भोग्यं वस्तु तस्मिन् लोलाः सतृष्णाः मर्त्त्याः मानवा एव मत्स्याः तान् विकृष्य अनुरागः प्रेम एव वह्निः तस्मिन् इतीत्थं पचति । रूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

कामिनीति । हे मनःपान्थ ! चित्तपथिक ! कुचा एव पर्वताः तैः दुर्गमे गन्तुमशक्ये अपारणीये इति भावः कामिनीनां कायः देह एव कान्तारः दुर्गमं वनं कान्तारो वर्त्म दुर्गममित्यमरः । तस्मिन् मा सञ्चर न भ्रम, तत्र कान्तारे स्मर एव काम एव तस्करः चौरः आस्ते तिष्ठति । स तव सर्वस्वं लुण्ठिष्यतीति भावः । रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८६ ॥

आदीर्घेणेति । आदीर्घेण आत्यायतेन चलेन चञ्चलेन चक्रगतिना चक्रवत् घूर्णमानेनेति भावः वक्रगतिना कुटिलगामिना तेजस्विना प्रबलेन कान्तिमता च नीलाब्जस्य नीलपद्मस्य द्युतिहारिणा कान्ति-शालिना कृष्णवर्णेन च भोगिना सर्पेण वरम् अहं दष्टः मरेयमिति शेषः । तस्याः मुग्धाक्ष्याः चक्षुषा पूर्वोक्तविशेषणशालिनेति भावः

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽपि
स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणै-
रहितकरणदक्षैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ८८ ॥

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिशतकैः ।
भ्रमावेगादङ्गे किमपि विदधद्भव्यमसमः
स्मरापस्मारोऽयम्भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ८९ ॥

न दृष्टः भवेयमिति शेषः। धन्याः पुण्यवन्तः प्रायेण धर्मार्थिनः धर्माभिलाषिणः चिकित्सकाः दिशि दिशि सन्ति ये सर्पदष्टं मां चिकित्सित्वा अरोगं कुर्वन्तीति भावः। किन्तु मुग्धाक्ष्या वाम-लोचनया अयं वीक्षितश्च निरीक्षितश्च मे मम वैद्यः चिकित्सकः न हि नैव, औषधञ्चापि न अस्तीति शेषः। अत्रार्थश्लेषः। तदुक्तं दर्पणे, शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनमिति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

इहेति। इह अस्यां कान्तायां मधुरं गीतम् एतत् नृत्यं रसः अनुरागः अपि स्फुरति विकाशते, असौ परिमलः विमर्दोत्थगन्धः, विमर्दोत्थे परिमल इत्यमरः। एष स्तनानां स्पर्शः स्पर्शजनितं सुख-मित्यर्थः। इति इत्थं हृताः नाशिताः परमार्थाः धर्मादय इति यावत् यैः तथाभूतैः भ्राम्यमाणैः विषयेष्विति शेषः मनसेति कर्त्तृपद-मूह्यम्। अहितकरणेषु कुकार्य्यानुष्ठानेषु दक्षैः पटुभिः पञ्चभि-रिन्द्रियैः श्रोत्रनेत्ररसनानासिकात्वग्भिरिति यावत् वञ्चितः प्रतारितः अस्मि। मालिनीवृत्तम् ॥ ८८ ॥

नेति। अयम् असमः अतुल्यः स्मरापस्मारः कामरूपापस्मार-रोगविशेषः मन्त्राणां न गम्यः न प्रतिविधेयः भैषज्यविषयः औषध-

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय च ।
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥ ९० ॥

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।
कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ९१ ॥

कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।

प्रतीकारश्च न भवति, विविधैः नानाप्रकारैः शान्तिशतकैः उपशामकवस्तुभिः न च प्रध्वंसं क्षयं व्रजति न च नश्यतीत्यर्थः भ्रमावेगात् मोहावेशवशात् अङ्गे देहे किमपि अनिर्वचनीयं भव्यं सुखं विदधत् जनयन् भ्रमयति घूर्णयति दृशं नेत्रं घूर्णयति च । रूपकमलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८९ ॥

जात्यन्धायेति । लक्ष्मीलवश्रद्धया यत्किञ्चिद्धनाशयेत्यर्थः जात्यन्धाय जन्मान्धाय च दुर्मुखाय कटुभाषिणे च जरया जीर्णम् अखिलं समस्तम् अङ्गं यस्य तादृशाय च ग्रामीणाय अविदग्धायेत्यर्थः दुष्कुलाय च अकुलजाताय च गलता कुष्ठेन अभिभूताय आक्रान्ताय च मनोहरं निजं स्वं वपुः शरीरं यच्छन्तीषु अर्पयन्तीषु विवेकः सदसद्ज्ञानमेव कल्पलतिका कल्पतरुः तस्याः शस्त्रीषु संहारिणीष्विति भावः पण्यस्त्रीषु वेश्यासु को जनः रज्येत ? अनुरक्तो भवति ? न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ९० ॥

वेश्येति । असौ वेश्या रूपमेव इन्धनं काष्ठं तेन समेधिता संवर्द्धिता मदनज्वाला मदनाग्निशिखेत्यर्थः । यत्र अग्निशिखायां कामिभिः यौवनानि धनानि च हूयन्ते प्रक्षिप्यन्ते । रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ९१ ॥

क इति । कः कुलपुरुषः सत्कुलोद्भवः मानवः मनोज्ञमपि

चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ९२ ॥

सुचरित्रप्रशंसा ।

धन्यास्त एव तरलायतलोचनानां
तारुण्यपूर्णघनपीनपयोधराणाम् ।
क्षामोदरोपरिलसत्त्रिवलीलतानां
दृष्ट्वाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥ ९३ ॥

बाले ! लीलामुकुलितममी सुन्दरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।
सम्प्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षान्तो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ९४ ॥

चाराणां किङ्करविशेषाणां भटानां सैनिकानां चौराणां तस्कराणां चेटकानां नीचजातीयविशेषाणां विटानां लम्पटानां निष्ठीवनस्य मुखप्रक्षिप्तश्लेष्मणः शरावं भाजनविशेषभूतं वेश्यायाः अधरपल्लवं चुम्बति ? न कोऽपीत्यर्थः । रूपकालङ्कारः । आर्य्यावृत्तम् ॥ ९२ ॥

धन्या इति । येषां मनः तरलायतलोचनानां चञ्चलविशाल-नेत्राणां तारुण्येन पूर्णौ घनौ निविडौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यासां तथोक्तानां क्षामस्य क्षीणस्य उदरस्य उपरि लसन्त्यः राजन्त्यः त्रिवल्य एव लता यासां तथाभूतानां कान्तानामिति शेषः आकृतिं दृष्ट्वा विकृतिं विकारम् एति प्राप्नोति, त एव धन्याः पुण्य-वन्तः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९३ ॥

बाले इति । हे बाले ! सुन्दरि ! लीलया विभ्रमेण मुकुलितं यथा तथा अमी सुन्दराः चारवः दृष्टिपाताः किं कथं क्षिप्यन्ते ? विरम विरम निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व एष ते तव श्रमः व्यर्थः निरर्थकः । सम्प्रति वयम् अन्ये अपरे, बाल्यं शैशवम् उपरतं विनष्टम् । वनान्ते

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रभाचौरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।
गतो मोहोऽस्माकं स्मरसमरबाणव्यतिकर-
ज्वरज्वालाः शान्तास्तदपि न वराकी विरमति ॥ ९५ ॥

शुभ्रं सद्मसविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला
लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमिव स्फीते शुभे कर्म्मणि ।
विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्रुटत्तन्तु किं
मुक्ताजालमिव प्रयाति झटिति भ्रश्यद्दिशो दृश्यताम् ॥ ९६ ॥

वनशोभायाम् आस्था यत्नः, मोहः भ्रान्तः निवृत्तः । जगज्जालं
तृणमिव आलोकयामः पश्यामः मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ९४ ॥

इयमिति । इयं बाला मां प्रति अनवरतम् इन्दीवराणां
प्रभाचौरं कान्तिहरं चक्षुः क्षिपति, अनया बालया किम् अभिप्रेतम्
इष्टम् ? अस्माकं मोहः गतः नष्टः, स्मरस्य कामस्य समरे बाण-
व्यतिकरस्य शरनिपातस्य ज्वरज्वालाः सन्तापशिखाः शान्ताः निवृत्ताः,
तदपि तथापि वराकी तपस्विनी इयमिति शेषः न विरमति न
निवर्त्तते अनुरागं दर्शयतीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ ९५ ॥

शुभ्रमिति । शुभ्रा गौरवर्णाः सद्मसविभ्रमाः सन् रवेन रागेण
विभ्रमः विलासः येषां तादृश्यः कुतु रसवत्य इत्यर्थः युवतयः तरुण्यः
शुभे कर्म्मणि कर्मजनिता पूर्वं इति भावः स्फीते प्रवृद्धे सति श्वेताात-
पत्रेण उज्ज्वला लक्ष्मीरिति स्थिरमिव अनुभूयते प्रतीयते । विच्छिन्ने
अवसिते तस्मिन् शुभे कर्म्मणीति शेषः तत्तु स्थिरलक्ष्मीवत् युवति-
मण्डलमिति शेषः अनङ्गकलहे या क्रीड़ा तया त्रुटत् छेदं गच्छत्
मुक्ताजालमिव नितराम् अतिशयेन भ्रश्यत् अपगच्छत् झटिति दृशः

सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो-
रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति यमिनस्तस्य किमु तैः ।
प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः
सनिश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ९७ ॥
किं कन्दर्प ! करं कदर्थयसि ? किङ्कोदण्डझङ्कारितम् ?
रे रे कोकिल ! कोमलङ्कलरवङ्किन्त्वं वृथा भाषसे ?
मुग्ध ! स्निग्धविदग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं ?
चेतः सम्प्रति चन्द्रचूड़चरणध्यानामृते वर्त्तते ॥ ९८ ॥

अदृश्यतां प्रयाति किम् ? यावत् शुभादृष्टसद्भावः तावत् तादृश-लक्ष्मीसदृशप्रेयसीसम्भोगः स्यात् असति शुभादृष्टे तत्सम्भोगो नैव भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ ९६ ॥

सदेति । सदा सततं योगाभ्यासव्यसनेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं सोऽहमिति भावनमिति भावः योगः तस्य अभ्यासे पुनःपुनरनु-शीलने यत् व्यसनम् आसक्तिः तेन वशयोः वशं गतयोः आत्ममनसोः जीवचित्तयोः अविच्छिन्ना अनवरता मैत्री यस्य यमिनः जितेन्द्रियस्य स्फुरति विकाशते, तस्य तैः प्रियाणां कान्तानाम् आलापैः मधुरै-रिति शेषः अधरमधुभिः वक्त्रविधुभिः मुखचन्द्रैः सह निश्वासामोदैः निश्वाससौरभैः तथा सकुचकलशाश्लेष सुरतैः स्तनमर्दन पूर्वकविहारै-रित्यर्थः किमु ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । प्रियालापादयः तं तं न विचालयन्तीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९७ ॥

किमिति । हे कन्दर्प ! किं कोदण्डेन कुत्सितधनुषा झङ्का-रितम् आस्फालितं करं किं कथं कदर्थयसि क्लेशयसि ? रे रे कोकिल ! त्वं वृथा कोमलं कलरवं मधुररवं किं कथं भाषसे ? हे मुग्धे सुन्दरि ! स्निग्धविदग्धमधुरैः समप्रणयचतुरमनोहरैः कटाक्षैः अलं

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसञ्चारजनितं
तदा सर्वं नारीमयमिदमशेषं जगदभूत्।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनदृशां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ९९ ॥

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
सा चान्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यरक्तः।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
धिक् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥ १०० ॥

इति श्रीभर्तृहरिविरचितं शृङ्गारशतकं समाप्तम्।

न किमपि प्रयोजनं प्रयाति शेषः, यतः चेतः मनः मदीयमिति शेषः चन्द्रचूड़स्य हरस्य चरणध्यानमेव अमृतं तस्मिन् तत्पाने इति भावः वर्त्तते तिष्ठति। इदानीं युष्मत्परतन्त्रो नाहमिति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

यदेति। यदा स्मरः काम एव तिमिरम् अन्धकारः तस्य सञ्चारेण आविर्भावेन जनितम् अज्ञानं मोहः आसीत् तदा इदं सर्वम् अशेषं जगत् नारीमयम् अभूत्। इदानीं पटुतरः विशुद्धतरः विवेकः ज्ञानमेव अञ्जनं दृशोर्नयनयोर्येषां तथाभूतानाम् अस्माकं समीभूता दृष्टिः सर्वत्र समदृष्टिरित्यर्थः त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते पश्यति। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९९ ॥

यामिति। यां सततं चिन्तयामि भावयामि, सा मयि विरक्ता सा च मच्चिन्तितेति शेषः अन्यं जनम् इच्छति, स तदिष्टो जनः अन्यस्यां नार्य्यां रक्तः अनुरागवान्। काचित् अन्या नारी अस्मत्कृतेऽपि मदर्थमपि परितुष्यति, परिचिन्तयतीति पाठान्तरम्। अतः ताञ्च नारीं तञ्च पुरुषं मदनञ्च इमाञ्च माञ्च धिक्। संसारोऽयं धिक्कार्य्य इति भावः वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण, विरचिता शृङ्गारशतकव्याख्या समाप्ता।

दृष्टान्तशतकम्।

शिवस्मरणमेवैकं संसारान्तकनाशनम्।
घनौघो घोरदावाग्निनिर्वापणपटुर्भवेत्॥ १॥
साधुरेव प्रवीणः स्यात् सद्गुणामृतवर्णने।
नवचूताङ्कुरास्वादकुशलः कोकिलः किल॥ २॥
दुर्जनो दूषयत्येव सतां गुणगणं क्षणात्।
मलिनीकुरुते धूमः सर्वथा विमलाम्बरम्॥ ३॥
यथा दोषो विभात्यस्य जनस्य न तथा गुणः।
प्रायः कलङ्क एवेन्दोः प्रस्फुटो न प्रसन्नता॥ ४॥

शिवेति। एकं शिवस्य स्मरणमेव ध्यानमेव संसार एव अन्तकः यमः तस्य नाशनं नाशहेतुः। घनानां मेघानां ओघः समूहः घोरस्य उत्कटस्य दावाग्नेर्वनानलस्य निर्वापणे भस्मीकरणे पटुः समर्थः भवेत्। दृष्टान्तालङ्कारः। तदुक्तं, दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति। अनुष्टुब्वृत्तम्। प्रायेणैवमुत्तरत्र बोध्यम्॥ १॥

साधुरिति। साधुरेव सतां सुजनानां गुणा एव अमृतानि तेषां वर्णने कीर्त्तने प्रवीणः निपुणः स्यात् नान्य इति शेषः। कोकिलः किल पिक एव नवः यः चूताङ्कुरः तस्य आस्वादे कुशलः पटुः नान्य इति शेषः॥ २॥

दुर्जन इति। दुर्जनः क्षणात् क्षणमात्रेण सतां साधूनां गुणगणं गुणराशिं दूषयत्येव। धूमः विमलं निर्मलम् अम्बरम् आकाशं वस्त्रं वा सर्वथा मलिनीकुरुते मलिनयति॥ २॥

यथेति। यस्य जनस्य प्राणिनः यथा दोषः विभाति प्रकाशते,

विवेक एव व्यसनं पुंसां क्षययितुं क्षमः ।
अपहर्त्तुं समर्थोऽसौ रविरेव निशातमः ॥ ५ ॥

प्रायः सन्त्युपदेशार्हा धीमन्तो न जड़ाशयाः ।
तिलाः कुसुमसौगन्ध्यवाहिनो न यवाः क्वचित् ॥ ६ ॥

चिन्त्यते नय एवादावमन्दं समुपेप्सुभिः ।
विनम्य पूर्वं सिंहोऽपि हन्ति हस्तिनमोजसा ॥ ७ ॥

संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति स्फुटम् ।
दग्धस्यागुरुखण्डस्य स्फारीभवति सौरभम् ॥ ८ ॥

तथा गुणो न । इन्दोश्चन्द्रस्य कलङ्क एव प्रायः प्रस्फुटः सुव्यक्तः, प्रसन्नता निर्मलता न ॥ ४ ॥

विवेक इति । विवेकः ज्ञानमेव पुंसां व्यसनं विपदं क्षययितुं नाशयितुं क्षमः योग्यः । असौ रविः सूर्य्य एव निशातमः रात्रि-तिमिरम् अपहर्त्तुं नाशयितुं समर्थः ॥ ५ ॥

प्राय इति । धीमन्तः बुद्धिमन्तः जनाः प्रायः उपदेशार्हाः उपदेशयोग्याः सन्ति भवन्ति, जड़ाशयाः निर्बोधा न । तिलाः कुसुमानां सौगन्ध्यं वहन्तीति तथाभूताः, यवाः क्वचित् कुत्रापि न तथेति शेषः ॥ ६ ॥

चिन्त्यते इति । अमन्दम् अनपायमित्यर्थः समुपेप्सुभिः सम्प्राप्तु-मिच्छुभिः जनैः आदौ अग्रतः नय एव नीतिरेव चिन्त्यते केन नयेन वर्त्तितव्यमिति भाव्यते । सिंहोऽपि पशुरपीति भावः का कथा मानवानामित्यपिशब्दार्थः । पूर्वम् अग्रतः विनम्य विनतो भूत्वा ओजसा बलेन हस्तिनं हस्तिं नाशयति ॥ ७ ॥

संस्थितस्येति । प्रायः बाहुल्येनेत्यर्थः संस्थितस्य मृतस्य जनस्य गुणानाम् उत्कर्षः स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा प्रस्फुरति प्रकाशते ।

मनस्विहृदयं धत्ते रोषेणैव प्रसन्नताम् ।
भस्मना ज्वलदङ्गारः प्रसादं लभतेतराम् ॥ ९ ॥
उत्तमः क्लेशविक्षोभं क्षमः सोढुं न हीतरः ।
मणिरेव महाशाणघर्षणं न तु मृत्कणः ॥ १० ॥
सजातीयं विना वैरी न जय्यः स्यात् कदाचन ।
विना वज्रमणिं मुक्तामणिर्भेद्यः कथं भवेत् ॥ ११ ॥
सज्जना एव साधूनां प्रथयन्ति गुणोत्करम् ।
पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु मारुतः ॥ १२ ॥

दग्धस्य अगुरुखण्डस्य चन्दनविशेषखण्डस्य सौरभं सौगन्ध्यं स्फारीभवति विस्तारं गच्छति ॥ ८ ॥

मनस्विहृदयमिति । मनस्विनां प्रशस्तमनसां जनानां हृदयं रोषेणैव क्रोधेनैव प्रसन्नतां धत्ते आश्रयति क्षणं रोषाकुलमपि शीघ्रं प्रसीदतीत्यर्थः । ज्वलदङ्गारः ज्वलन्ननल इति यावत् भस्मना प्रसादं सौम्यतां शीतलतां लभतेतराम् अतिशयेन लभते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उत्तम इति । उत्तमः महान् जनः क्लेशस्य विक्षोभं विशेषाक्रमणं सोढुं क्षमः शक्तः, इतरः क्षुद्रः जनः न हि नैव क्षम इति शेषः । मणिरेव रत्नमेव महाशाणेन घर्षणं सोढुं क्षम इति शेषः, मृत्कणः मृत्तिकाकणः न ॥ १० ॥

सजातीयमिति । सजातीयं विना वैरी शत्रुः कदाचन न जय्यः जेतुं शक्यः स्यात् । वज्रमणिं हीरकप्रस्तरं विना मुक्तामणिः कथं भेद्यः भवेत् नैव भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

सज्जना इति । सज्जनाः साधव एव साधूनां गुणोत्करं गुणनिचयं प्रथयन्ति विस्तारयन्ति । मारुतः वायुः प्रायः पुष्पाणां सौरभं दिक्षु तनुते विस्तारयति ॥ १२ ॥

उपकर्त्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् ।
प्रायः कूपस्तृषां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥ १३ ॥
सति शीले गुणा भान्ति पुंसां शौर्य्यादयो यथा ।
यौवने सदलङ्काराः शोभाम्बिभ्रति सुभ्रुवः ॥ १४ ॥
जड़ः प्रभवति प्रायो दुःखं बिभ्रति साधवः ।
शीतांशावुदिते पद्माः सङ्कोचं यान्ति वारिधि ॥ १५ ॥
गुणेन स्पृहणीयः स्यान्न रूपेण युतो नरः ।
सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥१६॥

उपकर्त्तुमिति । स्वल्पः सामान्य इत्यर्थः जनः यथा उपकर्त्तुं समर्थं, महान् जनः तथा न । कूपः प्रायः बाहुल्येन सततं तृषां पिपासां हन्ति, वारिधिः समुद्रः न तु नैवेत्यर्थः । यथा वारिधेर्जलं लवणमयत्वात् लोकैर्न पीयते, कूपजलन्तु मधुरत्वात् शीतलत्वाच्च पीयते, तथा सामान्यजनेन स्वल्प केनापि ह्यनुपकारे कृते दुःखं जानता लोकस्य उपकारः क्रियते, महता तु परेण क्रियमाणमुपकारमनाकाङ्क्षता प्रायेण उपकर्त्तुं नेष्यते इत्यतः सामान्यजनस्य यत्नतः क्रियमाणमुपकारं सर्वं आद्रियते महतस्तु कथञ्चित् अयत्नेन क्रियमाणमुपकारं न बहु मन्यते इति भावः ॥ १३ ॥

सतीति । शीले सौजन्ये सति पुंसां शौर्य्यादयः गुणाः यथा भान्ति शोभन्ते, यौवने सति सुभ्रुवां नारीणां सदलङ्काराः उत्तमभूषणानि तथा शोभां बिभ्रति धारयन्ति ॥ १४ ॥

जड़ इति । जड़ः मूर्खः प्रायः बाहुल्येन प्रभवति प्रभुर्भवतीत्यर्थः साधवस्तु दुःखं बिभ्रति भजन्ते न प्रभावं प्राप्नुवन्तीति भावः । शीतांशौ चन्द्रे जड़मये इति भावः उदिते सति वारिधि जले पद्माः कमलानि सङ्कोचं यान्ति निमीलन्ति ॥ १५ ॥

गुणेनेति । जनः गुणेन युतः स्पृहणीयः प्रशंसनीय इति भावः

कश्चित् कस्यचिदेव स्यात् सुहृद्विश्रम्भभाजनम्।
पद्मं विकासयत्यर्कः सङ्कोचयति कैरवम्॥ १७॥
ईश्वराः पिशुनान् शश्वद् विशन्तीति किमद्भुतम्।
प्रायो निधय एवाहीन् द्विजिह्वान् दधतेतराम्॥ १८॥
सम्पद्यास्ते परैः साकं विपदि स्वजनैर्जड़ः।
जृम्भत्यम्भोरुहं भृङ्गैः शुष्यत्युदकशैवलैः॥ १९॥

स्यात्, रूपेण युतः रूपवानित्यर्थः न। क्वचित् कुत्रापि कान्तमपि रमणीयमपि पुष्पं सौगन्ध्येन सौरभेण वर्जितं न आदेयं न ग्राह्यं नादरणीयमित्यर्थः॥ १६॥

कश्चिदिति। कश्चित् जनः कस्यचिदेव जनस्य विश्रम्भभाजनं विश्वासपात्रं सुहृत् सखा स्यात्। अर्कः सूर्य्यः पद्मं विकासयति प्रस्फोटयति किन्तु कैरवं कुमुदं सङ्कोचयति निमीलयति॥ १७॥

ईश्वरा इति। ईश्वराः धनिन इति यावत् शश्वत् सततं पिशुनान् दुर्जनान् विशन्ति आश्रयन्ति इति एतत् किम् अद्भुतम् आश्चर्य्यम्? प्रायः बाहुल्येन निधयः रत्नानि द्विजिह्वान् अहीन् सर्पानेव दधतेतराम् अतिशयेन अवलम्बन्ते तेषां शिरःसु तिष्ठन्तीति भावः॥ १८॥

सम्पदीति। जड़ः अज्ञः जनः सम्पदि परैः साकं सार्द्धम् आस्ते तिष्ठति परान् सम्पत्सु सुलभान् जनानाश्रयतीत्यर्थः। विपदि स्वजनैः साकम् आस्ते तिष्ठति विपत्काले सम्पत्सुलभैर्जनैः परित्यक्तत्वात् अनन्यगत्या स्वजनमाश्रयतीति भावः। अम्भोरुहं पद्मं भृङ्गैः सह जृम्भति विजृम्भते विकसितं सत् भृङ्गैः सह सङ्गच्छते इति यावत् किन्तु उदकशैवलैः उदकैः शैवलैश्च सह शुष्यति शोषं प्राप्नोति। तदानीं भृङ्गा न दृश्यन्ते इति भावः॥ १९॥

नीचावमानमलिनां प्रभुङ्क्ते सम्पदं पुमान्।
लशुनाक्तां सकर्पूरचर्चां वितनुते तनौ॥ २०॥
व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत्।
काषायरसमास्वाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्द्यते॥ २१॥
गुणानामन्तरं प्रायस्तज्ज्ञो जानाति नेतरः।
मालतीमल्लिकामोदं घ्राणं वेत्ति न लोचनम्॥ २२॥
प्रभूतवयसः पुंसो धियः पाकः प्रवर्त्तते।
जीर्णस्य चन्दनतरोरामोद उपजायते॥ २३॥

नीचेति। पुमान् भिक्षुः किङ्करो वेति भावः नीचानां क्षुद्राणां दातॄणां प्रभूणां वेति भावः अवमानेन अनादरेण मलिनां दूषिता-मित्यर्थः सम्पदं प्रभुङ्क्ते प्रकर्षेण भुनक्ति। तथाहि तनौ शरीरे लशु-नाक्तां लशुनमिश्रितां सकर्पूरचर्चां कर्पूराक्तविलेपनं वितनुते करोति जन इति शेषः॥ २०॥

व्यसनेति। व्यसनानन्तरं विपदपगमात् परं स्वल्पमपि सौख्यम् अधिकं भवेत् अधिकमिव प्रतीयते इति भावः। काषायरसं हरी-तक्यादिरसमिति भावः आस्वाद्य अम्बु जलम् अतीव अतिमात्रं स्वादु मधुरं विन्द्यते बुध्यते॥ २१॥

गुणानामिति। तज्ज्ञः गुणज्ञ इत्यर्थः गुणानाम् अन्तरं प्रभेदं प्रायः बाहुल्येन जानाति, इतरः अगुणज्ञः न। घ्राणं नासिका मालतीमल्लिकयोः आमोदं वेत्ति अवबुध्यते लोचनं नेत्रं न॥ २२॥

प्रभूतेति। प्रभूतवयसः अधिकवयस्कस्य पुंसः पुरुषस्य धियः बुद्धेः पाकः परिणामः प्रवर्त्तते भवति। जीर्णस्य प्राचीनस्य सारवत इति भावः चन्दनतरोः आमोदः सौरभातिशय इति यावत् उप-जायते प्रसरति॥ २३॥

कामाय स्पृहयत्यात्मा संयतोऽपि मनीषिणः ।
वीथीनियमितोऽप्युक्षा शष्पमासाद्य धावति ॥ २४ ॥
धनागमेऽधिकं पुंसां लोभमभ्येति मानसम् ।
निदाघकाले प्रालेयः प्रायः शैत्यं वहत्यलम् ॥ २५ ॥
सहजोऽपि गुणः पुंसां साधुवादेन वर्धते ।
कामं सुरसलेपेन कान्तिं वहति काञ्चनम् ॥ २६ ॥
निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ ।
खे धूलिं यस्त्यजेदुच्चैर्मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत् ॥ २७ ॥

कामायेति । मनीषिणः विदुषः संयतोऽपि विषयेभ्यः निवृत्तीतोऽपि आत्मा अन्तःकरणं कामाय विषयसम्भोगायेत्यर्थः स्पृहयति आकाङ्क्षति । वीथीनियमितः वृतिनिबद्धोऽपि उक्षा वृषः शष्पं नवतृणम् आसाद्य समीपे दृष्ट्वेत्यर्थः धावति अभियाति ॥ २४ ॥

धनागमे इति । पुंसां मानसं धनागमे अर्थोपार्जने अधिकं लोभम् अभ्येति प्राप्नोति । निदाघकाले ग्रीष्मे प्रालेयः शिशिरः प्रायः बाहुल्येन अलम् अत्यर्थं शैत्यं शीतलत्वं वहति आश्रयति ॥ २५ ॥

सहज इति । पुंसां सहजोऽपि स्वाभाविकोऽपि गुणः साधुवादेन प्रशंसयेत्यर्थः वर्द्धते वृद्धिं गच्छति । काञ्चनं स्वर्णं सुरसलेपेन सुन्दररससंयोगेन औज्ज्वल्यकारकद्रव्यसंयोगेनेत्यर्थः कामं सम्यक् कान्तिं दीप्तिं वहति आश्रयति ॥ २६ ॥

निन्दामिति । यः साधोः निन्दां कुरुते, असौ जनः स्वम् आत्मानं तथा तेनैव साधुनिन्दनेनैव दूषयति दूषितं करोति, सर्वो जनः साधोर्निन्दकमेव दूषयति न तु साधुमिति भावः । यः खे आकाशे धूलिं त्यजेत् सा धूलिः तस्यैव मूर्ध्नि शिरसि उच्चैरतिशयेन पतेत्, तेन आकाशस्य न काचित् हानिरिति भावः ॥ २७ ॥

स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम् ।
न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसम्पर्कतः पिकाः ॥ २८ ॥

सम्पत्तौ कर्कशं चित्तं खलस्यापदि कोमलम् ।
शीतलं कठिनं प्रायस्तप्तं मृदु भवत्ययः ॥ २९ ॥

प्रायः प्रकुप्यतितरां प्रीत्यैव प्रखलो जनः ।
नयनं स्नेहसम्पर्कात्कालुष्यं समुपैत्यलम् ॥ ३० ॥

शुभं वाप्यशुभं कर्म फलकालमुपेक्षते ।
शरद्येव फलत्याशु शालिर्न सुरभौ क्वचित् ॥ ३१ ॥

स्वभावमिति । सन्तः साधवः असतां संसर्गतः सङ्गात् स्वभावं निजं भावं नैव मुञ्चन्ति नैव त्यजन्ति । पिकाः कोकिलाः काकानां सम्पर्कतः सङ्गेन मञ्जु मनोहरं रुतं रवं न त्यजन्ति ॥ २८ ॥

सम्पत्ताविति । खलस्य दुर्जनस्य चित्तं सम्पत्तौ सम्पत्काले कर्कशं कठिनं लोकपीड़कत्वमत्वादिति भावः, आपदि कोमलं मृदु भवति अक्षमत्वादिति भावः । अयः लौहः प्रायः बाहुल्येन शीतलं सत् कठिनं भवति तथा तप्तम् अग्निसंयुक्तं सत् मृदु कोमलं भवति द्रवत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

प्राय इति । प्रखलः प्रकृष्टः खलो जनः प्रायः बाहुल्येन प्रीत्यैव प्रणयेनैव प्रकुप्यतितराम् अतिशयेन कुप्यतीत्यर्थः । नयनं नेत्रं स्नेहस्य तैलस्य सम्पर्कात् अलम् अत्यर्थं कालुष्यम् आविलत्वं समुपैति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

शुभमिति । शुभं वा अशुभं वा कर्म फलकालम् अपेक्षते प्रतीक्षते काले शुभकर्म अशुभकर्म वा फलतीत्यर्थः । शालिः धान्यविशेषः शरदि शरत्काल एव आशु शीघ्रं फलति, क्वचित् कुत्रापि सुरभौ वसन्ते न फलतीति शेषः ॥ ३१ ॥

भोगेच्छा नोपभोगेन भोगिनां जातु शाम्यति ।
लवणेनान्तरालेन तृष्णा प्रत्युत जायते ॥ ३२ ॥
दुर्लभोऽप्युत्तमः प्रायः सजातीयेन लभ्यते ।
कर्णकोटरगं वारि वारिणैवावकृष्यते ॥ ३३ ॥
जन्तोर्निरुपभोगस्य दृश्यते भुवि रूक्षता ।
वाताशिनो द्विजिह्वत्वं विहितं पश्य वेधसा ॥ ३४ ॥
ऊर्जितं सज्जनं दृष्ट्वा द्वेष्टि नीचः पुनः पुनः ।
कवलीकुरुते स्वस्थं विधुं दिवि विधुन्तुदः ॥ ३५ ॥
न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः सम्पदां पदम् ।

भोगेच्छेति । भोगिनां विषयभोगरतानां भोगेच्छा विषयसम्भोगवासना उपभोगेन विषयसम्भोगेन जातु कदाचित् न शाम्यति न निवर्त्तते । अन्तरालेन अन्तःस्थितेन लवणेन जलस्येति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये पिपासाहरणं दूरे तिष्ठत्विति भावः तृष्णा पिपासा जायते उद्भवति । लवणजलपाने तृष्णानिवृत्तिर्न स्यात् प्रत्युत तृष्णावृद्धिरेव स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

दुर्लभ इति । दुर्लभः दुष्प्राप्योऽपि उत्तमः महान् जनः प्रायः बाहुल्येन सजातीयेन तुल्यजातीयेनैव लभ्यतेति भावः लभ्यते आकृष्यते इत्यर्थः । कर्णकोटरगं कर्णविवरगतं वारि जलं वारिणैव जलेनैव अवकृष्यते आकृष्य बहिर्नीयते इति यावत् ॥ ३३ ॥

जन्तोरिति । भुवि पृथिव्यां निरुपभोगस्य निराहारस्य जन्तोः प्राणिनः रूक्षता कर्कशता दृश्यते । वाताशिनः वायुमात्रभोजिनः अन्यत् किमपि भक्ष्यमलभमानस्येति भावः भुजङ्गस्येति शेषः द्विजिह्वत्वं विषधरत्वमिति यावत् वेधसा विधात्रा विहितं पश्य अवलोकय ॥ ३४ ॥

ऊर्जितमिति । नीचः क्षुद्रो जनः ऊर्जितम् अभ्युदितमित्यर्थः

सुराः क्षीरोदविक्षोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ २६ ॥
सम्पत्तौ कोमलं चित्तं साधोरापदि कर्कशम् ।
सुकुमारं मधौ पत्रं तरोः स्यात्कठिनं शुचौ ॥ २७ ॥
आकरः कारणं जन्तोर्दौर्जन्यस्य न जायते ।
कालकूटः सुधासिन्धोः प्राणिनां प्राणहारकः ॥ २८ ॥
गुणदोषाववाप्येते पुंसां संशीलनाद् बुधैः ।
लेभातेऽमृतगरले मन्थनादम्बुधेः सुरैः ॥ २९ ॥

सज्जनं साधुं दृष्ट्वा पुनः पुनः द्वेष्टि निन्दति । विधुन्तुदः राहुः दिवि आकाशे स्वस्यं प्रकृतौ स्थितं स्वेच्छया दीप्यमानमिति भावः विधुं चन्द्रं कवलीकुरुते ग्रसति ॥ २५ ॥

नेति । जन्तवः प्राणिनः उद्योगं परिश्रमं विना सम्पदां पदं न लभन्ते न प्राप्नुवन्ति । सुराः देवाः क्षीरोदस्य विक्षोभं विलोड़नदुःखम् अनुभूय अमृतं पपुः पीतवन्तः ॥ २६ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ सम्पत्काले साधोः चित्तं कोमलं लोकोपकारकरणोत्सुकमिति भावः, आपदि कर्कशं कठिनं तदक्षमत्वादिति भावः । तरोर्वृक्षस्य पत्रं मधौ वसन्ते सुकुमारं सुकोमलं, शुचौ ग्रीष्मे कठिनं स्यात् ॥ २७ ॥

आकर इति । आकरः उत्पत्तिस्थानं जन्तोः प्राणिनः दौर्जन्यस्य कारणं न जायते न भवति । सुधासिन्धोः अमृतनिधेः समुद्रस्य क्षीरसागरस्येत्यर्थः कालकूटः हलाहलं प्राणिनां प्राणहारकः जीवननाशकः भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

गुणेति । बुधैर्विद्वद्भिः संशीलनात् सम्यगनुशीलनात् पुंसां गुणदोषौ अवाप्येते प्राप्येते इति भावः । सुरैः देवैः अम्बुधेः समुद्रस्य मन्थनात् विलोड़नात् अमृतगरले अमृतहलाहले लेभाते ॥ २९ ॥

स्वभावं न जहात्येव साधुरापन्नतोऽपि सन् ।
कर्पूरः पावकस्पृष्टः सौरभं लभतेतराम् ॥ ४० ॥
न व्याप्तिरेषा गुणिनो गुणवान् जायते ध्रुवम् ।
चन्दनेऽनलसन्दग्धे न भस्म सुरभि क्वचित् ॥ ४१ ॥
अप्यापत्समयः साधोः प्रयाति श्लाघनीयताम् ।
विधोर्विधुन्तुदास्कन्दविपत्कालोऽपि सुन्दरः ॥ ४२ ॥
विना परीक्षां नो तत्त्वं प्रसिद्धं ज्ञायते सतः ।
सुवर्णवर्णस्यान्तो शुद्धिर्ज्ञायते कर्षणं विना ॥ ४३ ॥

स्वभावमिति । साधुर्जनः आपद्गतोऽपि सन् स्वभावं निजं भावं साधुत्वमित्यर्थः न जहात्येव न त्यजत्येव । कर्पूरः पावकेन अग्निना स्पृष्टोऽपि सौरभं लभतेतराम् अतिशयेन लभते इत्यर्थः ॥४०॥

नेति । गुणिनः गुणवतः जनात् गुणवान् जायते ध्रुवं निश्चितम् एषा व्याप्तिः सिद्धान्तः न । चन्दने अनलेन अग्निना सन्दग्धे सम्यक् दग्धे सति भस्म तदीयमिति शेषः क्वचित् कुत्रापि न सुरभि न सुगन्धं स्यादिति शेषः । गुणवतोऽपि चन्दनात् जातं भस्म न सुरभीति कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति व्याप्तिर्न सर्वत्र प्रसरतीति भावः ॥ ४१ ॥

अपीति । साधोः सुजनस्य आपत्समयः अपि श्लाघनीयतां प्रशंसनीयतां प्रयाति गच्छति आपद्यपि साधुः श्लाघ्यं कर्म करोतीति भावः । विधोश्चन्द्रस्य विधुन्तुदेन राहुणा आस्कन्दः आक्रमणमेव विपत् तस्याः कालोऽपि सुन्दरः लोकोपकारकत्वात् सत्कार्यानुष्ठानेनेति भावः ॥ ४२ ॥

विनेति । परीक्षां परिदर्शनं विना सतः साधोः प्रसिद्धं प्रख्यातं तत्त्वं याथार्थ्यं नो ज्ञायते नावबुध्यते । कषणं कषणप्रस्तरे

प्राप्य वित्तं जड़ास्तूर्णं निर्वृतिं यान्ति नान्यथा ।
तोयमासाद्य गर्जन्ति न रिक्तास्तनयित्नवः ॥ ४४ ॥

कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यलम् ।
लोभार्थी शौण्डिकः शष्पैर्मेषं पुष्णाति पेशलैः ॥ ४५ ॥

दुर्जनो जीयते युक्त्या निग्रहेण न धीमता ।
निपात्यते महावृक्षस्तत्समीपक्षितिक्षयात् ॥ ४६ ॥

घर्षणं विना सुवर्णस्य यस्मात् कटककुण्डलादिनिर्माणात् शुद्धिः नैर्मल्यं न जायते ॥ ४३ ॥

प्राप्येति । जड़ाः मूर्खाः जड़स्वभावा वा वित्तं धनं प्राप्य तूर्णं शीघ्रं निर्वृतिं सन्तोषं यान्ति प्राप्नुवन्ति अन्यथा धनाप्राप्ता-विति भावः न । स्तनयित्नवः मेघाः तोयं जलम् आसाद्य गर्जन्ति रिक्ताः जलरहिता इत्यर्थः न । दुर्जनानां पूर्णतैव औद्धत्यहेतुरिति भावः ॥ ४४ ॥

कार्य्यापेक्षी इति । कार्य्यमपेक्षते आकाङ्क्षतीति तथोक्तः कार्य्या-र्थीत्यर्थः जनः प्रायः प्राचुर्य्येण अलम् अत्यर्थं प्रीतिम् आविष्करोति प्रकटयति, स्वकार्य्यसाधनायेति भावः । लोभार्थी लुब्धः मांसे इति शेषः। मांसार्थीति पाठान्तरं समीचीनम् । शौण्डिकः मांसजीवीत्यर्थः पेशलैः कोमलैः शष्पैः नवतृणैः मेषं पुष्णाति पालयति ॥ ४५ ॥

दुर्जन इति । धीमता बुद्धिमता जनेन दुर्जनः युक्त्या योगेन उपायेन जीयते जेतुं शक्यते, निग्रहेण शासनेन न । तस्य महा-वृक्षस्य समीपे तलदेशे इति यावत् या क्षितिः भूमिः तस्याः क्षयात् खननादिनेति भावः महावृक्षः निपात्यते अधः क्रियते । महावृक्षस्य अन्येन केनापि शाखादिच्छेदनभेदनेन यथा न पातनं तथा दुर्जनस्य अपमान— इभिर्न शान्तिः । विशिष्टोपायेन तलखननेन वृक्षस्येव दुर्जनस्य निपातनं कार्य्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

सुखदुःखे समे स्यातां जन्तूनां क्लेशहेतुके ।
मूर्ध्नि स्थितानां केशानां भवेतां स्नेहच्छेदने ॥ ४७ ॥
दुष्टदुर्जनदौरात्म्यैः सज्जने रज्यते जनः ।
आरुह्य पर्वतं पान्थः सानौ निर्वृतिमेत्यलम् ॥ ४८ ॥
स्वभावसुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते ।
मुक्तारत्नस्य शाणास्त्रघर्षणं नोपयुज्यते ॥ ४९ ॥
शोभते विदुषां मध्ये नैव निर्गुणमानसः ।
अन्तरे तमसान्दीपः शोभते नार्कतेजसाम् ॥ ५० ॥

सुखदुःखे इति । जन्तूनां प्राणिनां सुखदुःखे सुखजनकदुःखजनकवस्तुनी समे तुल्ये क्लेशहेतुके क्लेशकारणे स्याताम् । तथाहि मूर्ध्नि शिरसि स्थितानां केशाना स्नेहच्छेदने क्लेशहेतुके भवेताम् । केशेषु सति स्नेहे शिरःपीड़या क्लेशः, स्नेहत्यागेन छेदने च मनोदुःखं तस्मात् वस्तुमात्र सुखदं दुःखदञ्चेति भावः ॥ ४७ ॥

दुष्टेति । दुष्टानाम् असतां दुर्जनानां खलानां दौरात्म्यैः उपद्रवैरित्यर्थः जनः सज्जने साधुजने रज्यते अनुरक्तो भवति । पान्थः पथिकः पर्वतं दुरारोहं विविधहिंस्रादिजन्तुसद्भावादिति भावः आरुह्य सानौ तदीये प्रस्थदेशे अलम् अत्यर्थं निर्वृतिं विश्रामसुखमित्यर्थः एति प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

स्वभावेति । स्वभावेन प्रकृत्या सुन्दरं मनोरमं वस्तु संस्कारं न अपेक्षते, न शोधनमर्हतीत्यर्थः । मुक्तारत्नस्य शाणास्त्रेण घर्षणं न उपयुज्यते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति दर्पणकारः ॥ ४९ ॥

शोभते इति । निर्गुणं गुणरहितं मानसं यस्य तथाभूतो जनः

युक्त्या परोक्षं बाधेत विपक्षक्षपणक्षमः।
शोषयत्यचिरेणैव प्रान्तरस्थमलं पयः ॥ ५१ ॥
दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शूरोऽभ्येति पराभवम्।
गाढ़पङ्कनिमग्नाङ्गो मातङ्गोऽप्यवसीदति ॥ ५२ ॥
नयेनाङ्कुरितं शौर्य्यं जयाय न तु केवलम्।
अन्ययुक्तं विषं भुक्तं पथ्यं स्यादन्यथा मृतिः ॥ ५३ ॥
मृदुभिर्बहुभिः शूरः पुम्भिरेको न बाध्यते।

विदुषां पण्डितानां मध्ये नैव शोभते। दीपः तमसाम् अन्धकाराणाम् अन्तरे मध्ये शोभते, अर्कतेजसां सौररश्मीनाम् अन्तरे न शोभते इति शेषः ॥ ५० ॥

युक्त्येति। विपक्षाणां शत्रूणां क्षपणे निराकरणे क्षमः शक्तः युक्त्या उपायेन परोक्षम् अप्रत्यक्षं गूढ़मिति भावः बाधेत पीड़येत् शत्रुमिति शेषः। तथाहि प्रान्तरस्थं चेत्रमध्यस्थं पयः जलम् अचिरेणैव शीघ्रमेव अलम् अतिशयेन शोषयति रविरिति शेषः ॥५१॥

दुर्गेति। शूरः प्रबलः जनः दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शत्रुदुर्गमस्थानस्थितोऽपि पराभवम् अभ्येति लभते। मातङ्गः हस्ती अपि गाढ़े घने पङ्के कर्दमे निमग्नं प्रविष्टम् अङ्गं यस्य तथाभूतः सन् अवसीदति अवसादं प्राप्नोति विनश्यतीत्यर्थः उत्थातुमसामर्थ्यादिति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

नयेनेति। नयेन नीत्या अङ्कुरितं प्रयुक्तमिति यावत् शौर्य्यं बलं जयाय जयसाधनाय भवतीति शेषः केवलं शौर्य्यं न तु नैव जयायेति शेषः। अन्येन द्रव्येण युक्तं मिश्रितं विषं भुक्तं भक्षितं पथ्यं हितं स्यात्, अन्यथा कुफलभक्षणे इति भावः मृतिः मरणं स्यादिति शेषः ॥ ५३ ॥

मृदुभिरिति। एकः शूरः बलवान् जनः बहुभिः मृदुभिः

कपोतपोतकैरेकः श्येनो जातु न बाध्यते ॥ ५४ ॥
येनात्मा पण्यतां नीतः स एवान्विष्यते जनैः ।
हस्ती हेमसहस्रेण क्रीयते न मृगाधिपः ॥ ५५ ॥
गुणो गुणान्तरापेक्षी स्वरूपख्यातिहेतवे ।
स्वभावरम्यं लावण्यं तारुण्येन मनोहरम् ॥ ५६ ॥
सुलभं वस्तु सर्वस्य न यात्यादरणीयताम् ।
स्वदारपरिहारेण परदारार्थिनो जनाः ॥ ५७ ॥
विक्रीतं निजमात्मानं वस्त्रैः संस्कुरुते जड़ः ।

दुर्बलैरित्यर्थः पुंभिः न बाध्यते न पराजीयते इत्यर्थः । जातु कदाचित् कपोतपोतकैः पारावतशिशुभिः एकः श्येनः पक्षिविशेषः न बाध्यते न ताड्यते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५४ ॥

येनेति । येन आत्मा पण्यतां विक्रेयतां नीतः विक्रयार्थं प्रयुक्तः, स एव जनैः अन्विष्यते मृग्यते । हस्ती हेमसहस्रेण सहस्रसुवर्णमुद्रया क्रीयते, मृगाधिपः सिंहः न क्रीयते इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

गुण इति । गुणः गुणान्तरम् अपेक्षते इति तथोक्तः गुणान्तरसहकृत इति भावः स्वरूपस्य ख्यातिहेतवे प्रशंसाकारणाय भवतीति शेषः । स्वभावेन रम्यं लावण्यं तारुण्येन नवयौवनगुणेन मनोहरम् ॥ ५६ ॥

सुलभमिति । सुलभम् अनायासलभ्यं वस्तु सर्वस्य जनस्य आदरणीयतां न याति न प्राप्नोति । तथाहि जनाः स्वदारपरिहारेण निजभार्य्यापरित्यागेन परदारार्थिनः परस्त्रीलोलुपाः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

विक्रीतमिति । जड़ः मूर्खः जनः विक्रीतं निजम् आत्मानं

परेभ्य. स्वशरीरस्य के वा भूषां वितन्वते ॥ ५८ ॥
क्षणक्षयिणि सापाये भोगे रज्यन्ति नोत्तमाः ।
सन्त्यज्याम्भोजकिञ्जल्कं न प्रार्थयति शैवलम् ॥ ५९ ॥
असम्भवगुणस्तुत्या जायते स्वात्मनस्त्रपा ।
कर्णिकारं सुगन्धीति वदन् को नोपहस्यते ॥ ६० ॥
धनाशया खलीकारः कस्य नाम न जायते ।
दूरादामिषलोभेन बध्यते खे वरः खगः ॥ ६१ ॥

स्वदेहमित्यर्थः वस्त्रैः वसनैः संस्कृते भूषयन्तीत्यर्थः विक्रीतदेहस्य भूषा केति भावः। के वा जनाः परेभ्यः परेषां तुष्ट्यर्थमिति भावः स्वशरीरस्य भूषाम् अलङ्कारं वितन्वते विस्तारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥५८॥

क्षणेति। उत्तमाः महान्तः क्षणक्षयिणि क्षणविनश्वरे सापाये सविघ्ने भोगे न रज्यन्ति न संसक्ता भवन्तीत्यर्थः। अम्भोजानां पद्मानां किञ्जल्कं केशरं सर्वदा सुलभमिति भावः सन्त्यज्य शैवलं जलनीलीम् अल्पकालस्थायिनीमिति भावः न प्रार्थयति नाकाङ्क्षति हंस इति शेषः प्रार्थयति इति परस्मैपदप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५९ ॥

असम्भवेति। असम्भवानां गुणाना परकीयाणामिति भावः स्तुत्या प्रशंसया स्वस्य आत्मनः त्रपा लज्जा जायते। तथाहि कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमं सुगन्धीति वदन् को जनः न उपहस्यते न उपहासास्पदं भवति ? सर्व एव भवतीत्यर्थः। विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६० ॥

धनाशयेति। धनाशया अर्थलोभेन कस्य जनस्य खलीकारः निर्भर्त्सनमिति भावः न जायते नाम, सर्वस्यैव तदर्थं महान् क्लेशः स्यादिति सम्भावयामि। सम्भावनायां नामशब्दः। तथाहि दूरात् आमिषं भोग्यवस्तु तस्य लोभेन खे आकाशे आगच्छन्निति शेषः वरः श्रेष्ठः महानित्यर्थः खगः पक्षी बध्यते निपात्यते व्याधैरिति शेषः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

तटस्थैः ख्यापितास्चेतो विशन्ति गुणिनां गुणाः ।
उत्कोषितानां पद्मानां गन्धो वायुभिराहृतः ॥ ६२ ॥
निजाशयवदाभाति पुंसां चित्ते पराशयः ।
प्रतिमा मुखचन्द्राभे कृपाणे याति दीर्घताम् ॥ ६३ ॥
अधमं बाधते भूयो दुःखवेगो न तूत्तमम् ।
पादद्वयं व्रजत्याशु शीतस्पर्शो न चक्षुषी ॥ ६४ ॥
गुणवान् सुचिरस्थायी देवोऽपि नाभिजायते ।
तिष्ठत्येकां निशाञ्चन्द्रः श्रीमान् सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६५ ॥

तटस्थैरिति । गुणिनां गुणवतां गुणाः दयादाक्षिण्यादयः तटस्थैः उदासीनैः तत्सम्बन्धवर्जितैरिति यावत् ख्यापिताः कीर्त्तिताः न तु स्वेन स्वकीयैर्वेति भावः चेतः लोकानामिति शेषः विशन्ति हृदयङ्गमा भवन्तीत्यर्थः । तथाहि उत्कोषितानां विकसितानां पद्मानां वायुभिराहृतः गन्धः लोकानां हृदयं प्रविश्य आनन्दयतीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६२ ॥

निजेति । पुंसां नराणां चित्ते मनसि पराशयः परस्य आशयः मानसो भावः निजाशयवत् स्वकीय आशय इव आभाति प्रकाशते । मुखचन्द्राभे मुखचन्द्रस्येव प्रभाशालिनि कृपाणे खड्गे प्रतिमा प्रतिबिम्बं मुखचन्द्रस्येति शेषः दीर्घताम् आयतत्वं याति गच्छति कृपाणस्य दीर्घावयवत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

अधममिति । दुःखानां शोकक्षोभादीनां वेगः अधमं नीचं जनं भूयः अत्यन्तं बाधते उत्तमं महान्तं जनं न तु नैव बाधते इति शेषः । शीतस्पर्शः पादद्वयं चरणयुगलम् आशु शीघ्रं व्रजति गच्छति, चक्षुषी नेत्रे न व्रजतीति शेषः ॥ ६४ ॥

गुणवानिति । गुणवान् देवोऽपि सुचिरस्थायी दीर्घकालजीवी न अभिजायते । तथाहि श्रीमान् सम्पूर्णमण्डलः चन्द्रः एकां निशां

यत एवागतो दोषस्तत एव निवर्त्तते।
अग्निदग्धस्य विस्फोटशान्तिः स्यादग्निना ध्रुवम् ॥ ६६॥
स्वधियो निश्चयो नास्ति यस्य स भ्रमते स्वयम्।
प्रवातबालपत्रस्थः पटस्तत्र निदर्शनम् ॥ ६७ ॥
कथाप्रबन्धे बन्ध्योऽपि कश्चिदेवानुरज्यते।
प्रायः श्वासादपत्यस्य श्वसन्निजकलेवरे ॥ ६८ ॥
बुद्धिसत्त्वाभिमानी को भवेत् प्राज्ञोपजीविनाम्।
अन्यदेयैरलङ्कारैर्नाहङ्कारो विभूषणे ॥ ६९ ॥

राजि' व्याप्येत्यर्थः, व्याप्तौ द्वितीया। तिष्ठति। विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ६५ ॥

यत इति। दोषः यत एव यस्मादेव आगतः उत्पन्नः, तत एव निवर्त्तते शाम्यति। तथाहि अग्निदग्धस्य अग्निना ध्रुवम् अग्निनैव विस्फोटानां व्रणानां शान्तिः स्यात्। विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ६६ ॥

स्वधिय इति। यस्य स्वधियः निजबुद्धेः निश्चयः स्थिरता नास्ति स स्वयं भ्रमते घूर्णते किमपि कर्त्तुं न निश्चिनोतीत्यर्थः। तत्र विषये प्रकृष्टो वातो वायुर्यत्र तादृशे बालपत्रे नवपत्रे तिष्ठतीति तथोक्तः पटः वसनं निदर्शनं दृष्टान्तः॥ ६७ ॥

कथाप्रबन्धे इति। कथाप्रबन्धे बन्ध्योऽपि कश्चिदेव जनः अनु-रज्यते अनुरक्तो भवति। प्रायः प्रायेणेत्यर्थः अपत्यस्य पुत्रस्येत्यर्थः श्वासात् जीवनात् निजकलेवरे स्वशरीरे श्वसन् जीवन् अनुरज्यते इति शेषः॥ ६८ ॥

बुद्धिसत्त्वेति। प्राज्ञोपजीविनां पण्डितसेविनां मध्ये को जनः बुद्धिसत्त्वाभिमानी बुद्धिशालित्वाहङ्कारी भवेत्। अन्येन देयैः

उत्तमोऽप्यधमस्य स्याद् याञ्चानम्रकरः क्वचित् ।
कौस्तुभादीनि रत्नानि ययाचे हरिरम्बुधिम् ॥ ७० ॥
प्रयत्ने समके केचिदेव स्युः फलभागिनः ।
क्षीरोदमथनाद्देवैरमृतं प्रापि नासुरैः ॥ ७१ ॥
गुणैः पूजा भवेत् पुंसां नैकस्माज्जायते कुलात् ।
चूड़ारत्नं शशी शम्भोः यानमुच्चैःश्रवा हरेः ॥ ७२ ॥

भिक्षालब्धैरिति भावः न तु स्वसामर्थ्येन प्राप्तैरिति भावः अलङ्कारैः विभूषणे स्वदेहालङ्करणे अहङ्कारो न कर्त्तव्य इति शेषः ॥ ६९ ॥

उत्तम इति । क्वचित् उत्तमोऽपि महानपि अधमस्य नीचस्य निकटे इति शेषः याच्ञया नम्रौ करौ यस्य तथाभूतः स्यात् । तथाहि हरिर्नारायणः कौस्तुभादीनि रत्नानि अम्बुधिं समुद्रं ययाचे प्रार्थयामास । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७० ॥

प्रयत्ने इति । प्रयत्ने प्रयासे समके तुल्ये, अपिरत्राध्याहार्यः । केचिदेव न तु सर्वे इति भावः फलभागिनः स्युः भवेयुः । तथाहि देवैः क्षीरोदस्य मथनात् अमृतं प्रापि प्राप्तम् असुरैः तुल्यप्रयासैरपीति भावः न प्रापीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

गुणैरिति । गुणैः पुंसां पूजा भवेत् गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वय इति प्रयोगस्यात्र साम्येनोहनीयः । एकस्मात् केवलात् कुलात् सद्वंशात् न जायते । सत्कुलजातत्वमेव न पूजास्थानमिति भावः । शशी चन्द्रः शम्भोः हरस्य चूड़ारत्नं शिरोमणिः, उच्चैःश्रवाः तदाख्यः अश्वः हरेरिन्द्रस्य यानं वाहनं जातः चन्द्रस्य गुणाधिक्यात् हरमौलौ अवस्थानं तथा एकस्थानजातस्यापि उच्चैःश्रवसः गुणाप्रकर्षात् इन्द्रस्य वाहनत्वं सञ्जातम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

भोगः परोपतापेन पुंसां दुःखाय न स्थिरः।
पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपीड़ायै जलौकसाम्॥ ७३॥
नोपभोगपरानर्थान् कोऽपि सञ्चिनुते चिरम्।
आखवः किमलङ्कारानात्मन्याहृत्य कुर्वते॥ ७४॥
विवर्णवचनैर्मन्युर्गूढ़ोऽप्यन्तः प्रकाशते।
इन्धनान्तरसंस्थैश्च ज्वलत्यग्निः पयःकणैः॥ ७५॥
निकटस्थं गरीयांसमपि लोको न मन्यते।
पवित्रामपि यन्मर्त्या न नमस्यन्ति जाह्नवीम्॥ ७६॥

भोग इति। परोपतापेन परं पीड़यित्वेति भावः पुंसां भोगः वषयसम्भोगः दुःखाय परिणतावित शेषः भवति, अतः असौ न स्थिरः न परिणतिं सहते इति भावः। जलौकसाम् असृजः रक्तस्य परकीयस्येति शेषः पानमपि क्षिप्रं शीघ्रं स्वपीड़ायै आत्मपीड़ायै भवतीति शेषः। परिपाकं न कर्त्तुं शक्नुवन्तीति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ७३॥

नेति। कोऽपि जनः उपभोगपरान् उपभोग्यानित्यर्थः अर्थान् परिच्छदादीनिति भावः चिरं न सञ्चिनुते न अर्थसञ्चयं करोतीत्यर्थः। तथाहि आखवः उन्दुरवः आत्मनि आहृत्य अलङ्कारान् भूषणानि किं कुर्वते नैव कुर्वते इत्यर्थः। स्वोदरपूरणार्थमेवार्थसञ्चयं जनाः कुर्वन्ति न तु भूषणाद्यर्थमिति भावः॥ ७४॥

विवर्णेति। अन्तः गूढ़ोऽपि मन्युः क्रोधः शोको वा विवर्णवचनैः विकृतवचनैरिति यावत्, विवर्णवदनैरित्यपि पाठः। प्रकाशते। अग्निः इन्धनान्तरसंस्थैः काष्ठाभ्यन्तरास्थितैः पयसां जलानां कणैः अग्निः ज्वलति दीप्यते॥ ७५॥

निकटस्थमिति। लोकः निकटस्थं सन्निहितं गरीयांसमपि जनं न मन्यते नाद्रियते, यत् यस्मात् मर्त्याः मानवाः पवित्रां पाप-

स्वजनः स्वात्मवज्जन्तुर्ज्ञायते गुणवान् परैः ।
गोपैर्गोपवदज्ञायि हरिर्देवैर्जगत्पतिः ॥ ७७ ॥
उत्तमस्तोषमायाति तदङ्गं पोष्यते यदि ।
वृक्षः प्रसीदति प्रायः पादाभ्यङ्गेन न स्वयम् ॥ ७८ ॥
सर्वत्र गुणवानेव चकास्ति प्रथिते नरे ।
मणिर्मूर्ध्नि गले बाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ७९ ॥
उत्तमं सुचिरं नैव विपदोऽभिभवन्त्यलम् ।
राहुग्रसनसम्भूता चणं विच्छाययेद्विधुम् ॥ ८० ॥

हारिणीमपि जाह्नवीं गङ्गां निकटस्थानिति शेषः न नमस्यन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

स्वजन इति । गुणवान् स्वजनः स्वजनैः इति शेषः स्वात्मवत् जन्तुः प्राणी ज्ञायते निश्चीयते तथा परैः स्वजनभिन्नैः जनैः गुणवान् एव ज्ञायते । तथाहि गोपैः हरिः कृष्णः गोपवत् गोप इव, देवैः जगतां पतिः अज्ञायि ज्ञातः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

उत्तम इति । उत्तमः महान् जनः तोषम् आयाति सन्तुष्यतीत्यर्थः यदि तस्य अङ्गं पुष्यते सेव्यते । वृक्षः पादाभ्यङ्गेन चरणे तैलदानेनेत्यर्थः मूले जलदानेनेति भावः प्रायः प्रसीदति प्रसादं गच्छति पोषं गच्छतीति भावः स्वयम् आत्मना न प्रसीदतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

सर्वत्रेति । गुणवान् जनः सर्वत्र प्रथिते विख्याते साधुत्वेनेति भावः नरे नरसमीपे इत्यर्थः एव चकास्ति शोभते । तथाहि मणिः मूर्द्धि शिरसि गले कण्ठे बाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ७९ ॥

उत्तममिति । विपदः उत्तमं जनं सुचिरं दीर्घकालं नैव

प्रायः स्वभावं मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम्।
चण्डाः कामानलात् पादा हिमांशोरमृतस्रुजः ॥८१॥

तुल्यं परोपतापित्वं क्रुद्धयोः साधुनीचयोः।
न दाहे ज्वलतोर्भिन्नश्चन्दनेन्धनयोः क्वचित् ॥ ८२ ॥

न भाति वाञ्छा वैजात्ये न देवा भान्ति वादिनि।
अञ्जनं दूषणं वक्त्रे भूषणं किल लोचने ॥ ८३ ॥

खलम् अत्यर्थम् अभिभवन्ति। तथाहि राहुग्रसने सम्भूता सञ्जाता विपदिति शेषः। विधुं चन्द्रं क्षणं क्षणकाल व्याप्य विच्छाययेत् मलिनयेत्। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

प्राय इति। सन्तः साधवः असता संसर्गतः सङ्गात् स्वभावं निजं भावं प्रायः बाहुल्येन मुञ्चन्ति त्यजन्ति। तथाहि अमृतस्रुजः अमृतवर्षिणः हिमांशोः चन्द्रस्य पादाः किरणाः कामानलात् कामजन्यसन्तापात् चण्डाः उग्राः भवन्तीति शेषः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८१ ॥

तुल्यमिति। क्रुद्धयोः कुपितयोः साधुनीचयोः परोपतापित्वं परपीड़कत्वं तुल्यं समम्। क्वचित् कुत्रापि ज्वलतोः चन्दनेन्धनयोः चन्दनकाष्ठतदन्यकाष्ठयोः दाहे दहनकार्य्ये न भिन्नं न प्रभेदोऽस्तीति शेषः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥८२॥

नेति। वैजात्ये विजातीये वस्तुनीति शेषः अयोग्ये वस्तुनीति भावः वाञ्छा अभिलाषः न भाति न शोभते, देवाः वादिनि तर्कवादरते नास्तिके इति भावः न भान्ति न शोभन्ते नाद्रियन्ते। तथाहि वक्त्रे वदने अञ्जनं कज्जलं दूषणं लोचने किल नयने एव भूषणम् अलङ्कारः शोभाधायकमिति भावः ॥ ८३ ॥

दुर्भगः स्यात् प्रकृत्या यो विभूत्यापि स तादृशः ।
गोमये श्रीनिवासोऽस्ति न तथापि मनोहरम् ॥ ८४ ॥
गुणानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां क्वचित् ।
स्फाटिकं भजनं भग्नं काकिन्यापि न गृह्यते ॥ ८५ ॥
आगच्छन्नुत्सवो भाति यथैव न तथा गतः ।
हिमांशोरुदयः सायं चकास्ति न तथोषसि ॥ ८६ ॥
मनस्विनो न मन्यन्ते परतः प्राप्य जीवनम् ।
बलिभुग्भ्यो न काकेभ्यः स्पृहयन्ति हि कोकिलाः॥ ८७॥

दुर्भग इति । यः प्रकृत्या स्वभावेन दुर्भगः अमनोहर इत्यर्थः स विभूत्यापि सम्पदापि तादृशः दुर्भग एवेत्यर्थः सम्पन्नोऽपि सुभगत्वेन नाद्रियते इति भावः । तथापि गोमये श्रिया लक्ष्म्या निवासो अस्ति भवति, तथापि मनोहरं न । विशेषेण सामान्य॰ समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८४ ॥

गुणानिति । जन्तूना गुणान् अर्चन्ति पूजयन्ति जना इति शेषः । गुणाः पूजास्थानमिति पूर्वमुक्तम् । केवलां जातिं सत्कुलजातत्वं क्वचिदपि न अर्चन्तीति शेषः । तथाहि भग्नं स्फाटिकं भाजनं स्फाटिकपात्रं काकिन्या विंशतिवराटिकयापि, वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनीति लीलावती । न गृह्यते न क्रीयते जनैरिति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८५॥

आगच्छदिति । आगच्छन् उत्सवः यथैव भाति राजते, गतः अतीतः तथा न । तथाहि सायं हिमांशोश्चन्द्रस्य उदयः यथा चकास्ति शोभते, तथा उषसि प्रभाते न । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८६ ॥

मनस्विन इति । मनस्विनः अभिमानिन इति यावत् परतः अन्यस्मात् जीवनं प्राप्य न मन्यन्ते न कृतज्ञतया तत् स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः ।

सन्तोषक्षतये पुंसामाकस्मिकधनागमः।
सरसां सेतुभेदाय वर्षौघः स च न स्थितः॥ ८८॥
जीयते भूगतोऽप्यात्मा कालेनात्मापि स्वर्गतः।
भवेत् श्मशानमुद्यानमुद्यानञ्च श्मशानभम्॥ ८९॥
उच्चशेखरगं वस्तु शुभं स्यात्सुखकारणम्।
उपशामयते बाधां यथैवामृतसंस्कृतम्॥ ९०॥

ति तथाहि कोकिलाः बलिभुग्भ्यः स्वस्वेधितत्तपूजाभोजिभ्यः काकेभ्यः स्वपोषकेभ्य इति भावः न स्पृहयन्ति न तान् पोषकान् मन्यन्ते इति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ८७॥

सन्तोषेति। पुंसाम् आकस्मिकधनागमः सहसा धनलाभः सन्तोषस्य लालसाराहित्येन स्थितेरिति यावत् क्षतये नाशाय भवतीति शेषः उत्तरोत्तरं धनाशाया वर्द्धनादिति भावः। वर्षौघः वृष्टिजलप्रवाहः सरसां सरोवराणां सेतुभेदाय भवति, स च वर्षौघः न स्थितः न स्थायीत्यर्थः सेतुभेदेन तद्द्वारादेव निःसरतीति तादृशं धनञ्च न बहुकालं तिष्ठतीति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ८८॥

जीयते इति। भूगतः पृथिवीस्थोऽपि आत्मा जीयते शत्रुभिः पराभूयते। कालेन स आत्मापि स्वर्गतः स्वर्गस्थः भवतीति शेषः। श्मशानम् उद्यानम् उपवनम्, उद्यानञ्च उपवनञ्च श्मशानभं श्मशानतुल्यं भवेत् कालेनेति शेषः। कदा कावस्था भवेदिति न केनापि ज्ञायते इति भावः॥ ८९॥

उच्चेति। उच्चशेखरगम् उन्नतशिरोभूषणस्थितम् उत्कृष्टमुकुटस्थमित्यर्थः वस्तु रत्नादिकमिति भावः सुखकारणं सुखहेतुः शोभावर्द्धनेन सन्तोषप्रदमिति भावः शुभं मङ्गलकरञ्च स्यात्। यथा

सन्तुष्यत्युत्तमः स्तुत्या धनेन महताधमः ।
प्रसीदन्ति जयैर्देवा बलिभिर्भूतविग्रहाः ॥ ९१ ॥
स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम् ।
श्येनो विहङ्गमानेव हिनस्ति न भुजङ्गमान् ॥ ९२ ॥
गुरुप्रयोजनोद्देशादर्चयन्ति न भक्तितः ।
दुग्धदात्रीति गौर्गेहे पोष्यते न तु धर्मतः ॥ ९३ ॥
महतां तादृशं तेजो यत्र शाम्यन्त्यनौजसः ।

तथाश्रीत्यर्थः अमृतेन विभातव्या संस्कृतं परिपक्वं वस्तु इति शेषः औषधमिति यावत् बाधां पीड़ाम् उपशामयते नाशयतीत्यर्थः ॥९०॥

सन्तुष्यतीति । उत्तमः साधुः स्तुत्या स्तुतिवचसा सन्तुष्यति, अधमः नीचः महता धनेन सन्तुष्यतीति शेषः । देवाः जयैः जयकीर्त्तनैः, जय देव जगन्नाथ इत्यादिभिरिति भावः प्रसीदन्ति प्रसन्ना भवन्ति । भूतविग्रहाः भूतानां वेतालादीनां विग्रहाः मूर्त्तयः बलिभिः माषभक्तादिभिरिति भावः प्रसीदन्तीति शेषः ॥ ९१ ॥

स्वजातीयेति । नृणां प्राणिनामिति भावः स्वजातीयविघाताय स्वजातीयध्वंसाय माहात्म्यं प्राबल्यं सामर्थ्यमिति यावत् दृश्यते । तथाहि श्येनः पक्षिविशेषः विहङ्गमान् क्षुद्रपक्षिण एव हिनस्ति, न भुजङ्गमान् न सर्पान् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९२ ॥

गुर्विति । गुरुणः महतः प्रयोजनस्य कार्य्यस्य उद्देशात् प्रत्याशयेत्यर्थः अर्च्चयन्ति पूजयन्ति सेवन्ते इत्यर्थः जनानिति जना इति च शेषः, न भक्तितः अर्च्चयन्तीति शेषः । तथाहि गौः दुग्धदात्री इति हेतोः गेहे पोष्यते पाल्यते, धर्मतः गोसेवायां धर्मो भवेदिति बुद्ध्येत्यर्थः न पोष्यते इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९३ ॥

महतामिति । महतां जनानां तादृशं तेजः प्रताप इति

अस्तं यान्ति प्रकाशेन तारका हि विवस्वतः ॥ ९४ ॥

दाता दानस्यान्तरा स्यात् पृथिव्यां
गेहे गेहे याचकानां समूहः।
चिन्तारत्नस्यास्ति सत्त्वे विवादो
मार्गे मार्गे प्रार्थकाः सन्त्यसंख्याः ॥ ९५ ॥

चारुता अप्यपसदे पदार्थे धैर्येण तदनुवादिगुणत्वात्।
वेणुगो भवति मञ्जुरसो यन्त्रगो हि सुखदः कृतशब्दः ॥९६॥

नराः संस्काराहा जगति किल केचित् सुकृतिनः

यावत् अस्तीति शेषः, यत्र तेजस्वि सति अनोजसः निस्तेजसः जनाः शाम्यन्ति न विराजन्ते इति भावः। हि तथाहि तारकाः नक्षत्राणि विवस्वतः सूर्यस्य प्रकाशेन तेजसेत्यर्थः अस्तम् अदर्शनं यान्ति। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ९४ ॥

दातेति। पृथिव्याम् अन्तरा मध्ये इत्यर्थः दानस्य देयवस्तुनः दाता स्यात् विरल इति शेषः। किन्तु गेहे गेहे प्रतिगृहं याचकानां भिक्षूणां समूहः आगच्छतीति भावः। तथाहि चिन्तारत्नस्य चिन्तामणेः सत्त्वे अस्तित्वे विवादः अस्ति कोऽपि वदति चिन्तामणिर्नाम किमपि रत्नमस्ति, को वा न स्वीकरोतीति भावः, किन्तु मार्गे मार्गे प्रतिपथम् असंख्याः अगण्याः प्रार्थकाः सन्ति। शालिनीवृत्तम् ॥९५॥

चारुतेति। अपसदे अधमे पदार्थे वस्तुनि अपि धैर्येण गाम्भीर्येण स्यादिति शेषः तदनुवादिगुणत्वात् गाम्भीर्यानुसारिगुणयोगात् चारुताः मनोहरत्वादयः गुणा इति शेषः सन्तीति शेषः। हि तथाहि यन्त्रगः वीणादियन्त्रगतः कृतशब्दः उच्चारितशब्दः वेणुगः अधमवंशगत इति यावत् मञ्जुरसः मनोहरास्वादः भवति वेणु-गाम्भीर्यादिति भावः ॥ ९६ ॥

नरा इति। जगति केचित् सुकृतिनः पुण्यवन्तः परधियः उत्कृ-

समानायां जात्यामपि वयसि सत्यां परधियः ।
अयं दृष्टान्तोऽत्र यत् स्फुटकरणतोऽभ्यसनतः
शुकः श्लोकान् वक्तुं प्रभवति न काकः क्वचिदपि ॥ ९७ ॥

धनमपि परदत्तं दुःखमौचित्यभाजां
भवति हृदि तदेवानन्दकारीतरेषाम् ।
मलयजरसबिन्दो वर्द्धते नो हि तोयैः
जगति च रसलाभादेवमन्यो यथा स्यात् ॥ ९८ ॥

कालक्रमेण परिणामवशाद्धि भव्या
भावा भवन्ति खलु पूर्वमतीवतुच्छाः ।

क्ष्टमतयः नराः समानायां तुल्यायां जात्यामपि वयसि समानेऽपीति शेषः संस्कारार्हाः संस्कृतमतय इति यावत् विशुद्धचरिता इति भावः भवन्ति । अत्र अयं दृष्टान्तः निदर्शनं, यत् स्फुटकरणतः स्फुटेन्द्रियसद्भावेऽपीत्यर्थः उभयोरिति भावः अभ्यसनतः अभ्यासवशात् शुकः श्लोकान् वक्तुम् उच्चारितुं प्रभवति शक्नोति क्वचिदपि काको न प्रभवतीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणीवृत्तम् । रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ९७ ॥

धनमिति । परदत्तम् अन्येन अर्पितं धनम् औचित्यभाजां मानिनामिति यावत् दुःखं दुःखदमिति भावः परदत्तधनस्य भिक्षालब्धतया हेयत्वादिति भावः । तदेव परदत्तं धनम् इतरेषां नीचानां हृदि आनन्दकारि सन्तोषदं भवति । जगति पृथिव्यां मलयजरसवृक्षः चन्दनवृक्षः तोयैः नो हि वर्द्धते न वृद्धिं गच्छति यथा अन्यो वृक्ष इति शेषः रसलाभात् जलमात्रस्य लाभात् वर्द्धते इति शेषः । मालिनीवृत्तम् । ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ९८ ॥

कालक्रमेणेति । पूर्वं प्राक् अतीवतुच्छाः भावाः पदार्थाः काल-

मुक्तामणिर्जलदतोयकणोऽप्यणीयान्
सम्पद्यते च चिरकीचकरन्ध्रमध्ये ॥ ९९ ॥
इयं कुसुमदेवेन कविनैकेन निर्मिता।
दृष्टान्तकलिका नाम जृम्भतां कविमानसे ॥ १०० ॥
इति कुसुमदेवरचितं दृष्टान्तशतकं सम्पूर्णम्।

नीतिशतकम्।

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यतेऽविशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ १ ॥

क्रमेण हि परिणामवशात् भव्याः सुन्दरा भवन्ति खलु भवन्त्येव। तथाहि अणीयान् अतिक्षुद्रः जलदस्य मेघस्य तोयकणः जलविन्दुः चिरं कीचकरन्ध्रमध्ये वेणुविशेषशुषिरमध्ये स्थित इति शेषः। मुक्तामणिः मौक्तिकरत्नं सम्पद्यते जायते। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। वसन्ततिलकं वृत्तम्। ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ९९ ॥

इयमिति। एकेन केवलेन वा मुख्येन कविना कुसुमदेवेन निर्मिता इयं दृष्टान्तकलिका दृष्टान्ताङ्कुरः दृष्टान्तशतिकेति पाठान्तरं कवीनां मानसे जृम्भतां प्रकाशतां नाम सम्भावनायां कवय इमां मनसा धारयेयुरिति सम्भावयामीत्यर्थः ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता दृष्टान्तशतकव्याख्या समाप्ता।

अज्ञ इति। अज्ञः मूर्खः इत्यर्थः सुखं यथा तथा आराध्यः

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीड़यन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ २ ॥
प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात्
समुद्रमपि सन्तरेत् चपलमूर्मिमालाकुलम् ।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ३ ॥

सेव्यः । अभिज्ञः विज्ञ इत्यर्थः सुखतरम् अतिसुखेनेत्यर्थः आराध्यते सेव्यते । किन्तु ज्ञानलवेन यत्किञ्चिज्ज्ञानेन दुर्विदग्धं वितण्डा-चतुरमिति भावः नरं ब्रह्मापि चतुर्मुखोऽपि न रञ्जयति न तोषयति ॥ १ ॥

लभेतेति । यत्नतः यत्नेन पीड़यन् सिकतासु वालुकासु अपि मध्ये इति शेषः तैलं लभेत प्राप्नुयात् । पिपासार्दितः तृषार्त्तः मृगतृष्णिकासु मरीचिकासु अपि सलिलं पिबेच्च, तथा पर्य्यटन् परितो भ्रमन् कदाचिदपि शशविषाणं शशकस्य शृङ्गम् आसादयेत् लभेत, जन इति शेषः असम्भवमपि सम्भवेदिति भावः, तु किन्तु प्रतिनिविष्टस्य प्रतिवेशिनः मूर्खजनस्य दुर्जनस्येति भावः चित्तं न आराधयेत् न तोषयितुं शक्नुयादिति भावः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ २ ॥

प्रसह्येति । प्रसह्य बलात् मकरस्य वक्त्रे वदने यः दंष्ट्राङ्कुरः दशनकलिका तस्मात् मणिं रत्नम् उद्धरेत् उत्पाटयेत्, ऊर्मि-मालाभिः तरङ्गनिचयैः आकुलं चपलं समुद्रमपि सन्तरेत्, कोपितं भुजङ्गमपि द्विजिह्वमपि शिरसि मस्तके पुष्पवत् पुष्पमालामिवेति भावः धारयेत्, तु किन्तु प्रतिनिविष्टेत्यादि । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४ ॥
मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यामपुलिनाः ।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
न निम्नाः शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥ ५ ॥
परिक्षीणः कश्चित् स्पृहयति यवानां प्रसृतये
स पश्चात् सम्पूर्णो गणयति धरित्रीं तृणसमाम् ।

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूसरः मलिनः, कामिनी गलित-यौवना भ्रष्टयौवना, सरः सरोवरं विगतवारिजं कमलशून्यं, स्वाकृतेः सुन्दरावयवस्य पुरुषस्य मुखम् अनक्षरं वाक्शून्यं, प्रभुः स्वामी राजेत्यर्थः धनपरायणः अर्थलुब्धः, सज्जनः सततदुर्गतः सततदुःस्थः, खलः दुर्जनः नृपाङ्गनगतः राजसभास्थितः, एतानि सप्त मम मनसि शल्यानि । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ४ ॥

मणिरिति । शाणेन शाणाख्ययन्त्रेण आलीढः घर्षितः मणिः, समरविजयी संग्रामजयी हेतिनिहतः अस्त्रनिहतः, नागः हस्ती मदेन मदजलस्रावेण क्षीणः कृशः, शरदि शरत्काले श्यामपुलिनाः श्यामसैकताः सरितः नद्यः, कलाशेषः कलामात्रावशिष्टः चन्द्रः, सुरतेन मृदिता क्लान्तिं नीता बालवनिता बाला स्त्री, अर्थिषु याचकेषु गलितविभवाः वितीर्णसम्पदः निम्नाः लघुतां प्राप्ताः जनाः न शोभन्ते । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

परिक्षीण इति । परिक्षीणः दरिद्रः कश्चित् जनः यवानां

अतश्चानैकान्ता गुरुलघुतयार्थेषु धनिनाम्
अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥ ६ ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य सुधियो ह्यर्थं विनापीश्वराः
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घतः पातिताः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तये अखिलजलधिपरिमाणाय स्पृहयति आकाङ्क्षति। सः परिक्षीणः पश्चात् सम्पूर्णः धनसम्पदा युक्त इति यावत् धरित्रीं पृथिवीं तृणसमां तृणतुल्यां गणयति मन्यते। अतः अस्मात् कारणाच्च धनिनाम् अर्थेषु गुरुलघुतया गौरवलाघववशात् अनेकान्ता बहुविधा अवस्था वस्तूनि पदार्थान् प्रथयति च सङ्कोचयति च। कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते। साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः इति। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

शास्त्रेति। शास्त्रेण व्याकरणादिना उपस्कृतः व्युत्पन्नः शब्दः यासु तथाविधाः सुन्दर्य्यः मनोहारिण्यः गिरः वाचः येषां तथोक्ताः तथा शिष्येभ्यः प्रदेयः आगमः शास्त्रं यैः तथाविधाः, विशेषणद्वयेनाध्ययनाध्यापने सूचिते। किन्तु निर्धनाः दरिद्राः विख्याताः कवयः यस्य प्रभोः राज्ञः विषये जनपदे वसन्ति, तत् तादृशकवेर्विषयेषु वासकरणमित्यर्थः वसुधाधिपस्य तस्येति शेषः जाड्यं मूर्खत्वम्। हि यतः सुधियः कवयः अर्थं विनापि धनाभावेऽपीत्यर्थः ईश्वराः प्रभवः संसारनिर्वहणसमर्था इत्यर्थः। तत् परीक्षकस्य कुत्सा नाम यदि हि बहुमूल्या मणयः रत्नानि अर्घतः यथार्थमूल्यात् पातिता लघूकृता भवन्ति इति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

विपदि धैर्य्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्॥ ८॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः॥ ९॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि सम्पुष्णाति यत्सर्वदा-
प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम्।

विपदीति। विपदि विपत्काले धैर्य्यम्, अथ विपदनन्तरम् अभ्युदये सम्पदि क्षमा जनापराधसहनं, सदसि सभायां वाक्पटुता वाग्मिता, युधि युद्धे विक्रमः पराक्रमः, यशसि यशःसाधने कर्मणीत्यर्थः अभिरुचिः अभिनिवेशः, तथा श्रुतौ वेदार्थज्ञाने व्यसनम् आसक्तिः, इदं सर्वं महात्मना महापुरुषाणां प्रकृतिसिद्धं नैसर्गिकम् ॥ ८ ॥

निन्दन्त्विति। नीतिनिपुणाः नयकुशलाः निन्दन्तु निन्दां कुर्वन्तु, यदि वा किंवा स्तुवन्तु प्रशंसन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु प्रविशतु स्वगृहमिति शेषः, वा यथेष्टं यथाकामं गच्छतु। अद्यैव मरणम् अस्तु भवतु युगान्तरे वा मरणमस्त्विति शेषः, किन्तु धीराः महान्तः न्याय्यात् पथः युक्तिमार्गादित्यर्थः पदम् एकमपीति शेषः न प्रविचलन्ति न प्रभ्रश्यन्ति। वसन्ततिलकं वृत्तं, ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात्॥ ९॥

हर्त्तुरिति। येषां विदुषामित्यर्थः यत् किमपि अनिर्वचनीयम्

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान् प्रति मानमुज्झति नृपः कस्तेन संस्पर्धते ॥१०॥
अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्मावमंस्था-
स्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ ११ ॥

अन्तर्धनम् अन्तःसारमिति यावत् विद्याख्यं विद्यारूपं धनं चौरैः तस्करस्य गोचरं न याति तस्करेण हर्तुं न शक्यते इत्यर्थः, सर्वदा सर्वस्मिन् समये संपुष्णाति सम्यक् पुष्टिं गच्छति अनुशीलनेनेति भावः, अनिशं सततम् अर्थिभ्यः याचकेभ्यः शिष्येभ्य इति यावत् प्रतिपाद्यमानमपि दीयमानमपि परां महतीं वृद्धिं प्राप्नोति, तथा कल्पान्तेषु प्रलयेष्वपि निधनं नाशं न प्रयाति नापगच्छतीत्यर्थः, तान् सुधियः प्रति यः नृपः मानम् उज्झति ददाति तेन नृपेण सहेत्यर्थः कः संस्पर्द्धते सम्यक् स्पर्द्धां करोति न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १० ॥

अधिगतेति । अधिगतः विदितः परमार्थः परमं तत्त्वं यैः तान् पण्डितान् विदुषः मा अवमंस्थाः न अवजानीहि, तृणमिव लघुलक्ष्मीः क्षुद्रा सम्पद् तान् विदुषः नैव संरुणद्धि न हि आवृणोति सामान्यधनलोभेन ते तव वशवर्त्तिनो न भविष्यन्तीति भावः । अभिनवया मदलेखया मदजलरेखया श्यामं मलिनं गण्डस्थलं येषां तथाभूतानां वारणानां हस्तिनां वारणं बन्धनकारणं बिसतन्तुः मृणालसूत्रं न भवति । मृणालसूत्रेण हस्तिनो न बध्यन्ते इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् । दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति ॥ ११ ॥

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टान्दशा-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि।
उन्मत्तेभविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केशरी॥ १२॥

असन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः
प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम्।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयञ्च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्॥ १३॥

क्षुत्क्षाम इति। क्षुधा क्षामोऽपि क्षीणोऽपि जरया वार्द्धक्येन कृशोऽपि दुर्बलोऽपि शिथिलप्राणोऽपि लघुबलोऽपि कष्टां दशाम् अवस्थाम् आपन्नोऽपि प्राप्तोऽपि विपन्नदीधितिरपि निस्तेजा अपि उन्मत्तानां मदोद्धतानाम् इभानां हस्तिनां विभिन्नाः विदारिताः कुम्भा एव कवलाः भक्षणीयवस्तूनि तेषां ग्रासे बद्धा स्थिता स्पृहा आकाङ्क्षा यस्य तथाविधः मानमहतां मानोन्नतानाम् अग्रेसरः अग्रणीः केशरी सिंहः प्राणेषु नश्यत्सु नाशं गच्छत्सु अपि आहाराभावादिति भावः जीर्णं तृणं किम् अत्ति किं खादति? नैवेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य महतः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। क्वचिद् विशेषः सामान्यात्सामान्यं वा विशेषतः। कार्य्यान्निमित्तं कार्य्यञ्च हेतोरथ समात् समम्। अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति॥ १२॥

असन्त इति। असन्तः असाधवः न अभ्यर्थ्याः न प्रार्थनीयाः, कृशधनः स्वल्पधनः सुहृदपि बन्धुरपि न याच्यः न अभ्यर्थनीयः। प्रिया प्रीतिकरी न्याय्या न्यायादनपेता वृत्तिः जीवनोपायः असुभङ्गेऽपि प्राणान्तेऽपि मलिनं पापम् असुकरं नैव कार्य्यमित्यर्थः।

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणुं पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ १४ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
इतश्च शरणार्थिनः शिखरिपत्त्रिणः शेरते ।
इतश्च वड़वानलः सह समस्तसंवर्तकैः
अहो ! विततमूर्जितम्भरसहञ्च सिन्धोर्वपुः ॥ १५ ॥

विपदि उच्चैः उन्नततयेत्यर्थः स्थेयं धैर्य्यादच्यवनमित्यर्थः महतां पदम् अनुविधेयम् अनुसरणीयं, सतां साधूनाम् इदं विषमं दुर्वहमित्यर्थः असिधाराव्रतम् असिधारोपरिस्थितावपि तत्र पदास्खलनरूपमिति भावः केन उद्दिष्टम् उपदिष्टम् ? शिखरिणीवृत्तम् ॥ १३ ॥

मनसीति । मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषेण सुकृतामृतेन पूर्णाः उपकारश्रेणिभिः उपकारपरम्पराभिः त्रिभुवनं प्रीणयन्तः नित्यं सततं परेषां गुणपरमाणुं गुणलेशमिति भावः पर्वतीकृत्य राशीकृत्य निजहृदि विकसन्तः उल्लसन्तः कियन्तः अल्पा इत्यर्थः सन्तः साधवः सन्ति विद्यन्ते । मालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

इत इति । केशवः नारायणः इतः अस्मिन् स्थाने स्वपिति निद्राति, इतः अस्मिन् प्रदेशे तदीयद्विषाम् असुराणामित्यर्थः कुलं समूहः निवसतीति शेषः । इतश्च अस्मिंश्च स्थाने शरणार्थिनः त्राणार्थिनः इन्द्रकर्त्तृकपक्षच्छेदनादिति भावः शिखरिपत्त्रिणः पक्ष-वन्तः पर्वता इत्यर्थः मैनाकादय इति शेषः शेरते तिष्ठन्तीत्यर्थः । इतश्च अस्मिन् देशे च समस्तैः संवर्त्तकैः तदाख्यैर्मेघैः सह वड़वा-नलः अस्तीति शेषः । अहो आश्चर्य्यं सिन्धोः समुद्रस्य वपुः शरीरं विततं विस्तृतम् ऊर्ज्जितं महाबलं भरसहञ्च भारसहनक्षमञ्च ।

उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमो विजयताम् ॥ १६ ॥

क्वचिद् भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्य्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित् कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्य्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥१७॥

वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । पृथ्वीवृत्तम् ॥ १५ ॥

उदन्वदिति । भूः पृथिवी उदन्वता समुद्रेण छिन्ना परिच्छेदं नीता वेष्टितेत्यर्थः । स च अपां निधिः समुद्रः योजनशतं व्याप्य तिष्ठतीति शेषः । पान्थः पथिकः पूषा सूर्य्यः सदा गगनस्य आकाशस्य परिमाणं परिच्छेदं कलयति प्रत्यक्षीकरोतीति भावः । इतीत्थं भावाः पदार्थाः प्रायः बाहुल्येन स्फुरन्त्या प्रसरन्त्या अवधिमुद्रया सीमावेष्टनेन मुकुलिताः परिच्छिन्नाः । पुनः किन्तु सतां साधूनाम् अयं प्रज्ञोन्मेषः बुद्धिविकासः असीमः अपरिमितः अतएव विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र व्यतिरेकालङ्कारो व्यक्तः ॥ १६ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे भूमौ भूतले शय्या यस्य तथोक्तः क्वचिदपि पर्य्यङ्कः खट्वा शयनं शय्या यस्य तादृशः क्वचित् शाकाहारः शाकमात्रभोजी, क्वचिदपि शाल्योदने शालिधान्यसम्भवे अन्ने रुचिरभिलाषो यस्य तथाविधः क्वचित् कन्थाधारी स्कन्धनिक्षिप्तकन्थः क्वचिदपि दिव्याम्बरधरः उत्कृष्टवसनपरिधारी कार्य्यार्थी कार्य्यसाधनपरः मनस्वी धीरः दुःखं न सुखञ्च गणयति नैव विचार-

ये सन्तोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक् पदं सम्पदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥१८॥

नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किञ्च विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ १९ ॥

यम्ब । कार्य्यं वा साधयितव्यं शरीरं वा पातयितव्यमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

ये इति । ये जनाः सन्तोषेण यः सुखस्य प्रमोदः विकासः तेन मुदिताः हृष्टाः तेषां मुदः आनन्दाः न भिन्नाः न विच्छिन्नाः ते सततानन्दमग्ना इति भावः । ये तु अन्ये अपरे धनलोभेन सङ्कुलधियः समाच्छन्नमतयः, तेषां तृष्णा न हता नापगतेत्यर्थः । इत्थं सन्तोषेण सुखम् असन्तोषेण दुःखमेव स्थिताविति भावः कस्य कृते किंनिमित्तमित्यर्थः विधिना विधात्रा तादृक् सम्पदां पदं स्थानं मेरुः सुमेरुगिरिः कृतः सृष्टः ? यः स्वात्मन्येव निजस्वरूपे एवं न तु अन्यप्रयोजनार्थमिति भावः समाप्तः अवसितः हेम्नां काञ्चनानां महिमा गौरवं यस्य तथाभूतः स्वसौन्दर्य्यमात्रफल इति यावत् मे मह्यं न रोचते न प्रीतिं जनयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

नमस्याम इति । देवान् नमस्यामः नमस्कुर्मः, किन्तु तेऽपि देवाः हतविधेः दुर्दैवस्य वशगाः ननु वशवर्त्तिन एव, अतस्तेषां नमस्करणं निरर्थकमिति भावः । विधिः दैवं वन्द्यः नमस्कार्य्यः किन्तु सोऽपि विधिरपि प्रतिनियतं प्रत्यवधारितं यत् कर्म सुकृतं

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयात्
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्धनम् ॥२०
रत्नत्वं कमलानां सुपुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असताञ्च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥२१॥
जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।

दुष्कृतं वा तस्य एकं केवलं फलं ददातीति तयोक्तः अतस्तद्वन्दनं निरर्थकमिति भावः । यदि फलं कर्मायत्तं कर्माधीनं ततः अमरगणैः देवगणैः नमस्कर्तैरिति भावः किम् ? विधिना वन्दितेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तत् तस्मात् कर्मभ्यः नमः, येभ्यः कर्मभ्यः विधिरपि दैवमपि न प्रभवति । कर्मापेक्षया विधेर्न प्राबल्यमिति कर्मैव शुभाशुभसाधने समर्थतया कर्त्तव्यमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

दौर्मन्त्र्यादिति । नृपतिः राजा दौमन्त्र्यात् दुष्टमन्त्रणात्, यतिः सन्यासी सङ्गात् पुत्रकलत्रादीनामिति भावः, सुतः पुत्रः लालनात् आदरात्, विप्रः ब्राह्मणः अनध्ययनात् पठनाभावात्, कुलं वंशः कुतनयात् कुपुत्रात्, शीलं चरितं खलस्य दुर्जनस्य उपासनात् सेवनात् संसर्गादिति यावत्, ह्रीर्लज्जा मद्यात् सुरापानात्, कृषिः क्षेत्रकर्म अनवेक्षणात् अदर्शनात्, स्नेहः वात्सल्यं प्रवासाश्रयात् भिन्नदेशावस्थानात्, मैत्री बन्धुता अप्रणयात् असद्भावात्, समृद्धिः सम्पद् अनयात् दुर्नयात् दुश्चेष्टितादिति यावत्, धनं त्यागात् अपरिमितव्ययात् प्रमादात् अनवधानाच्च विनश्यति नाशं गच्छति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २० ॥

रत्नत्वमिति । कमलानां पङ्कजानां रत्नत्वं लोकरञ्जनत्वं

तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्य्यशक्तिः स्थिरे
तत् को नाम गुणो भवेत् सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः२२
जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु
शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वह्निना ।
शौर्य्यं वैरिणि वज्रनिरस्तमस्तु च तथाप्यर्थस्तु नः केवलं
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥२३॥

सुपुरुषाणां साधूनां परोपकारित्वम् असतां दुर्जनानां निर्दयत्वञ्च एतत् त्रिषु एतेष्विति शेषः स्वभावसिद्धं स्वाभाविकम् ॥ २१ ॥

जाड्यमिति । ह्रीमति लज्जाशीले जाड्यम् अयं स्वभावो जड़ इति, व्रतरुचौ चान्द्रायणादिव्रताभिलाषिणि दम्भः प्रतारणपरत्वं, शुचौ पूततयावस्थायिनीति यावत् कैतवं कपटं, शूरे वीरे निर्घृणता निर्दयता, ऋजौ सरले विमतिता बुद्धिहीनता, प्रियालापिनि प्रियभाषिणि दैन्यं कातरता, तेजस्विनि तेजःप्रकाशिनि अवलिप्तता गर्विता, वक्तरि वावदूके मुखरता वाचालता, स्थिरे तूष्णीं स्थिते अशक्तिः असामर्थ्यं गण्यते लोकैरिति शेषः, तत् तस्मात् सुगुणिनां शोभनगुणवतां को नाम गुणः भवेत् अस्तीत्यर्थः यः गुणः दुर्जनैः न अङ्कितः न कलङ्कितः न दूषित इत्यर्थः गुणवतां सर्व एव गुणा दुर्जनैर्दूष्यन्ते इति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

जातिरिति । जातिः सत्कुले प्रसूतिरित्यर्थः रसातलं पातालं यातु गच्छतु, गुणगणः दयादाक्षिण्यादिः तस्यापि रसातलस्यापि अधः गच्छतु, शीलं सुचरितं शैलतटात् पततु चूर्णीभवत्वित्यर्थः, अभिजनः वंशः वह्निना सन्दह्यतां सम्यक् भस्मीक्रियतां, शौर्य्यं बलं वज्रेण कुलिशेन निरस्तं हतम् अस्तु च तथापि नः अस्माकम् अर्थस्तु केवलम् अस्त्विति शेषः येन एकेन केवलेन अर्थेन विना समस्ता इमे गुणाः जात्यादयः तृणलवप्रायाः तृणबिन्दुतुल्याः भवन्तीति शेषः न गण्यन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

भग्नाशस्य करण्डपीड़िततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
स्वस्थास्तिष्ठत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम्॥२४

पतितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः।
प्रायेण साधुवृत्तीनामस्थायिन्यो विपत्तयः॥ २५॥

प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि।

भग्नाशस्येति। आखुर्मूषिकः स्वयं विवरं गर्त्तं कृत्वा भग्ना आशा जीवनस्येति भावः यस्य तादृशस्य करण्डेन सम्पुटकेन पीड़िता क्लिष्टा तनुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य क्षुधा म्लानेन्द्रियस्य अवसन्नाङ्गस्येत्यर्थः भोगिनः भुजङ्गस्य मुखे नक्तं रात्रौ निपतितः। असौ भोगी सत्वरं शीघ्रं तस्य आखोः मूषिकस्य पिशितेन मांसेन तृप्तः परितृप्तः सन् तेनैव पथा आखुकृतेनेति भावः यातः गतः। अतः स्वस्थाः निश्चिन्ताः तिष्ठत यूयमिति शेषः दैवमेव नृणां प्राणिनां वृद्धौ अभ्युदये क्षये च कारणं हेतुः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ २४॥

पतित इति। पतितोऽपि कन्दुकः गेन्दुकः कराघातैः हस्तप्रहारैः उत्पतत्येव। अतः साधुवृत्तानां सच्चरितानां सुवृत्तगोलाकृतीनाञ्चेति ध्वनिः कन्दुकस्य गोलाकृतित्वादिति भावः। विपत्तयः आपदः अस्थायिन्यः न चिरं तिष्ठन्तीति यावत्। अनुष्टुब्वृत्तम्। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। तदुक्तं दर्पणे। सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते। साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति॥ २५॥

प्राय इति। आर्य्यः साधुः पतन्नपि अधो गच्छन्नपि प्रायः

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ २६ ॥

प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत् कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समं प्रयाति
एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ २७ ॥

सम्पत्सु महतां चित्तम्भवेदुत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ २८ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययापि समन्वितः ।
मणिनालङ्कृतः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ २९ ॥

बाहुल्येन कन्दुकपातेन कन्दुकपतनन्यायेन उत्पतति उन्नतिं गच्छतीत्यर्थः । तु किन्तु अनार्य्यः दुर्जनः मृत्पिण्डपतनं यथा मृत्पिण्डः यथा पतति न पुनरुन्नतिं लभते इत्यर्थः तथा पतति न पुनरुन्नतिं प्राप्नोतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । अनुष्टुव्वृत्तम् ॥ २६ ॥

प्रीणातीति । यः सुचरितैः पितरं प्रीणाति आनन्दयति, स पुत्रः, यत् भर्त्तुरेव स्वामिन एव नत्वपरपुरुषस्येति भावः हितं सेवामित्यर्थः इच्छति तत् कलत्रं पत्नी, यत् आपदि दुःखे सुखे च समं प्रयाति गच्छति समभावेन तिष्ठतीति भावः तत् मित्रम् । जगति पुण्यकृतः पुण्यवन्तः एतत्त्रयं पुत्रादित्रयं लभन्ते प्राप्नुवन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

सम्पत्स्विति । सम्पत्सु महतां चित्तम् उत्पलवत् कुमुदमिव कोमलं मृदुलं भवेत् परोपकारकत्वादिति भावः । आपत्सु च महाशैलस्य शिलासङ्घातवत् प्रस्तरनिचय इव कर्कशं कठिनम् अचलमिति यावत् । आपन्निवारणार्थं धैर्य्यस्यावश्यकत्वादिति भावः । अनुष्टुव्वृत्तम् ॥ २८ ॥

दुर्जन इति । विद्ययापि समन्वितः युक्तः विद्यालङ्कृतोऽपि

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ता पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः।
गन्तुं पावकमुन्मनो यदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तत्तु तदेव सम्प्रति सतां मैत्री पुनस्तादृशी॥२०॥

या साधून् हि खलान् करोति विदुषो मूर्खान् हितान् द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात्।
तामाराधय शङ्करीं भगवतीं दात्रीं फलं वाञ्छितं
हे साधो! त्वमतो गुणेषु विफलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः॥२१

वन्निति पाठान्तरम्। दुर्जनः परिहर्त्तव्यः त्यक्तव्यः। मणिना रत्नेन अलङ्कृतः भूषित इति पाठान्तरम् असौ सर्पः किं भयङ्करो न? अपि तु भयङ्कर एवेत्यर्थः। दृष्टान्तालङ्कारः। अनुष्टुब्वृत्तम्॥२६॥

क्षीरेणेति। क्षीरेण दुग्धेन आत्मगतोदकाय आत्मनिष्ठसलिलाय पुरा ते अखिलाः गुणाः समग्राः श्वैत्यादयः दत्ता हि दत्ता एव। ते हुत्वत स्वे इति पाठो युक्तः। तेन पयसा जलेन क्षीरे तापं अवेक्ष्य दृष्ट्वा कृशानौ अग्नौ आत्मा हुतः हि हुत एव। तत् क्षीरं मित्रस्य सुहृदः जलस्य आपदं दृष्ट्वा सम्प्रति पावकं गन्तुम् उन्मनः उत्सुकं यत् तु अभवत् तत् तु युक्तम् एव उचितमेव, सतां साधूनां पुनः मैत्री तादृशी भवतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥२०॥

येति। हे साधो! त्वं या साधून् खलान् वा खलान् साधून् विदुषः पण्डितान् मूर्खान् वा मूर्खान् विदुषः, हितान् बन्धून् द्वेषिणः वा द्वेषिणः शत्रून् हितान्, प्रत्यक्षं चक्षुर्गोचरं परोक्षं दृष्टिपथातीतं वा परोक्षं प्रत्यक्षम् अमृतं हालाहलं विषं वा हालाहलम् अमृतं तत्क्षणात् क्षणमात्रेण करोति हि करोत्येव, तां वाञ्छितं फलं दात्रीं दानशीलां भगवतीं शङ्करीम् आराधय, अतः अस्मात् शङ्कर्या आराधनात् अन्यो विधि येमः विफलेषु निरर्थकेषु गुणेषु वृथ-

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
निरुपमरसप्रीत्या खादन् नरास्थि निरामिषम् ।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य विशङ्कते
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥२२॥
स्वल्पं स्नायुवशावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् २३

क्रियासु चास्थां यत्नं वृथा मा कृथाः न कुरु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

कृमीति । श्वा कुक्कुरः कृमिकुलैः चितं व्याप्तं लालाक्लिन्नं विगन्धि दुर्गन्धं जुगुप्सितं दूषितं निरामिषं निर्मांसं नरास्थि नरकङ्कालं निरुपमप्रीत्या परमोपादेयज्ञानेनेति भावः खादन् भक्षयन् पार्श्वस्थं सुरपतिमिन्द्रमपि विलोक्य विशङ्कते मदीयमेतदपहरतीति धियेति भावः । हि तथाहि क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहस्य परधनग्रहणस्य फल्गुताम् असारत्वं हेयत्वमिति भावः न गणयति न विचारयति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । हरिणीवृत्तम् । नवरसरजा षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

स्वल्पमिति । श्वा कुक्कुरः स्वल्पं यत्किञ्चिदित्यर्थः स्नायवः शिराः वसा मेदांसि अवशेषो यस्य तथोक्तञ्च तत् मलिनं मलपूर्णञ्चेति तथोक्तं निर्मांसं मांसशून्यम् अपि अस्थिकं कङ्कालखण्डं लब्ध्वा प्राप्य परितोषम् एति प्राप्नोति, किन्तु तत् तस्य क्षुधाशान्तये क्षुन्निवृत्तये न च नैव भवतीत्यर्थः । सिंहः अङ्कं क्रोडम् आगतमपि जम्बुकं शृगालं त्यक्त्वा द्विपं हस्तिनं निहन्ति नाशयति । तथाहि सर्वो जनः कृच्छ्रगतोऽपि कष्टावस्थां प्राप्तोऽपि सत्त्वानुरूपं स्वबलानु-

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतञ्च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ २५ ॥

सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रे स्थितं राजते ।

रूपं फलं वाञ्छति अभिलषति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

पापादिति । यत् पापात् निवारयति, हिताय योजयते घटयति, गुह्यानि रहस्यानि गूहति गोपायति, गुणान् प्रकटीकरोति प्रकाशयति, आपद्गतं विपन्नं न जहाति न त्यजति, काले दुःसमये ददाति अर्थेन उपकरोतीत्यर्थः, सन्तः साधवः इदं सन्मित्रस्य लक्षणं चिह्नं प्रवदन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

मृगेति । लुब्धकाः व्याधाः धीवराः मत्स्यजीविनः पिशुनाः खलाः जगति संसारे तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनां तृणजीविनां जलजीविनां सन्तोषवृत्तीनां यथाक्रमं मृगाणां मीनानां मनुष्याणां सज्जनानाञ्च निष्कारणवैरिणः अकारणशत्रवः भवन्तीति शेषः । यथासङ्ख्यमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यदिति । आर्य्यावृत्तम् । यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्य्येति तल्लक्षणात् । २५ ॥

सन्तप्तेति । सन्तप्तम् अयः लौहः तस्मिन् संस्थितस्य पयसः जलस्य नामापि न ज्ञायते पतनमात्र एव शुष्कत्वादिति भावः तदेव

स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं मुक्ताफलं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ३६ ॥
ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनङ्कारितः
सूर्य्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥३७॥
कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः ।
सर्वलोकस्य वा मूर्द्ध्नि विशीर्य्येत वनेऽथवा ॥ ३८ ॥

पयः नलिनीपत्रे स्थितं मुक्ताकारतया राजते शोभते । स्वात्यां स्वातिनक्षत्रे सागरस्य शुक्तिमध्ये पतितं सत् मुक्ताफलं जायते । अतः संसर्गतः प्रायेण अधममध्यमोत्तमगुणः अधमसङ्गात् अधमगुणः, मध्यमसङ्गात् मध्यमगुणः उत्तमसङ्गात् उत्तमगुण इत्यर्थः जायते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

ब्रह्मेति । येन ब्रह्मा कुलालवत् कुम्भकार इव ब्रह्माण्डभाण्डोदरे ब्रह्माण्डरूपभाजनाभ्यन्तरे नियमितः नियोजितः । येन विष्णुः महासङ्कटे अतिक्लेशकरे इत्यर्थः दशावतारगहने मीनादिदशावतारकानने क्षिप्तः व्यापारितः । येन रुद्रः हरः कपालं नरशिरः पाणिपुटके अञ्जलौ यस्य तथाभूतः भिक्षाटनं भिक्षार्थं भ्रमणं कारितः । येन च व्यापारित इति शेषः सूर्य्यः नित्यमेव गगने भ्राम्यति । तस्मै कर्मणे सुकृतदुष्कृतरूपाय नमः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

कुसुमेति । मनस्विनः मानिनः कुसुमस्तवकस्येव पुष्पगुच्छस्येव द्वे वृत्ती गती इत्यर्थः सर्वलोकस्य मूर्द्ध्नि शिरसि, अथवा वने विशी-

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
धान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः।
धृष्टः पार्श्वे स भवति जनो दूरतश्चाप्रगल्भः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः॥ ३९॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः
स्वार्थान् सम्पादयन्तो विनतपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे।
चान्त्येवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमता कस्य नाभ्यर्थनीयाः॥४०

र्थेत स्थीयेत एताभ्यामिति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्। उपमालङ्कारः
॥ ३८॥

मौनादिति। मौनात् तूष्णीम्भावात् मूकः वर्णानुच्चारकः, प्रवचने प्रकृष्टालापे पटुः समर्थः वातुलः वायुग्रस्तः जल्पकः वाचालो वा, चान्त्या क्षमागुणेन भीरुः कातरः, यदि न सहते न क्षमते तदा प्रायशः बाहुल्येन न अभिजातः न सद्वंशीयः : पार्श्वे भवति वसति चेदिति शेषः धृष्टः प्रगल्भः असभ्य इति यावत्, दूरतश्च दूरे वसति चेदिति भावः अप्रगल्भः अचतुरः। सर्वत्र भृत्य इति शेषः। अतः सेवाधर्मः भृत्यव्यवहारः परमगहनः अतिदुर्बोधः योगिनामपि अगम्यः दुर्बोधः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। मन्दाक्रान्ताम्बुधि रसनगौ मो भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति॥ ३९॥

नम्रत्वेनेति। नम्रत्वेन विनयेन उन्नमन्तः उन्नतिं लभमानाः, परेषां गुणस्तुतिभिः गुणस्तवनैः स्वान् निजान् गुणान् ख्यापयन्तः प्रकाशयन्तः परार्थे परकार्ये विनतः विनयसम्पन्नः पृथुतरः विस्तृततरः यः आरम्भः उद्योगः तद्वन्तः सन्तः स्वार्थान् स्वानि कार्याणि-

लोभश्चास्ति गुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किम्पातकैः ?
सत्यञ्चेत्तपसा च किं ? शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
सौजन्यं यदि किन्निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति किम्मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं ? धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥४१

त्वर्थः तस्मादयन्तः समादधतः चान्त्येन क्षमागुणेनैव श्वाक्षेपेण कटू-क्तरा रूक्षाणि यानि अक्षराणि वर्चांसि तैः मुखराणि वाचालानि मुखानि येषां तान् दुर्मुखान् दुर्जनान् दूषयन्तः कलङ्कयन्तः अतएव साश्चर्या अद्भुता चर्या आचरणं येषां तादृशाः सन्तः साधवः जगति कस्य जनस्य बहुमता बह्वादरणीयाः अभ्यर्थनीयाः स्पृहणीयाश्च न भवन्तीति शेषः अपितु सर्वेषामेवेत्यर्थः। स्रग्धरावृत्तम्। अम्नै-र्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

लोभ इति। लोभश्च अस्ति तदा परेण शत्रुणा स्थितेनेति शेषः किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः लोभस्यैव परमशत्रुत्वा-दिति भावः। यदि पिशुनता दौर्जन्यम् अस्ति, तदा पातकैः पापाचरणैः किम्? पिशुनतैव यथेष्टं पातकमिति भावः। सत्यं सत्यवचनं चेत् यदि अस्तीति शेषः तदा तपसा चान्द्रायणादिना किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः सत्यस्यैव तपस्त्वादिति भावः। यदि मनः शुचि विशुद्धं अस्ति, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनादिना किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः। तीर्थयात्रायाः मनःशुद्धि-हेतुत्वमात्रं प्रयोजनं तत्तु सिद्धमेवेति कथं तत् प्रयास इति भावः। यदि सौजन्यं सज्जनत्वम् अस्तीति शेषः तदा निजैः आत्मीयैः बन्धुभिरित्यर्थः किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः सौजन्यात् परं बन्धुर्नास्तीति भावः। यदि स्वस्य महिमा औदार्यं दातृत्वं वा अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः। महिमैव पुरुषं भूषयतीति भावः। यदि सद्विद्या उत्तमा विद्या

अम्भोजिनीवननिवासविलासहेतुं
हंसस्य हन्तुमपरामपि तां विधाता ।
नो तस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रशस्तां
वैदग्ध्यकीर्त्तिमपहन्तुमसौ समर्थः ॥ ४२ ॥

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके
वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशाद्बिल्वस्य मूलङ्गतः ।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥४३॥

अस्ति तदा धनैः किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः सद्विद्याया एव परमधनत्वादिति भावः। यदि अपयशः अकीर्त्तिः अस्ति तदा मृत्युना किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः अपयशस एव मृत्युत्वादिति भावः। लोभश्चास्ति गुणेन किमिति प्रमादपाठः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अम्भोजिनीति। विधाता हंसस्य अम्भोजिनीवनेषु पद्मिनीविपिनेषु निवासे यो विलासः विक्रीड़नं स एव हेतुः कारणं यस्याः तथोक्तां पद्मिनीवनविहारनिबन्धनामिति यावत् अपरां तां कीर्त्तिं हन्तुं नाशयितुं समर्थः, स्वेच्छया तद्वनविलोपे तदभावप्रसङ्गादिति भावः। किन्तु असौ विधाता तस्य हंसस्य दुग्धजलयोर्भेदविधौ पृथक्करणे प्रशस्तां वैदग्ध्यकीर्त्तिं चातुर्य्यख्यातिम् अपहन्तुं नाशयितुं नो समर्थ इति पूर्वेणान्वयः। अत्र कस्यचित् विदुषः आश्रयभङ्गो वैरिणा साध्यः किन्तु तदीयविद्यावत्तया ख्यातिभङ्गो नेति प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

खल्वाट इति। खल्वाटः टेको इति प्रसिद्धो जनः दिवसेश्वरस्य सूर्य्यस्य किरणैः मस्तके सन्तापिते सति अनातपम् आतपरहितं देशं वाञ्छन् विधिवशात् दैवात् बिल्वस्य मूलं वनं गतः। तत्रापि मूर्द्धे

नवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा किल सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्य्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्य्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः शमस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकालनियतं शीलम्परं भूषणम् ॥ ४५ ॥

पतता महाफलेन विल्वफलेन अस्य शिरः सशब्दं यथा तथा भग्नम् । अतः भाग्यरहितः अभाग्यः यत्र गच्छति, प्रायः तत्रैव आपदः यान्ति गच्छन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

नेति । आकृतिः सुन्दरावयव इत्यर्थः न वा नैव, कुलं सद्वंशः नैव, शीलं सुचरित न, विद्यापि नैव, यत्नकृता यत्नेन निष्पादिता सेवा शुश्रूषा प्रभोरिति शेषः न च फलति न फलं जनयतीत्यर्थः । पूर्वतपसा प्रागनुष्ठितेन तपसा सञ्चितानि साधितानि पुरुषस्य भाग्यानि किल अदृष्टान्येव वृक्षाः यथैव तरव एव काले फलन्ति फलं जनयन्ति । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्य्यस्येति । सुजनता साधुता ऐश्वर्य्यस्य, वाक्संयमः प्रियवादित्वमिति भावः शौर्य्यस्य वीर्य्यस्य, उपशमः शान्तिः ज्ञानस्य, विनयः नम्रता शमस्य शान्तेः, पात्रे योग्ये इति शेषः व्ययः दानं वित्तस्य धनस्य, अक्रोधः क्रोधराहित्यं तपसः, क्षमा परदोषसहिष्णुता प्रभवितुः प्रभोः, निर्व्याजता अकापट्यं धर्मस्य विभूषणम् अलङ्कारः । किन्तु सर्वेषामपि सर्वकालेषु नियतं शीलं सुचरितं परं भूषणं परमोऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ४६ ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्त्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ४७ ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे गुणिगणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम्।

ते इति। ये जनाः स्वार्थं परित्यज्य परार्थघटकाः परकार्य्यसाधकाः, ते ते सत्पुरुषाः श्रेष्ठाः पुमांसः। ये स्वार्थाविरोधेन स्वकार्य्याबाधकत्वेनेत्यर्थः परार्थं परकार्य्यार्थम् उद्यमभृतः यत्नवन्तः, ते सामान्यास्तु साधारणा एवेत्यर्थः मध्यमा इति यावत्। ये स्वार्थाय स्वकार्य्यार्थं परेषां हितं विघ्नन्ति नाशयन्ति, ते अमी मानुषेषु राक्षसाः नरराक्षसा इत्यर्थः। ये तु निरर्थकं स्वपरार्थं विनेति भावः परेषां हितं घ्नन्ति नाशयन्ति, ते के, न जानीमहे। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

जाड्यमिति। पुंसां नराणां सत्सङ्गतिः सज्जनसङ्गः किं न करोति? कथय, सर्व्वमेव करोतीत्यर्थः। तथाहि धियः बुद्धेः जाड्यं जड़तां मान्द्यमित्यर्थः हरति नाशयति, वाचि सत्यं सिञ्चति निदधाति, मानोन्नतिं मानवृद्धिं दिशति जनयति, पापं दुष्कृतम् अपाकरोति निरस्यति, चेतः मनः प्रसादयति विकासयति, दिक्षु कीर्त्तिं यशः तनोति विस्तारयति। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

वाञ्छेति। सज्जनैः साधुभिः सङ्गमे संसर्गे वाञ्छा अभिलाषः,

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ४८ ॥
अग्राह्यं हृदयं तथैव वदनं यद् दर्पणान्तर्गतं
भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः स्त्रीणां न विज्ञायते ।
चित्तं पुष्करपत्रतोयतरलं विद्वद्भिराशंसितं
नारी नाम विषाङ्कुरैरिव लता दोषैः समं वर्द्धिता ॥४९॥
तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।

गुणिजने प्रीतिः प्रणयः, गुरौ गुरुजने नम्रता, विद्यायां व्यसनम् आसक्तिः, स्वयोषिति निजकलत्रे रतिः अनुरागः, लोकापवादात् लोकनिन्दातः भयं, शूलिनि हरे भक्तिः, आत्मनः मनसः दमने वशीकरणे शक्तिः सामर्थ्यं, खले दुर्जने संसर्गमुक्तिः संसर्गत्यागः, एते निर्मलगुणाः विशुद्धगुणाः यत्र येषु वसन्ति, तेभ्यः नरेभ्यः नमः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

अग्राह्यमिति । दर्पणान्तर्गतम् आदर्शमध्यप्रतिविम्बितं वदनं मुखं, यत् यथा अग्राह्यं स्त्रीणां हृदयं तथैव अग्राह्यमिति शेषः । पर्वतस्य सूक्ष्ममार्गवत् विषमः दुर्ज्ञेय इति यावत् भावः आशयः न विज्ञायते, स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्या इति कविसम्प्रदायः । चित्तं मनः पुष्करपत्रे स्थितमिति भावः तोयमिव जलमिव तरलं चञ्चलं विद्वद्भिः विज्ञैः जनैः आशंसितं कथितं निर्णीतमिति यावत् । अतः नारी लता विषाङ्कुरैरिव दोषैः समं वर्द्धिता वृद्धिं नीता, निर्मितेति पाठान्तरम् । नाम सम्भावनायाम् एतत् सम्भावयामीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥४९॥

तृष्णामिति । तृष्णां लोभमित्यर्थः छिन्धि नाशय, क्षमां भज सेवस्व, मदं मत्तताम् औद्धत्यमित्यर्थः जहि नाशय, पापे दुष्कृता-

मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम् ॥ ५० ॥

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्य्यजातं
परिणतिरवधार्य्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ५१ ॥

एको देवः केशवो वा शिवो वा
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।

चरणे रतिम् अनुरागं मा कृथाः न कुरु, सत्यं ब्रूहि वद, साधूनां पदवीं मार्गम् अनुयाहि अनुसर, विद्वज्जनान् पण्डितान् सेवस्व, मान्यान् गुरुजनान् इत्यर्थः मानय, विद्विषोऽपि शत्रूनपि अनुनय सन्तोषय, स्वान् गुणान् प्रच्छादय गोपनं कुरु कीर्त्तिं यशः पालय रक्ष, दुःखिते जने दयां कुरु, एतत् सर्वं सतां साधूनां चेष्टितं कार्य्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

गुणवदिति । गुणवत् सगुणम् उत्कृष्टमित्यर्थः अगुणवत् सदोषं वा कार्य्यजातं कार्य्यसमूहं कुर्वता पण्डितेन विदुषा यत्नतः यत्नेन परिणतिः परिणामः तत्तत्कार्य्यस्येति शेषः अवधार्य्या निर्णेया प्रागिति शेषः । अतिरभसेन सहसेत्यर्थः परिणतिमनालोच्येति भावः कृतानां कर्मणाम् आ विपत्तेः विपत्तिपर्य्यन्तं मरणपर्य्यन्तमिति यावत् हृदयदाही शल्यतुल्यः शल्यसदृशः विपाकः परिणामः भवति । काव्येऽत्र कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

एक इति । केशवो वा शिवो वा एकः एकमात्रः अद्वितीय इत्यर्थः देवः आराध्य इति भावः । भूपतिः राजा वा यतिः सन्न्यासी

एको वासः पत्तने वा वने वा
एका भार्य्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ५२ ॥

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ ५३ ॥

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ ५४ ॥

वा एकम् अद्वितीयं मित्रम् कर्त्तव्यमिति शेषः । पत्तने नगरे वा वने वा एकः अद्वितीयस्थानस्य इति भावः वासः कर्त्तव्य इति शेषः । सुन्दरी वा दरी पर्वतगुहा वा एका अद्वितीया भार्य्या आश्रयणीयेति शेषः ॥ ५२ ॥

वने इति । पुरा कृतानि प्राक्तनानि पुण्यानि वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये शत्रुमध्ये जलमध्ये अग्निमध्ये च महार्णवे महासमुद्रे पर्वतमस्तके शैलशृङ्गे वा स्थितमिति शेषः सुप्तं निद्रितं मत्तं विषमस्थितम् अनवधानवर्त्तिनमित्यर्थः जनमिति शेषः रक्षन्ति । उपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमाक्षरे लघाविति, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति ॥ ५३ ॥

भीममिति । यस्य नरस्य विपुलं महत् पूर्वसुकृतं प्राक्तनं पुण्यम् अस्ति, तस्य भीमं भयावहं वनं प्रधानं श्रेष्ठं पुरं नगरं भवति, तस्य सर्वो जनः सुजनतां सौजन्यम् उपयाति गच्छति, किं बहुना तस्य

यन्नागा मदभिन्नकण्ठकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालसा
द्वारे हेमविभूषणाश्च तुरगा वल्गन्ति यद्दर्पिताः ।
वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहैः सुप्तस्तु यद् बोध्यते
तत्सर्वं सुरलोकदेवसदृशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ ५५ ॥

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रुञ्जयत्वाहवे
वाणिज्यं कृषिसेवनादिसकला विद्याकलाः शिक्षतु ।
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत् कृत्वा प्रयत्नं परं
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ ५६ ॥

कृत्स्ना समग्रा भूः पृथिवी तनुभिः निधिभिः रत्नैश्च पूर्णा भवति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

यदिति । मदेन भिन्नौ विश्लिष्टावित्यर्थः कण्ठकरटौ गलकपोलौ येषां तथोक्ताः मदोद्धता इत्यर्थः नागाः हस्तिनः निद्रया मदजनितया इति भावः अलसाः मन्थराः सन्तः द्वारे तिष्ठन्तीति यत्, हेम्नः विभूषणम् अलङ्कारः यत्र तादृशम् आस्यं मुखं येषां तथाभूताः स्वर्णभूषिता इति भावः तुरगाः अश्वाः दर्पिताः सन्तः द्वारे वल्गन्ति चपलाः तिष्ठन्तीत्यर्थः इति यत् सुप्तः निद्रितः वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहैः वादित्रैरिति शेषः बोध्यते जागर्य्यते इति यत्, सुरलोके स्वर्गे देवानां सदृशं तत् सर्वं धर्मस्य सुकृतस्य विस्फूर्जितं विलसितम् । पुण्यपरिपाकोऽयमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

मज्जत्विति । अम्भसि जले मज्जतु प्रविशतु, मेरुशिखरं सुमेरुशृङ्गं यातु, आहवं युद्धं शत्रुं जयतु, वाणिज्य कृषिसेवनादिसकलाः विद्याकलाः विद्याविभागान् शिक्षतु अभ्यस्यतु, खगवत् पक्षिवत् परं महत् प्रयत्नं कृत्वा [illegible] तम् आकाशं प्रयातु गच्छतु जन इति शेषः, किन्तु इह [illegible] वशतः सुकृतदुष्कृतवशात् अभाव्यम्

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहुलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ५७ ॥

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावतो वाहनम् ।
इत्यैश्वर्य्यसमन्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे
तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग् धिग् वृथा पौरुषम् ॥ ५८ ॥

अभावनीयं न भवति, भाव्यस्य अवश्यम्भाविनस्य कुतः नाशः? नैव कदाचित् नाशो भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

वरमिति । उद्गच्छतः बहुलस्य महतः दहनस्य अग्नेः उद्गारेण उदयेन गुरुभिः महद्भिः समदः साहङ्कारः यः मघवान् इन्द्रः तेन मुक्तस्य निक्षिप्तस्य कुलिशस्य वज्रस्य प्रहारैः पक्षयोः छेदः शातनं वरं मनाक् प्रियं, अहह खेदे, पितरि हिमवति क्लेशविवशे शत्रुकृतपक्षच्छेदेन पुत्रविरहेण च क्लेशमनुभवति सति तुषाराद्रेः हिमवतः सूनोः मैनाकस्य पयसां पत्युः समुद्रस्य पयसि असौ सम्पातः निमज्जनं पितरं त्यक्त्वा आत्मरक्षार्थमिति भावः न च उचितः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्राप्रस्तुतमैनाकवर्णनेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य पितृत्यागेनात्मरक्षणप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५७ ॥

नेतेति । यस्य बृहस्पतिः देवगुरुः नेता मन्त्री, वज्रं कुलिशं प्रहरणम् अस्त्रं, सुराः देवाः सैनिकाः योद्धृपुरुषाः, स्वर्गः दुर्गं शत्रुदुर्गमस्थानमित्यर्थं, हरेर्विष्णोः अनुग्रहः साहाय्यं खलु साहाय्यमस्त्येवेति यावत, ऐरावतः वाहनं यानम् । इतीत्थम् ऐश्वर्य्यसमन्वितोऽपि बलभित् इन्द्रः सङ्गरे युद्धे परैः शत्रुभिर्दैत्यदानवैरिति शेषः भग्नः निर्जितः, तस्मात् दैवमेव शरणं सहायः युक्तं ननु युक्तमेव, वृथा

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्य्यैव कुर्वता ॥ ५९ ॥
आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ६० ॥
वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंसर्गः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ६१ ॥
दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥६२॥

निरर्थकं पौरुषं पुरुषकारं धिक् धिक् पुनः पुनर्निन्दामीत्यर्थः । धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

कर्मेति । पुंसां फलम् अर्थसिद्धिः कर्मायत्तं कर्मजन्यादृष्टाधीनमित्यर्थः, बुद्धिः कर्मानुसारिणी तत्तत्सुकृतदुष्कृतजनितादृष्टानुसारेण प्रवर्त्तते इत्यर्थः । तथापि कर्मणः अनुल्लङ्घनीयत्वेऽपीत्यर्थः सुधिया विदुषा सुविचार्य्यैव सुविविच्यैव कुर्वता कार्य्यमिति शेषः भाव्यम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ५९ ॥

आलस्यमिति । आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुर्हि महान् शत्रुरेव । उद्यमेन उद्योगेन समः बन्धुः नास्ति, यम् उद्यमं कृत्वा न अवसीदति न क्षीयते जन इति शेषः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥६०॥

वरमिति । गहनदुर्गेषु दुर्गमेषु वनेषु वनचरैः व्याधैः सह भ्रान्तं भ्रमणं वरं मनाक्प्रियं, सुरेन्द्रभवनेषु अमरावतीषु अपि मूर्खजनैः संसर्गः न वर इति शेषः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ६१ ॥

दानमिति । वित्तस्य धनस्य दानं भोगः नाशः क्षयः एताः तिस्रः गतयः भवन्ति, यः जनः न ददाति, न च भुङ्क्ते, तस्य तृतीया गतिः धनस्य नाश एवेत्यर्थः भवति । आर्य्यावृत्तम् ॥६२॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स एव वक्ता स च दर्शनीयः ।
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ६३ ॥
रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवाः
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
विनिश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ६४ ॥

सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषा-स्तान् प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

यस्येति । यस्य नरस्य वित्तं धनम् अस्ति, स नरः कुलीनः सद्वंशप्रसूत इत्यर्थः धनेन कुलमिति वैयाकरणाः, स एव नरः वक्ता शिष्टभाषी, स च दर्शनीयः सुश्रीरित्यर्थः, स पण्डितः विद्वान्, स श्रुतवान् वेदवित्, गुणज्ञश्च । तथाहि सर्वे गुणाः कौलीन्यादयः काञ्चनं धनमिति यावत् आश्रयन्ति । कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपो-ऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६३ ॥

रत्नैरिति । देवाः महार्हैः महामूल्यैः रत्नैः समुद्रदत्तैरिति भावः न तुतुषुः न सन्तोषं प्रापुः । भीमविषेण भयङ्करहलाहलेन समुद्रोत्थितेनेति भावः भीतिं भयं न भेजिरे न प्रापुः । सुधाम् अमृतं विना विरामं निवृत्तिं न प्रययुः न प्रापुः । तथाहि धीराः सन्तः विनिश्चितार्थात् विशेषेण सिद्धार्थात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी । सिद्धं कार्य्यं प्राप्येत्यर्थः विरमन्ति निवर्त्तन्ते । उपजातिवृत्तम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

सन्तीति । हे भ्रातः ! अन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषाः पञ्च षट् वा ग्रहा इति शेषः सन्ति, एषः विशेषविक्रमे रुचिरभि-

द्वाविव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ
भ्रातः ! पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ ६५ ॥

इत्येतस्मिन् वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
वराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
महीमेको मग्नां यदयमवहद्दन्तमुकुलैः
शिरःशेषः शत्रुर्निगिलति परं सन्त्यजति च ॥ ६६ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न च कङ्कणेन ।
आभाति कायः करुणापराणां
परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६७ ॥

शाषो यस्य तादृशः राहुः तान् सुरान् प्रति न वैरायते न विद्वेष्टि । भास्वरौ दीप्यमानौ दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ सूर्य्याचन्द्रमसौ द्वावेव शीर्षावशेषीकृतः शिरोमात्रावशिष्टः दानवपतिः राहुः पर्वणि पौर्णमास्याम् अमावास्यायाञ्च यथाक्रमं ग्रसते कवलयति । पश्य अवलोकय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इयतीति । इयति एतत्परिमाणे एतस्मिन् वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये अशेषाश्चर्य्यातिशये जगतीति शेषः वराहो वा राहुर्वा चमत्कारस्य आश्चर्य्यस्य विषयः अतीवपात्रमिति भावः प्रभवति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इत्यर्थः । यत् यतः अयम् एकः वराह इत्यर्थः मग्नां प्रलयपयोधाविति भावः दन्तमुकुलैः अवहत्, अपरः शिरःशेषः शीर्षावशिष्टः शत्रुः राहुरिति भावः परं शत्रुं सूर्य्यं चन्द्रं वा निगिलति ग्रसति सन्त्यजति च उद्गिरति च । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं कर्णविवरं श्रुतेन वेदवाक्येन कुण्डलेन न, पाणिः भुजः दानेन न कङ्कणेन, करुणापराणां दयार्द्रीणां कायः

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजम्भयम् ॥ ६८ ॥

यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा फलं
तत् प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नियतं मेरौ च नातोऽधिकम् ।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटा गृह्णन्ति तुल्यं जलम् ॥ ६९ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनञ्च ।

शरीरं परोपकारेण न चन्दनेन, आभाति शोभते। उपजातिवृत्तम् ॥ ६७ ॥

जयन्तीति। ते सुकृतिनः पुण्यवन्तः रससिद्धाः रसिकाः कवीश्वराः श्रेष्ठाः कवयः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते। येषां कवीश्वराणां यशःकाये यशःशरीरे काव्यरूपे इति भावः जरा वार्द्धकं मरणं जन्म तेभ्यः भीः भयं नास्ति। तत् शरीरं जरादीनां वशंवदं न भवतीति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

यदिति। धात्रा विधात्रा निजभालपट्टे स्वकीयललाटपट्टे लिखितं यत् स्तोकम् अल्पं वा महत् फलं, तत् मरुस्थलेऽपि मरुभूमावपि मेरौ सुमेरुपर्वते च प्राप्नोति जन इति शेषः, अतः अस्मात् विधातृलिखितात् अधिकम् अल्पं वेति शेषः न प्राप्नोतीति शेषः। तत् तस्मात् धीरो भव सुस्थिरो भव, वित्तवत्सु धनिषु वृथा निष्फलां कृपणां दीनां वृत्तिं याचञामित्यर्थः मा कृथाः न कुरु। पश्य अवलोकय कूपे पयोनिधावपि घटाः कलसाः तुल्यं जलं गृह्णन्ति लभन्ते। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

लाङ्गूलेति। श्वा कुक्कुरः लाङ्गूलचालनं पुच्छकम्पनं पिण्ड-दस्य अन्नदातुः अधः चरणयोः अवपातं पतनं भूमौ निपत्य वदनो-

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ७० ॥

राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां
तेनाद्य वत्समिव लोकमिमं पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगनिशम्परिपोष्यमाणे
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ७१ ॥

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ७२ ॥

दरयोः मुखजठरयोः दर्शनं प्रदर्शनं कुरुते । तु किन्तु गजपुङ्गवः गजराजः धीरं गम्भीरं यथा तथा विलोकयति, चाटुशतैः बहु-यत्नैरिति भावः भुङ्क्ते भक्षयति च । यथायोग्यमाचरति लोक इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

राजन्निति । हे राजन् ! यदि एतां क्षितिधेनुं पृथिवीरूपां गां दुधुक्षसि दोग्धुमिच्छसि, तेन तदेत्यर्थः अद्य इदानीं वत्समिव इमं लोकं पुषाण पालय, यथा प्रथमं वत्सः स्वमातृधेनोः स्तन्यं पिबति ततस्तत्पालकस्य दुग्धप्राप्तिः तथा अग्रतः भूपस्तेन प्रजां रक्षित्वा पश्चात् भूस्वामिनः करग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः । तस्मिंश्च लोके नानाफलैः अनिशं सततं सम्यक् परिपोष्यमाणे पाल्यमाने सति भूमिः कल्पलतेव फलति अभीष्टम् उत्पादयति । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

सत्यानृतेति । नृपनीतिः राजनीतिः वाराङ्गनेव वेश्येव सत्या सत्यवादवती अनृता मिथ्यावती च, परुषा निष्ठुरा प्रियवादिनी च, हिंस्रा हिंसाशीला दयालुरपि, अर्थपरा धनलोलुपा वदान्या दान-

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम्।
होतारमपि जुह्वन्तं स्पृष्टो दहति पावकः॥ ७३॥
विपदि महतां धैर्य्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे
विरम विरमायासादस्माद् दुरध्यवसायतः।
अपि जलनिधेः कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमात्
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न चापि जडाशयाः॥ ७४॥

शोभा च, नित्यं सततं व्ययः यस्यां यस्या वा तथोक्ता तथा प्रचुरः प्रभूतः नित्यं धनागमः यस्यां यस्या वा तथाविधा अनघ अनेकरूपा बहुविधा। उपमालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ७२॥

नेति। कश्चित् कोऽपि जनः चण्डकोपानां प्रचण्डक्रोधानां भूभुजाम् आत्मीयः न अस्तीति शेषः नाम सम्भावनायाम् एतत् सम्भावयामीत्यर्थः। तथाहि पावकः अग्निः स्पृष्टः सन् पदादिनेति भावः जुह्वन्तम् आत्मनि हव्यं प्रक्षिपन्तं होतारमपि दहति भस्मीकरोति। प्रचण्डानां स्वपरविवेको नास्तीति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। अनुष्टुब्वृत्तम्॥ ७३॥

विपदीति। यदि चेत् विपदि महतां धैर्य्यध्वंसम् ईक्षितुं द्रष्टुम् ईहसे चेष्टसे इच्छसीति यावत् तदा दुरध्यवसायतः दुष्टात् अध्यवसायात् दुश्चेष्टितात् अस्मात् आयासात् क्लेशात् विरम विरम अत्यर्थं निवर्त्तस्व। कल्पापाये प्रलये जलनिधेः समुद्रात् उभयोरैक्यात् जडनिधेः निश्चेष्टकात् समुद्रात् अपि एषः धैर्य्यध्वंसः सम्भवति व्यपेतः विगतः निजक्रमः स्वीया स्थितिर्यस्य तस्मात् कुलशिखरिणः कुलपर्वतात् च एषः धैर्य्यध्वंसः सम्भवति। परन्तु एते महान्तः कुलपर्वता इव क्षुद्राः न चापि समुद्रा इव जडाशयाः। प्रलये पर्वतानां सागराणाञ्च यथाक्रमं स्थितिभङ्गो यदि स्यात् तथापि महतां कदापि धैर्य्यध्वंसो न स्यादिति निष्कर्षः। शिखरिणीवृत्तम्॥ ७४॥

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधनाय रतिः परयोषिति।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम्॥७४
कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशा
लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स वीरः॥ ७६॥
आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्।७७

अकरुणत्वमिति। अकरुणत्वं निर्दयत्वम्, अकारणविग्रहः निष्कारणकलहः, परधनाय परयोषिति परकलत्रे च रतिः लोभः, सुजनेषु बन्धुजनेषु च असहिष्णुता, इदं सर्वं दुरात्मनां प्रकृतिसिद्धं स्वभावनियतम्। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्॥ ७४॥

कान्तेति। कान्तायाः कटाक्षविशिखाः कटाक्षशराः यस्य चित्तं न खनन्ति न विध्यन्ति, कोपकृशानुतापः कोपाग्निसन्तापः यस्य चित्तं न निर्दहति, भूरिविषयाः बहुविषयाः लोभपाशाश्च लोभरज्जवश्च यस्य चित्तं न कर्षन्ति, स वीरः कृत्स्नं समग्रम् इदं लोकत्रयं जयति। रूपकमलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ७५॥

आरम्भेति। खलसज्जनानां खलानां दुर्जनानां साधूनां मैत्री आरम्भे उपक्रमे गुर्वी महती, क्रमेण क्षयिणी अस्थायिनी, पुरा प्राक् आरम्भे इत्यर्थः लघ्वी अल्पमात्रा, पश्चात् वृद्धिमती च, अतः दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः भिन्ना पृथग्भूता दिनस्य पूर्वार्द्धे आरम्भगुर्वी ततः क्रमेण क्षयिणी, परार्द्धे आरम्भलघ्वी पश्चात् वृद्धिमतीति भावः छायेव भवतीति शेषः। उपजातिवृत्तम्॥ ७६॥

प्रदानमिति। प्रच्छन्नं गूढम् अप्रकाशमित्यर्थः प्रदानं, गृहम् उपगते गृहागते जने इति शेषः सम्भ्रमविधिः सम्मानम्, प्रियं

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनञ्चाप्युपकृतेः।
अनुत्सेको लक्ष्म्या निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥७८॥

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः।
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥७९॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ८० ॥

कृत्वा लोकस्येति शेषः मौनं तूष्णीम्भावः श्लाघाराहित्यमित्यर्थः, सदसि सभायाम् उपकृतेः परकृताया इति शेषः कथनं प्रकटनं, लक्ष्म्या सम्पदा अनुत्सेकः अगर्वः, निरभिभवसाराः निरवमानाः परकथाः परेषां कथासु अवमाननाराहित्यमिति भावः सतां साधूनाम् इदं विषमं दुष्करमित्यर्थः असिधाराव्रतम् असिधारायां स्थितावपि असिना न शरीरकर्त्तनं स्यादित्येवं व्रतं केन उद्दिष्टम् उपदिष्टम्। सर्वथा दुष्करं साधुव्रतमिति भावः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

छिन्न इति। तरुः वृक्षः छिन्नोऽपि रोहति पुनर्वर्द्धते, चन्द्रः क्षीणोऽपि कलामात्रावशेषोऽपि पुनरुपचीयते पुनर्वर्द्धते। इति विमृशन्तः विचारयन्तः पश्यन्त इति यावत् ते प्रसिद्धाः सन्तः साधवः विपदा न सन्तप्यन्ते पुनरुन्नतिवाञ्छयेति भावः। आर्य्यावृत्तम् ॥७९॥

भवन्तीति। तरवः फलानाम् उद्गमैः उदयैः नम्राः विनताः भवन्ति। घनाः मेघाः नवाम्बुभिः नवजलैः दूरात् विलम्बिनः अवनमन्तीत्यर्थः। सत्पुरुषाः साधवः समृद्धिभिः अनुद्धताः न औद्धत्यं गताः प्रत्युत विनता एवेति भावः। परोपकारिणाम् एषः ईदृशः

कदर्थितस्यापि हि धैर्य्यवृत्तेः
बुद्धेर्विनाशो न हि शङ्कनीयः ।
अधःकृतस्यापि तनूनपातो
नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ८१ ॥
अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ।
परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥८२॥
पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ।

स्वभाव एव । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वंशस्थबिलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थबिलं जतौ जराविति लक्षणात् ॥ ८० ॥

कदर्थितस्येति । कदर्थितस्य क्लेशितस्यापि धैर्य्यवृत्तेः धीरस्य बुद्धेर्विनाशः विपर्य्यय इति यावत् धैर्य्यच्युतिरिति भावः न शङ्कनीयः सम्भावनीयः । अधःकृतस्यापि अधस्तलं स्थापितस्यापीत्यर्थः न्यक्कृतस्यापीति भावः तनूनपातः अग्नेः शिखा कदाचिदेव न अधः याति ऊर्द्ध्वमेव उत्तिष्ठतीति यावत्, प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुज इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः उपजातिवृत्तम् ॥ ८१ ॥

अप्रियेति । अप्रियवचनेषु दरिद्रैः अप्रियवक्तृभिरित्यर्थः प्रियवचनेन आढ्यैः युक्तैः प्रियवादिभिरित्यर्थः स्वदारेषु निजपत्न्यां सन्तुष्टैः परस्त्रीविमुखैरिति भावः परपरिवादनिवृत्तैः लोकानां निन्दारहितैः निरतैरित्यर्थः साधुभिरिति शेषः क्वचित् क्वचित् न तु सर्वत्रेति भावः वसुधा पृथ्वी मण्डिता अलङ्कृता । क्वचित् क्वचित् प्रदेशे साधवः सन्ति न तु सर्वत्रेति भावः । आर्य्यावृत्तम् ॥ ८२ ॥

पद्माकरमिति । दिनकरः सूर्य्यः पद्माकरं सरोजनिचयं सरो-

नाभ्यर्थितोऽपि जलदः सलिलन्ददाति
सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥८३॥

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं चमातलम् ।
क्रियते भास्करेणेव स्फारं स्फुरिततेजसा ॥ ८४ ॥

वरं तुङ्गाच्छृङ्गाद् गुरुशिखरिणः क्वापि पुलिने
पतित्वायङ्कायः कठिनदृषदन्तर्विदलितः ।
वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने
वरं वह्नौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ८५ ॥

वरं वा विकचीकरोति विकासयति । चन्द्रः कैरवचक्रवालं कुमुदवृन्दं विकासयति । जलदः मेघः नाभ्यर्थितः अपि अयाचितोऽपि सलिलं ददाति । सन्तः साधवः परेषां हितेषु स्वयं कृताभियोगाः कृतप्रयत्नाः भवन्तीति शेषः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

एकेनेति । एकेनापि शूरेण वीरेण स्फुरिततेजसा दीप्ततेजसा भास्करेणेव स्फारं विस्तृतं चमातलं पृथिवीतलं पादाक्रान्तं मयूखाभिभूतं चरणाक्रान्तमिति ध्वनिः क्रियते हि क्रियत एव । अत्राप्रस्तुतेन भास्करेण कस्यचित् प्रस्तुतस्य वीरपुरुषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ८४ ॥

वरमिति । गुरुशिखरिणः महाद्रेः तुङ्गात् उन्नतात् शृङ्गात् क्वापि पुलिने सैकतदेशे पतित्वा अयं कायः शरीरं कठिनदृषदां दृढशिलानाम् अन्तर्मध्ये विदलितः चूर्णितः वरं मनाक्प्रियः, तीव्रदशने तीक्ष्णदन्ते फणिपतिमुखे भुजङ्गवदने हस्तः न्यस्तः अर्पितः वरं मनाक् प्रियः, वह्नौ अग्नौ पातः पतनं वरं मनाक् प्रियः, तदपि तथापि शीलविलयः सुचरितध्वंसः न कृतः सतेति शेषः । महान्तः मरणेऽपि शीलं न त्यजन्तीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कूपायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥८६॥

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरविकान्तः।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतं कथं सहते ॥ ८७ ॥

आज्ञा कीर्त्तिः पालनं ब्राह्मणानां
दानम्भोगो मित्रसंरक्षणञ्च।

वह्निरिति। यस्य जनस्य अङ्गे शरीरे अखिललोकानां सर्व-जनानां वल्लभतमम् अतिप्रियं शीलं सुचरितं समुन्मीलति सम्यक् प्रकाशते, तस्य वह्निः जलायते जलवत् शीतलो भवतीत्यर्थः, जलनिधिः समुद्रः तत्क्षणात् तद्दर्शनमात्रेणेत्यर्थः कूपायते कूपवदाचरति, मेरुः सुमेरुगिरिः स्वल्पशिलायते क्षुद्रशिलावत् आचरति, मृगपतिः सिंहः सद्यः तत्क्षणं कुरङ्गायते मृगवदाचरति, व्यालः सर्पः माल्यगुणायते हाररज्जुरिवाचरति, विषरसः विषास्वादः पीयूषवर्षायते अमृतास्वाद इव आचरति। शीलवतः सर्वत्रैव सुखं न क्वचिदपि दुःखं स्यादिति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

यदिति। अचेतनोऽपि रविकान्तः सूर्य्यकान्तमणिरित्यर्थः सवितुः सूर्य्यस्य पादैः किरणैः चरणैरिति ध्वनिः। स्पृष्टः आक्रान्तः आहत इति ध्वनिः, यत् यदेत्यर्थः प्रज्वलति प्रकर्षेण दीप्यते तेजः प्रकाशयतीत्यर्थः, तत् तदा तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतम् अन्यकृतमव-मानं कथं सहते? नैव सहते इत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः आर्य्यावृत्तम् ॥ ८७ ॥

आज्ञेति। आज्ञा आदेशः कीर्त्तिः यशः सुख्यातिरित्यर्थः ब्राह्मणानां पालनं दानं भोगः मित्राणां संरक्षणञ्च सम्यक् पालनञ्च

येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ८८ ॥

व्यालम्बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
भेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यति ।
माधुर्य्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं वाञ्छति यः सतां पथि खलान् सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ८९

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा
विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ।

एते षट् गुणाः येषां न प्रवृत्ताः न चलिताः, तेषां पार्थिवोपाश्रयेण राजाश्रयेण कोऽर्थः ? किं प्रयोजनं ? न किमपीत्यर्थः । राजसेविनो यदि उक्तं गुणषट्कं न लभन्ते तदा तेषां तत्सेवनं न कार्य्यमिति भावः शालिनीवृत्तम् ॥ ८८ ॥

व्यालमिति । यः सुधास्यन्दिभिः अमृतवर्षिभिः सूक्तैः शोभनवचनैः खलान् दुर्जनान् सतां साधूनां पथि नेतुं वाञ्छति चेष्टते इत्यर्थः, असौ बालमृणालतन्तुभिः अभिनवबिससूत्रैः व्यालं सर्पं रोद्धुं बन्धुं समुज्जृम्भते सम्यक् प्रयतते, शिरीषकुसुमप्रान्तेन शिरीषपुष्पाग्रेण वज्रमणिं हीरकं भेत्तुं वेद्धुं सन्नह्यति उद्युङ्क्ते, तथा मधुबिन्दुना क्षाराम्बुधेः लवणसागरस्य माधुर्य्यं मिष्टतां रचयितुं कर्त्तुम् ईहते चेष्टते । खलानां सत्पथे नयनमसम्भवमिति भावः । अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति खलानां सत्पथे नयनस्य मृणालतन्तुना व्यालबन्धनस्य शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रभेदनस्य मधुबिन्दुना लवणोदधेर्माधुर्य्यसम्पादनस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावप्रतीतेर्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

स्वायत्तमिति । स्वायत्तं स्वाधीनम् एकान्तहितम् अतिशयित-

विशेषतः सर्वविदां समाजे
विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ९० ॥

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्म्मवृत्तेः।
दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥९१॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तन्धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।

जनकं विधात्रा विधिना विनिर्मितं कृतं दैवकृतमित्यर्थः अज्ञतायाः अज्ञनताया इति यावत् छादनं गोपकमित्यर्थः अज्ञोऽयं मनुष्य इति लोकानामवज्ञाया आवरकमिति भावः अपण्डितानाम् अविदुषां मौनं तूष्णीम्भावः सर्वविदां सर्वज्ञानां विचक्षणानामिति भावः समाजे विशेषतः विभूषणम् अलङ्कारः। विद्वत्संसदि अपण्डितैर्मौनमाश्रय-णीयं तथा सति केऽपि तं नितरां मूर्खं नावबुध्यन्ते इति भावः। उपजातिवृत्तम् ॥ ९० ॥

उद्भासितेति। उद्भासिताः उत्तेजिताः अखिलाः समस्ताः खलाः दुर्जनाः येन तथोक्तस्य दुर्जनान् सङ्घयत इति यावत् विशृङ्खलस्य अव्यवस्थितस्येत्यर्थः प्राग्जातेन पूर्वभूतेन प्राक्कृतेनेति भावः विस्मृतेन निजेन स्वकीयेन अधमेन नीचेन कर्मणा वृत्तिः जीविका यस्य तथा-विधस्य पूर्वमतिनीचकर्मणा जीविका कृतेति विस्मरत इत्यर्थः दैवात् अवाप्तविभवस्य प्राप्तसम्पदः गुणद्विषः गुणविरोधिनः नीचस्य अधमस्य जनस्य गोचरगतैः दृष्टिपथवर्त्तिभिः कैः साधुभिरिति शेषः सुखम् आस्यते? सुखं स्थीयते? न कैरपीत्यर्थः। दुर्जनगोचराः केऽपि न सुखिनो भवन्तीति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

विद्येति। विद्या नाम नरस्य मानवस्य अधिकम् अङ्गसौन्दर्या-

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परन्दैवतं
विद्या राजसु पूजिता शुचि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥९२॥
दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्त्तता ।
शौर्य्यं शत्रुजने स्मयः खलजने विद्वज्जने चार्जवं
ये त्वेवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकः स्थितः ॥९३॥

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयभुजयोर्वीर्य्यमतुलम् ।

इतिरिक्तं रूपं सौन्दर्य्यं, प्रच्छन्नगुप्तं निभृतगूढ़ं धनं यत् केनापि हर्त्तुं न शक्यते इति भावः । विद्या भोगकरी सुखसम्भोगसाधनी यशसा कीर्त्तिसञ्चारेण सुखकरी आनन्दविधायिनी, विद्या गुरूणां गुरुः पूज्येति भावः । विद्या विदेशगमने बन्धुजनः विदेशे बन्धुहितस्य कारणत्वादिति भावः । विद्या परं महत् दैवतम् आराध्यमिति भावः । विद्या राजसु नृपतिषु पूजिता राजानो विद्वांसं पूजयन्तीति भावः विद्या शुचि पवित्रं निर्दोषं चौर्य्यत्वादिदोषरहितमिति भावः धनं, तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः पशुवत् गण्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ९२ ॥

दाक्षिण्यमिति । सदा स्वजने बन्धुजने दाक्षिण्यम् आनुकूल्यं परिजने परिवारे भृत्यवर्गे इत्यर्थः दया, दुर्जने शाठ्यं शठता, साधुजने प्रीतिः प्रणयः, गुरुजने क्षमा दोषापहरणं, नारीजने धूर्त्तता चातुर्य्यं, शत्रुजने शौर्य्यं विक्रमः, खलजने स्मयः उपहासः गर्वो वा, विद्वज्जने च आर्जवं सारल्यं. ये तु पुरुषाः एवम् इत्थं कलासु व्यवहारेष्वित्यर्थः कुशलाः निपुणाः, तेषु पुरुषेषु एव लोकः संसारः स्थितः । ईदृशा एवं संसारं सुखेन नयन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ९३ ॥

करे इति । करे हस्ते श्लाघ्यः प्रशंसनीयः त्यागः सत्पात्रे

हृदि स्वच्छावृत्तिः श्रुतमधिगतञ्च श्रवणयोः
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ८४ ॥
वहति भुवनश्रेणीं फणी फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोड़ाधानं पयोनिधिरनादरात्
अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ८५ ॥
स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरबालकररुहदीर्णम् ।
विजयश्रीर्वीराणां मत्तप्रौढ़वनितेव सदा ॥ ८६ ॥

दानमिति भावः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता गुरुजनचरणेषु अवनतिरिति भावः, मुखे सत्या वाणी वाक्, विजयभुजयोः विजयार्थं शत्रूणामिति शेषः भुजयोः बाह्वोः अतुलं वीर्यं, हृदि मनसि स्वच्छया निजेच्छया वृत्तिः व्यवहारः, श्रवणयोः कर्णयोः श्रुतं शास्त्रम् अधिगतञ्च, इदं सर्वं प्रकृतिमहतां प्रकृत्या स्वभावेन महान्तः तेषाम् ऐश्वर्य्येण सम्पदा विनापि प्रभूतसम्पत्तिराहित्येऽपीति भावः मण्डनं भूषणम्। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

वहतीति। फणी नागराजः फणाफलकस्थितां फणामण्डलवर्त्तिनीं भुवनश्रेणीं भुवनसमूहं वहति। कमठपतिना कूर्मराजेन मध्ये पृष्ठं पृष्ठमध्ये स च फणी सदा निरन्तरं धार्य्यते। पयोधिः समुद्रः तमपि कमठपतिम् अनादरात् क्रोड़ाधानं क्रोड़नकं द्रव्यमिति भावः कुरुते। अहह आश्चर्य्यम् महतां चारित्रविभूतयः सुचरितसम्पदः निःसीमानः सीमारहिताः अनन्ता इत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। हरिणीवृत्तम्। नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ ८५ ॥

स्पृहयतीति। विजयश्रीः जयलक्ष्मीः मत्ता प्रौढ़ा प्रगल्भा वनितेव नारीव सदा वीराणाम् आयतेन करबालरूपेण कररुहेण

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥९७॥

लज्जां गुणौघजननीं जननीमिव स्वां
अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्त्तमानाः ।
तेजस्विनः सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति
सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥९८॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु ।
प्रकृतिरियं सत्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥९९॥

नखरेण दीर्घं विदीर्णं भुजयोरन्तरं वक्षस्थलं स्पृहयति कामयते । उपमालङ्कारः ॥ ९६ ॥

स इति । येन जातेन उत्पन्नेन पुत्रेणेति शेषः वंशः समुन्नतिम् अभ्युदयं याति प्राप्नोति स जातः, तस्यैव जननं सार्थकमिति भावः । परिवर्त्तिनि परिवृत्तिशीले संसारे मृतः सन् को वा जनः न जायते, सर्व एव जनः मृत्वा मृत्वा पुनः पुनर्जायते इत्यर्थः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ९७ ॥

लज्जामिति । सत्यव्रते व्यसनिनः समासक्ता इत्यर्थः तेजस्विनः प्रतापवन्तः स्वां जननीमिव मातरमिव गुणौघजननीं गुणराशिवर्द्धिनीमित्यर्थः अत्यन्तं शुद्धं पवित्रं हृदयं यस्याः तादृशीं लज्जाम् अनुवर्त्तमानाः प्रतिज्ञात्यागे लज्जावन्त इति भावः असून् प्राणानपि सन्त्यजन्ति, प्रतिज्ञां न पुनः नैव सन्त्यजन्तीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

सिंह इति । सिंहः शिशुरपि मदेन मलिना कपोलभित्तिः गण्डदेशः येषां तेषु मदमत्तेष्विति यावत् गजेन्द्रेष्विति शेषः निपतति आक्रामतीत्यर्थः । सत्ववतां बलोत्साहवताम् इयं प्रकृतिः स्वभावः, वयः तेजसः प्रतापस्य हेतुः कारणं न खलु नैव । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः आर्य्यावृत्तम् ॥ ९९ ॥

किं कूर्म्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्न मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥१००॥

दूरादर्थं घटयति नवन्दूरतश्चापशब्दं
त्यक्त्वा भूयो भवति नियतं सत्सभारञ्जनेषु ।
मन्दम्मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या
कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ १०१ ॥

किमिति । कूर्म्मस्य कमठपतेः वपुषि शरीरे भरव्यथा भारवहनक्लेशः किं न स्यादिति शेषः अपितु स्यादेवेत्यर्थः, यत् एषः कूर्मः क्ष्मां पृथिवीं न क्षिपति शिरसः न पातयतीत्यर्थः । दिनपतेः सूर्य्यस्य परिश्रमः किं न अस्ति न विद्यते ? अपितु अस्त्येवेत्यर्थः, यत् निश्चलः स्थिरः न आस्ते न तिष्ठति सततं भ्रमतीत्यर्थः । किन्तु श्लाघ्यो महान् जनः अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातम् उत्सृजन् त्यजन् मनसा न लज्जते अपितु लज्जत एव, हि यतः प्रतिपन्नवस्तुषु प्रतिज्ञातविषयेषु निर्वाहः सम्पादनं सतां गोत्रव्रतं कुलनियमः एतत् । अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तीति कविसम्प्रदायः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

दूरादिति । मन्त्री सचिवः कविरिव सदा खेदभारैः आयासातिशयैः अमुक्तः अत्यक्तः आयासशील इत्यर्थः सन् कामं सम्यक् दूरात् दूरदेशात यवर्थे पञ्चमी दूरदेशमाश्रित्येत्यर्थः नवं नूतनम् अर्थं कार्य्यजातं सन्धिविग्रहादिरूपमिति भावः पक्षे दूरात् लक्षणाव्यञ्जनादिवृत्तिमाश्रित्येति भावः, नवं नूतनम् अन्येन अनुद्भावितमिति यावत् अर्थं शब्दानामिति शेषः घटयति निष्पादयति पक्षे आविष्करोति दूरतः कार्य्यान्तरेनेति भावः अपशब्दम् अपभ्रंशवाचं पक्षे असंस्कृत

दैवेन प्रभुणा स्वयञ्जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्तस्योपनयेन्मनागपि महान्नैवाश्रयः कारणम् ।
सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥१०२॥
अभिमुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।
उभयबलसाधुवादः श्रवणसुखस्यैव तात्पर्य्यम् ॥ १०३ ॥

वाचं त्यक्त्वा नियतं सततं सतां साधूनां सभारञ्जनेषु भूयः प्राचुर्य्येण भवति यत्नवानिति शेषः तथा लोकचित्तानुवृत्त्या कस्य कीदृशं चित्तं कः केन यथा चलति इत्थं लोकव्यवहारदर्शनेनेति यावत् तद्दर्शनार्थमिति भावः, पक्षे लोकानाम् आशयानुसरणेन मन्दं मन्दं शनैः शनैः पक्षे मृदु मृदु पदं चरणनिक्षेपं पक्षे सुप्तिङन्तरूपं शब्दं रचयति करोति पक्षे विन्यस्यति । उपमालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १०१ ॥

दैवेनेति । प्रभुणा सर्वशक्तिमता दैवेन विधिना स्वयं जगति यस्य यत् प्रमाणीकृतं लभ्यत्वेन सिद्धान्तितं, तस्य तत् उपनयेत् लभ्यं भवेदित्यर्थः, महान् आश्रयः मनागपि अल्पमपि कारणं नैव भवतीति शेषः । वृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छतीति कविवचनमलीकमिति भावः । तथाहि सर्वाशायाः सर्वकामस्य परिपूरके जलधरे प्रत्यहं वर्षति अपि चातकस्य मुखे सूक्ष्माः द्वित्रा एव पयोबिन्दवः जलकणाः पतन्ति न ततोऽधिकमिति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥१०२॥

अभिमुखेति । अभिमुखे निहतस्य सम्मुखं युध्यमानस्येति भावः सतः जयः अथवा स्वर्गः तिष्ठतु तावत्, हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति भगवद्गीता । उभयबलयोः साधुवादः साधु साधु सम्यक् युध्यसे इति धन्यवादः श्रवणसुखस्यैव तात्प-

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ १०४ ॥

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्द्धजाः ।
वाण्येका समलङ्करोति कृतिनं या संस्कृता धार्य्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १०५ ॥

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

र्थम् अभिलाषः । योधाः जयपराजययोर्निरुत्सुकाः साधुवादप्राप्त्या-शयैव युध्यन्ते इति भावः । आर्य्यावृत्तम् ॥ १०३ ॥

क इति । को जनः मुखे पिण्डेन अन्नेन पूरितः अन्नदानेन संवर्द्धित इति भावः लोके जगति वशं न याति न गच्छति ? सर्व एव वशं गच्छतीत्यर्थः । तथाहि मृदङ्गः अचेतनोऽपीति भावः मुख-लेपेन मुखे लेपनविशेषेण मधुरध्वनिं करोति, का कथान्येषामिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १०४ ॥

केयूरा इति । केयूराः अङ्गदाख्यालङ्कारविशेषाः न, चन्द्रो-ज्ज्वलाः चन्द्रवत् स्वच्छाः हाराः मौक्तिकस्रजः न, स्नानं न, विलेपनम् अङ्गरागः न, कुसुमं पुष्पं न, अलङ्कृताः सुसज्जिताः मूर्द्धजाः केशाः न, सुकुसुमेनालङ्कृता मूर्द्धजा इति पाठान्तरम् । विभूषयन्ति शोभयन्ति । या संस्कृता संस्कारपूता धार्य्यते ध्रियते, सा एका केवला वाणी सुसंस्कृता वागित्यर्थः कृतिनं विद्वांसं पुरुषं समलङ्करोति सम्यक् भूषयति, भूषणानि अन्यानीति शेषः सततं क्षीयन्ते क्षयं गच्छन्ति, वागेव भूषणं भूषणम् अन्यभूषणेभ्यो विलक्षणं भूषणमित्यर्थः । अत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥१०५॥

यदीति । यदि नाम कदाचित् जगत् दैवगत्या असरोजं कमल-

अवकरनिकरं विकिरति तत्किं कृकवाकुरिव हंसः ॥१०६॥

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न च सदुपदेशम् ।
यास्त्वेषां स्वैरं ताः कथा एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १०७ ॥

कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम् ।
प्रतिपन्नममलमनसां न टलति पुंसां युगान्तेऽपि ॥ १०८ ॥

इति श्रीभर्तृहरिविरचितं नीतिशतकं समाप्तम् ।

रहितं जातं स्यादिति शेषः, तत् तदा हंसः कृकवाकुरिव ताम्रचूड़ इव अवकरनिकरं मलपुञ्जं विकिरति विक्षिपति किम्? नैव विकिरतीत्यर्थः । महान् कदापि घृणितं कार्य्यं न करोतीति भावः । अत्राप्रस्तुतेन हंसेन महतः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । आर्य्यावृत्तम् ॥ १०६ ॥

परिचरितव्या इति । सन्तः साधवः यद्यपि सदुपदेशं न कथयन्ति तथापि परिचरितव्याः सेव्याः । एषां सतां यास्तु स्वैरं कथाः स्वाभाविकालापाः, ता एव शास्त्राणि भवन्ति । आर्य्यावृत्तम् ॥१०७॥

कमठेति । इयं वसुधा पृथिवी कमठेन कूर्मराजेन कुलाचलैः कुलपर्वतैः महेन्द्रादिभिः, महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ इति पुराणम् । दिग्गजैरैरावतादिभिः फणिपतिना नागराजेन अनन्तेन विधृतापि विशेषेणावलम्बितापि चलति कम्पते । किन्तु अमलमनसां निर्मलमतीनां पुंसां प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं युगान्तेऽपि न टलति न विचलते । अङ्गीकृतं सुकृतिनः सर्व्वथैव पालयन्तीति भावः ॥ १०८ ॥ अस्य ग्रन्थस्य नीतिशतकाख्या पञ्चाम्बरादिति बोध्यम् ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता नीतिशतकव्याख्या समाप्ता ।

वैराग्यशतकम् ।

चूड़ोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभासुरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन्।
अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन्
चेतःसद्मनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

तृष्णादूषणम् ।

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

चूड़ेति। चूड़ायाम् उत्तंसिता भूषणीकृता चारुर्मनोहारिणी या चन्द्रकलिका चन्द्रकला तया चञ्चन्त्या स्फुरन्त्या शिखया भासुरः दीप्यमानः, लीलया अवहेलया दग्धः भस्मीकृतः काम एव शलभः क्षुद्रकीटविशेषः येन तथाभूतः, श्रेयोदशायाः मङ्गलरूपायाः दशायाः वर्त्तेः अवस्थायाश्च अग्रे स्फुरन् ज्वलन् अन्तः मानवानामन्तःकरणे इत्यर्थः स्फूर्जतः प्रसरतः अपारस्य अशेषस्य मोहरूपस्य तिमिरस्य तमसः प्राग्भारम् अतिशयम् उच्चाटयन् खण्डयन् ज्ञानप्रदीपः हरः शम्भुः योगिनां चेतःसद्मनि मनोमन्दिरे विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते। रूपकमलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। रूपकं रूपितारोपाद् विषये निरपह्नवे इति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीड़ितमिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

बोद्ध इति। बोद्धारः बोधकुशलाः मत्सरग्रस्ताः विद्वेषपरायणाः, प्रभवः महान्तः स्मयेन गर्वेण दूषिताः अहङ्कृता इति यावत् अन्ये जनाः अबोधेन अज्ञानेन उपहताः बोद्धुमसमर्था इत्यर्थः। तस्मात् सुभाषितं ममेति शेषः अङ्गे जीर्णं विलयं गतमित्यर्थः।

न संसारोत्पन्नं विषयमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्यौघैश्चिरमपि गृहीताश्च विषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ३ ॥

भ्रान्त्वा देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित् फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकवत्
तृष्णे ! जृम्भसि पापकर्मपिशुने ! नाद्यापि सन्तुष्यसि ॥४॥

मद्रचितमिदं बोद्धारः मत्सरेण दूषयन्ति, प्रभवः किमेतत् बालकरचितं पश्याम इति अहङ्कारेणैव न गणयन्ति, अन्येषां बोधशक्तिः नास्तीति ममैव अङ्गेन सह नष्टमिति निष्कर्षः । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ २ ॥

नेति । संसारे उत्पन्ने जाते द्रव्ये कुशलं शुभं विषयं न पश्यामि, पुण्यानां विपाकः परिणामः विमृशतः इत्थं विचारयतः मे मम भयं जनयति । महद्भिः पुण्यौघैः पुण्यचयैः चिरं गृहीताः लब्धाः महान्तः विषया, भोग्यवस्तूनि विषयिणां भोगिनां व्यसनमिव विपदमिव, व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे इत्यमरः । दातुं जायन्ते । संसारेऽस्मिन् किमपि शुभं नास्ति, सम्पत्तिस्तु केवलं महतां विपद्धेतुरिति भावः । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

भ्रान्त्वेति । पापकर्मपिशुने पापकार्य्यप्रबोधिनि तृष्णे ! अनेकदुर्गविषमं विविधदुर्गदारुणं देशं भ्रान्त्वा पर्य्यटित्वा किञ्चिदपि फलं धनमिति यावत् न प्राप्तम्, उचितं जातिकुलाभिमानं त्यक्त्वा निष्फला सेवा कृता प्रभोरिति शेषः, परगृहेषु आशङ्कया भयेन काकवत् मानविवर्जितं हतमानं यथा तथा भुक्तं, तथापि त्वं जृम्भसि

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितांपतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम्॥५॥

खलोल्लापाः सोढ़ाः कथमपि तदाराधनपरैः
निगृह्यान्तर्वाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे! मोघाशे! किमु परमतो नर्त्तयसि माम्॥६॥

स्फुरति, अद्यापि इदानीमपि न सन्तुष्यसि न विरमसीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ४॥

उत्खातमिति। हे तृष्णे! निधिशङ्कया अत्र निधिरस्तीति भ्रमेण क्षितितलं भूतलम् उत्खातं खनित्रेण विदारितमित्यर्थः, गिरेः पर्वतस्य धातवः गैरिकादयः ध्माताश्चिन्तिताः आनयनार्थं यतिता इति भावः, सरितांपतिः समुद्रः निस्तीर्णः, नृपतयः राजानः यत्नेन सन्तोषिताः। मन्त्रेण आराधनं देवताया इति भावः तत्र तत्परेण रतेन मनसा श्मशाने निशाः नीताः अतिवाहिताः मयेति शेषः, किन्तु मया काणवराटकोऽपि न प्राप्तः, अतः अधुना मां मुञ्च त्यज। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ ५॥

खलोल्लापा इति। तेषां खलानाम् आराधनपरैः सेवापरायणैः सद्भिः कथमपि खलानाम् उल्लापाः वाक्यानि सोढ़ाः, अन्तर्मनसि वाष्पम् अश्रुजलं निरुद्ध्य शून्येन मनसा हसितमपि हास्यञ्च कृतमित्यर्थः, चित्तस्य मनसः स्तम्भः स्थैर्य्यं कृतः, प्रतिहता विभ्रान्ता धीर्य्येषां तेषां सम बुद्धिप्रतिघातिनामित्यर्थः अञ्जलिरपि कृत इति शेषः। अपराधो मे जातः क्षम्यतामिति बद्धाञ्जलिना भूतमिति भावः। हे मोघाशे विफलाशे आशे तृष्णे! अतःपरम् एतादृश-

अमीषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
कृते किन्नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ७ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ८ ॥

न्यक्करणात् परमपीत्यर्थः किन्तु कथं मां नर्त्तयसि ? शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

अमीषामिति । तुलितं समीकृतं विसनीपत्रस्थं पयः जलं यैः तथाभूतानां क्षणस्थायिनामित्यर्थः अमीषां प्राणानां कृते निमित्तं विगलितः विनष्टः विवेको येषां तथाभूतैः अस्माभिः किं न व्यवसितम् अनुद्युक्तं कृतमिति यावत् सर्वमेव नीचकार्य्यं कृतमित्यर्थः । यत् यतः द्रविणमदेन धनमदेन निःसंज्ञं संज्ञारहितं निर्विवेकमित्यर्थः मनो येषां तादृशानाम् आढ्यानां धनिनाम् अग्रे समीपे वीतव्रीडैः निर्लज्जैः अस्माभिः निजगुणकथा स्वगुणकीर्त्तनमेव अहं विविधविद्यापारदर्शी नास्ति मत्समो विद्वान् कार्य्यदक्षश्चेत्यादिरूपं पातकं तत् कृतम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७ ॥

भोगा इति । भुज्यन्ते इति भोगाः विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः न भुक्ताः नास्वादिताः अस्माभिरिति शेषः, वयमेव भुक्ताः कालेनेति शेषः, तपः चान्द्रायणादिकं न तप्तं न चरितं, वयमेव तप्ताः सन्तापं गताः, कालः न यातः सदैव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव याताः गताः जीवनान्तमिति शेषः, तृष्णा वासना न जीर्णा न क्षीणा समा एव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव जीर्णाः जरां प्राप्ताः । उपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते॥ ९॥
निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः।
शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने
अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः॥ १०॥
आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धर्मद्रुमध्वंसिनी।

बलिभिरिति। बलिभिः मांससङ्कोचजनितरेखाभिः मुखम् आक्रान्तं व्याप्तं, पलितैः जराजनितशौक्ल्यैः शिरः अङ्कितं चिह्नितं कलङ्कितमित्यर्थः, गात्राणि शिथिलायन्ते शिथिलानीवाचरन्ति, एका केवला तृष्णा तरुणायते युववदाचरति तृष्णैव मे प्रबला वर्त्तते इत्यर्थः। उपमालङ्कारः। अनुष्टुब्वृत्तम्॥ ९॥

निवृत्तेति। भोगेच्छा विषयभोगवासना निवृत्ता विनष्टा, पुरुषेषु बहुमानोऽपि गलितः नष्टः इदानीं पुरुषं मां न कोऽपि गणयतीति भावः। जीवितसमाः प्राणतुल्याः समानाः समवयस इत्यर्थः सुहृदः बान्धवः सपदि झटिति स्वर्याताः मृता इति यावत्, शनैः मन्दं मन्दं यष्ट्या दण्डावलम्बनेनेति भावः उत्थानं स्वतो नास्तीति भावः, नयने घनैः सान्द्रैः दुरपनेयैरिति भावः तिमिरैः अन्धकारैः रुद्धे आवृते अन्धोऽस्मीति भावः। अहो आश्चर्यं दुष्टः कायः देहः तदपि तथापि एवमवस्थायामपीत्यर्थः मरणोपायात् मृत्युसाधनात् रोगादेरिति भावः चकितः शङ्कितः? इदानीमपि जीवितुमिच्छामि इति भावः। शिखरिणीवृत्तम्॥ १०॥

आशेति। मनोरथः अभिलाष एव जलं यस्याः तथोक्ता, तृष्णा

मोहावर्त्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः॥ ११॥

विषयपरित्यागविडम्बना ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत् स्वयममून् ।
व्रजन्तः स्वाच्छन्द्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयन्त्यक्तास्त्वेते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १२ ॥

एव तरङ्गाः तैः आकुला व्याकीर्णाः रागः विषयानुराग एव ग्राहः जलजन्तुविशेषः, तद्वती वितर्काः विविधतर्का एव विहगाः हंसवकादि-जलचरपक्षिणः यस्यां तादृशी, धर्म एव द्रुमः वृक्षः तस्य ध्वंसिनी उन्मूलिनी, मोहः अज्ञानमेव आवर्त्तः भ्रमिविशेषः तेन सुदुस्तरा तर्त्तुमशक्या, अतिगहना अतिगभीरा, प्रोत्तुङ्गा अत्युन्नता चिन्ता एव तटी यस्याः तथाभूता आशा नाम नदी अस्तीति शेषः, तस्याः आशा-नद्याः पारगताः विशुद्धमनसः पूतचित्ताः योगीश्वराः श्रेष्ठा योगिनः नन्दन्ति सुखेन कालं नयन्तीत्यर्थः। रूपकमलङ्कारः। शार्दूलविक्री-डितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

अवश्यमिति। विषयाः भोग्यवस्तूनि स्रक्चन्दनवनितादयः चिरतरं दीर्घकालम् उषित्वापि स्थित्वापि अवश्यं यातारः विनश्य-न्तीत्यर्थः। वियोगे विच्छेदे भेदः विशेषः कः? न कोऽपीत्यर्थः, यत् जनः स्वयम् अमून् विषयान् न त्यजन्ति विषयाणां स्वतो गमनात् वियोगः स्वयं परित्यागे च वियोगः ततश्च वियोगदुःखमनुभ-वतः समानमिति भावः। किन्तु स्वाच्छन्द्यात् स्वत इत्यर्थः व्रजन्तः गच्छन्तः विनश्यन्त इति यावत् मनसः चित्तस्य अतुलपरितापाय अतीवसन्तापाय भवन्तीति शेषः। स्वयं निजेच्छया त्यक्ता, एते अनन्तं शमसुखं शान्तिजनितमानन्दं विदधति जनयन्तीत्यर्थः। तस्मात् विषयाः सर्वथा परित्यक्तव्या इति भावः। शिखरिणीवृत्तम् ॥१२॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
यन्मुञ्चन्त्युपभोगभाञ्ज्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।
न प्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्तौ दृढ़प्रत्यया
वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परित्यक्तुन्न शक्ता वयम् ॥ १३ ॥
धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायताम्
आनन्दाश्रुकणान् पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्कशयाः ।
अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीड़ाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकः वैराग्यं तेन निर्मला धीर्येषां तथोक्ताः अतएव एकान्ततः नितरां निःस्पृहाः सन्तः उपभोगभाञ्जि उपभोग्यानि धनान्यपि यत् मुञ्चन्ति त्यजन्ति तदहो आश्चर्यं दुष्करम् अन्यैः कर्त्तुमशक्यं कुर्वन्ति । अस्माभिस्तु पुरा पूर्वं न प्राप्तानि, सम्प्रति इदानीं वर्त्तमाने इति भावः न प्राप्यन्ते इति शेषः प्राप्तौ च भाविन्यामिति शेषः न च दृढ़प्रत्ययाः सम्पूर्णविश्वासाः सन्तीति शेषः । वाञ्छामात्रेण आशामात्रेण परिग्रहो येषां तानि अपि धनानीति शेषः परित्यक्तुं वयं न शक्ताः न समर्थाः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

धन्यानामिति । शकुनाः पक्षिणः धन्यानां पुण्यवतां गिरिकन्दरेषु पर्वतगुहासु वसतां परं ज्योतिः परमात्मानमित्यर्थः ध्यायतां योगिनामिति शेषः अङ्कशयाः क्रोड़वर्त्तिनः सन्तः निःशङ्कं यथा तथा आनन्दाश्रुकणान् पिबन्ति । अस्माकन्तु मनोरथेन उपरचितानि कल्पितानि प्रासादाः राजभवनानि वापीतटानि क्रीड़ाकाननानि उद्यानानि तेषु केलिकौतुकं क्रीड़ानन्दं जुषन्ति सेवन्ते इति तथोक्तानां सतां परं केवलम् आयुः क्षीयते क्षयं गच्छति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।
स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्द्धि जघनं
मुहुर्निन्द्यं रूपं कविवरविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ १५ ॥

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमलीनकन्था
हाहा ! तथापि विषयान्न परित्यजन्ति ॥ १६ ॥

स्तनाविति । मांसग्रन्थी मांसपिण्डौ स्तनौ कनककलशौ इति उपमितौ तुलितौ, मुखं श्लेष्मागारं श्लेष्मपूर्णमिति यावत् तदपि शशाङ्केन चन्द्रेण तुलितं समीकृतम् । स्रवता क्षरता मूत्रेण क्लिन्नं क्लेदयुक्तं जघनं कटिपुरोभागः करिवरस्य गजेन्द्रस्य करस्पर्द्धि शुण्डादण्डनिभम् इत्थं मुहुः पुनः पुनः निन्द्यं कुत्सनीयं रूपं कविवरविशेषैः श्रेष्ठकविभिः गुरु महत् कृतम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १५ ॥

भिक्षाशनमिति । भिक्षया अशनं भोजनं तदपि अशनं नीरसं विस्वादम् अनुत्तमत्वादिति भावः, एकवारञ्च न तु पुनरिच्छया प्राप्यते स्वल्पत्वादिति भावः । भूः पृथिवी शय्या प्रातनीयखट्टादेरभावादिति भावः । परिजनः परिवारः निजदेहमात्रं न तु पुत्रकलत्रादिकमिति भावः । जीर्णा शतखण्डा यत्र तत् एवंभूतं वस्त्रं तथा मलीना छिन्ना कन्था, वा जीर्णा अतएव शतखण्डा, मलीना कृष्णवर्णा कन्थैव वस्त्रम् । हा हा खेदे तथापि विषयान् भोगान् आशास्यान् न तु स्थितानिति भावः न परित्यजन्ति जना इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र त्यागहेतौ सत्यपि न त्यागः । भोगहेतुं विनापि भोगाभिलाषस्येति विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । तदुक्तं दर्पणे । सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति, विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति च ॥ १६ ॥

अजानन्माहात्म्यं पतति शलभस्तीव्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नाति पिशितम् ।
विजानन्तो ह्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्
न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ १७ ॥

तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः सम्पदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे
संदृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥ १८ ॥

अजानन्निति । शलभः पतङ्गः माहात्म्यं दाहकतामिति भावः, तीव्रदहनस्येति शेषः अजानन् तीव्रदहने ज्वलदनले पतति, स मीनोऽपि मत्स्योऽपि अज्ञानात् बडिशयुतं पिशितम् आमिषम् अश्नाति भुङ्क्ते । किन्तु एते वयम् इह संसारे विपज्जालेन जटिलान् युतान् काम्यन्ते इति कामान् विषयान् विजानन्तः विशेषेण जानन्तः अपि न मुञ्चामः न त्यजामः, अहह आश्चर्यं मोहस्य महिमा माहात्म्यं गहनः निविडः दुर्बोध इति यावत् । अत्र त्यागकारणज्ञानेऽपि न त्याग इति विशेषोक्तिः काव्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोः संसृष्टिः । तदुक्तं दर्पणे । मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते इति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

तुङ्गमिति । तुङ्गम् उन्नतं वेश्म गृहं, सुताः पुत्राः, सतां साधूनाम् अभिमताः प्रिया इति भावः सम्पदः धनानि संख्यातिगाः असंख्या बहव इति यावत्, दयिता कान्ता कल्याणी शुभङ्करी, वयश्च नवं यौवनमिति अज्ञानेन मूढो निर्विवेको जनः विश्वं जगत् अनश्वरं स्थिरं मत्वा बुद्ध्वा संसारकारागृहे निविशते समाविशति । धन्यस्तु पुण्यवांस्तु तत् अखिलं गृहादिकं क्षणभङ्गुरं संदृश्य संन्यस्यति प्रव्रजति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

याञ्चादैन्यदूषणम् ।

दीनादीनमुखैः स्वकीयशिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरां
क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरन्नजठरां पश्येन्न चेद्गेहिनीम् ।
याञ्चाभङ्गभयेन गद्गदगलोद्गच्छद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेत् स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी पुमान् ॥ १९॥

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी
गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।
विपुलविलसल्लज्जावल्लीविदारकुठारिका
जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २० ॥

दीनेति । दीनादीनमुखैः विमनस्कमुखैः अविमनस्कमुखैश्च क्रोशद्भिः चीत्कुर्वद्भिः क्षुधितैः स्वकीयशिशुकैः स्वकीयबालकैः आकृष्टं जीर्णम् अम्बरं वसनं यस्याः तथाभूतां निरन्नजठराम् अन्नशून्योदरां गेहिनीं चेत् यदि न पश्येत् तदा कः मनस्वी पुमान् याञ्चाभङ्गभयेन गद्गदं यथा तथा गलात् कण्ठात् उद्गच्छत् उच्चरत् विलीनं विशीर्णम् अक्षरं यस्मिन् तत् यथा तथा स्वदग्धजठरस्य अर्थे निमित्तं देहीति वदेत् न कोऽपीत्यर्थः । केवलं तादृशपुत्रकलत्रभरणार्थमेव जना भिक्षया जीवन्ति न तु स्वदेहपोषणार्थमिति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

अभिमतेति । अभिमतः अभीष्टः यः महामानः महान् सम्भ्रमः तस्य ग्रन्थेः प्रभेदे प्रकर्षेण भेदे विध्वंसने इति यावत् पटीयसी अतिनिपुणा, गुरुतराः अतिमहान्तः ये गुणग्रामाः गुणराशयः ते एव अम्भोजानि पद्मानि तेषु स्फुटा स्पष्टा मेघादिभिरनावृता इति भावः अतएव उज्ज्वला चन्द्रिका ज्योत्स्ना चन्द्रिकायां पद्मानि सङ्कुचन्तीति प्रसिद्धिः । विपुला महती विलसन्ती वा लज्जावल्ली तस्याः विदारे छेदने कुठारिका अस्त्रविशेषः इयं दुष्पूरा केनापि

पुण्यग्रामे वने वा महति सितपटच्छेदपालीं कपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम्।
द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी धनार्थैर्न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥२१॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि।

पूरयितुमशक्येति यावत् जठरपिठरी उदरस्थाली विडम्बनां वञ्चनां करोति। माननाशिन्या गुणविरोधिन्या लज्जाध्वंसिन्या जठरस्थाल्या कृते लोकः केवलं विप्रलभ्यते इति निष्कर्षः। हरिणीवृत्तम्। नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ २० ॥

पुण्यग्रामे इति। मानी प्राणी जीवः क्षुधार्त्तः क्षुत्पीड़ितः सन् उदरदरी जठरगुहा तस्याः पूरणाय महति पुण्यग्रामे पवित्रे नगरे वने वा सितपटच्छेदस्य शुभ्रवसनखण्डस्य पालीं प्रान्तम् अञ्चलमिति यावत् कपालीं कर्परं भिक्षापात्रविशेषमिति यावत् वा आदाय न्यायगर्भाः न्यायपथवर्त्तिनः सदाचारपरायणा इति यावत् ये द्विजाः ब्राह्मणाः तैः हुतः हव्येन अर्चितः यो हुतभुक् अग्निः तस्य धूमेन धूम्रं श्यामलम् उपकण्ठं, सान्निध्यं यस्य तादृशं द्वारं द्वारं प्रविष्टः वरं मनाक्प्रियः, धनार्थैः धनयाच्ञार्थं तुल्यकुल्येषु समकक्षेषु जनेष्विति शेषः ज्ञातिष्विति भावः अनुदिनं प्रत्यहं दीनः कातरः याच्ञयेति भावः न पुनः वरमिति शेषः। स्रग्धरावृत्तम्। म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

गङ्गेति। गङ्गायाः तरङ्गकणानाम् ऊर्मिनिवहानां शीकरैः जलकणैः, शीकरोऽम्बुकणः स्मृत इत्यमरः। शीतलानि तापहराणीति

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि ?
यत्रावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ २२ ॥
किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता ? निर्झरा वा गिरिभ्यः ?
प्रध्वस्ताः किं महीजाः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ? ।
वीक्ष्यन्ते किं मुखानि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां ?
दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयपवनवशान्नर्त्तितभ्रूलतानि ॥ २३ ॥

भावः, विद्याधरैः देवयोनिविशेषैः अध्युषितानि अधिष्ठितानि चारूणि मनोहराणि शिलातलानि येषां तानि, हिमवतः हिमाद्रेः स्थानानि प्रदेशाः प्रलयं विध्वंसं गतानि किम् ? न सन्ति किमित्यर्थः, यत् यतः मनुष्याः सावमाने अवज्ञादत्ते इत्यर्थः परपिण्डे रताः भवन्तीति शेषः । यदि तादृशं हृदयविनोदनं स्थानं न स्यात् तदा ईदृशः क्लेशः सह्यते, सति तादृशे स्थाने कथं मनुष्यैरीदृक् निकारः सह्यते इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

किमिति । कन्दरेभ्यः पर्वतगुहाभ्यः कन्दाः मूलविशेषाः वा गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः निर्झराः किं प्रलयं प्रध्वंसम् उपगताः ? पर्वतगुहासु पर्वतेषु भक्षणीयमूलविशेषपानीयनिर्झरवारिणोरभावः किं जात इति भावः । सरसानि स्वादूनि फलानि बिभ्रतीति तथोक्ताः महीजाः वृक्षाः वल्कलिन्यः शाखाश्च याभिर्वसनाच्छादनानि सम्पद्यन्ते इति भावः किं प्रध्वस्ताः प्रक्षीणाः, न सन्ति किमित्यर्थः ? सन्त्येवेत्यर्थः । तर्हि प्रसभं सहसा उपगतः उपस्थितः प्रश्रयः स्पर्द्धा येषाम् अतिशयेन स्पर्द्धावतामित्यर्थः खलानां दुर्जनानां दुःखेन उपात्तम् उपार्जितम् यत् अल्पं यत्किञ्चिदित्यर्थः वित्तं धनं तेन यः स्मयः गर्व एव पवनः वायुः तद्वशात् नर्त्तिता कम्पिता भ्रूलता येषु तादृशानि मुखानि किं वीक्ष्यन्ते ? भिक्षार्थं तादृशजना कथमुपास्यन्ते इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २३ ॥

पुण्यैर्मूलफलैः प्रियैश्च सलिलैर्वृत्तिं कुरुष्वाधुना
भूशय्यां नवपल्लवैर्वितनुतामुत्तिष्ठ यामो वनम् ।
क्षुद्राणामविवेकमूढ़मनसां तत्र श्वराणां सदा
वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ २४ ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
सहन्ते सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २५ ॥

पुण्यैरिति । अधुना पुण्यैः पवित्रैः मूलफलैः प्रियैः सुरसैरित्यर्थः सलिलैर्निर्झरवारिभिरिति यावत् वृत्तिं जीवनयात्रां कुरुष्व, नवपल्लवैः भुवि शय्या वितनुता भवानिति शेषः, उत्तिष्ठ, वनं यामः गच्छामः । तत्र वने अविवेकेन मूढं मनो येषां तादृशानां वित्तव्याधिना धनरोगेण यो विकारः तेन विह्वला विकृता गिरो वाचः येषां तथाभूतानां क्षुद्राणां नीचाशयानाम् ईश्वराणां धनिनां नामापि न श्रूयते । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

फलमिति । प्रतिवनं वने वने क्षितिरुहां वृक्षाणां फलम् अखेदं विना आयासमित्यर्थः स्वेच्छया लभ्यं प्राप्यम् । स्थाने स्थाने पुण्यसरितां पवित्रनदीनां शिशिरमधुरं शीतलसुरसं पयः जलं स्वेच्छालभ्यमित्यनेनान्वयः । सुललितलतायाः पल्लवमयी अतएव मृदुः कोमलः स्पर्शो यस्याः तथाभूता शय्या स्वेच्छालभ्येति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । तदपि तथापि कृपणाः दीना जनाः धनिनां द्वारि सन्तापं याञ्चाजादुःखं सहन्ते ? अत्र सन्तापहेतोरभावेऽपि हेतौ तदभावः, सति सन्तापकारणेऽपि तत्परित्यागाभावरूपकार्य्योत्पत्तिरिति च विशेषोक्तिविभावनयोः सङ्करः । शिखरिणीवृत्तम् ॥२५॥

ये वर्द्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्य्यस्तबुद्धेः।
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः॥ २६॥

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिहतं भीतिच्छिदं सर्वदा
दुर्मात्सर्य्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम्।
सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं
शम्भोः सत्रमवार्य्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः॥ २७॥

ये इति। ये वासराः धनपतीनां धनिनां पुरः अग्रतः प्रार्थनादुःखं याच्ञादुःखं भजन्ते इति तथोक्ताः सन्तः वर्द्धन्ते वृद्धिं गच्छन्ति, ये च वासराः विषयाणाम् आक्षेपेण आकर्षणेन पर्य्यस्ता विकृता बुद्धिर्यस्य तादृशस्य जनस्य अल्पत्वं दधति च शीघ्रं गच्छन्तीति भावः, अहं ध्यानच्छेदे ईश्वरध्यानविरामे सति शिखरिणः पर्वतस्य कुहरे गुहायां ग्रावशय्यायां शिलाशयने निषण्णः सन् तेषां वासराणां दिवसानाम् अन्तः स्फुरितं हसितं यत्र तत् यथा तथा स्मरेयं दैन्यकष्टेन दिनं दीर्घमिव, विषयभोगेन च स्वल्पमिव प्रतीयते इति स्मरामीति निष्कर्षः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। मन्दाक्रान्ताम्बुधि-रसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात्॥ २६॥

भिक्षेति। योगीश्वराः योगिप्रवराः भिक्षया आहारो यत्र तथोक्तम् अदैन्यं दीनतारहितम् अप्रतिहतं निर्विघ्नं भीतिच्छिदं संसारभयहरं दुर्मात्सर्य्यस्य मदस्य अभिमानस्य च मथनं नाशनं दुःखौघाणां तापसमूहानां विध्वंसनं सर्वत्र सर्वस्मिन् प्रदेशे अन्वहं प्रतिदिनम् अप्रयत्नेन अनायासेन सुलभं सुप्रापं सुसाध्यमित्यर्थः साधूनां प्रियं प्रीतिकरं पावनम् आत्मशुद्धिजनकम् अवार्य्यम् अनिवारणीयं केनापीति शेषः शम्भोः सत्रं यज्ञं शिवार्चनमिति यावत्

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ २८ ॥
आक्रान्तं मरणेन जन्म जरसा यात्युत्तमं यौवनं
सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढ़ाङ्गनाविभ्रमैः।

अक्षयनिधिं स्वर्गाद्भुतं धनं सर्वदा शंसन्ति कथयन्ति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

भोगे इति। भोगे विषयाणामिति शेषः रोगभयं समधिकविषयसम्भोगात् रोगोत्पत्तिरिति भावः। कुले च्युतिभयं ध्वंसभय कुक्रियादिनेति भावः। वित्ते धने नृपालात् राज्ञः भयं वित्तलोभेन राजोपद्रवसम्भवादिति भावः। माने सम्भ्रमे दैन्यात् दारिद्र्यात् भयं दरिद्रतायां तस्य क्षयः स्यादिति भावः। बले शौर्य्ये रिपोः शत्रोः भयं बलिनं प्रति शत्रोर्विद्वेषः स्यादिति भावः। रूपे सौन्दर्य्ये तरुण्याः युवत्याः भयं युवत्यः रूपवन्तमाकर्षन्तीति भावः। शास्त्रे शास्त्रज्ञाने वादिनः प्रतिपक्षात् भयं पराजयशङ्कयेति भावः। गुणे दयादाक्षिण्यादौ खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जना गुणिनं विद्विषन्तीति भावः। काये शरीरे कृतान्तात् यमात् भयं मृत्युभयमिति यावत् कदा कृतान्तो मां नेष्यतीति धियेति भावः। अतः सर्वं वस्तु भयान्वितं सभयं, भुवि पृथिव्यां नृणां मानवानां वैराग्यमेव संसारेषु वीतस्पृहत्वमेव अभयम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

आक्रान्तमिति। जन्म मरणेन आक्रान्तं कवलितं जातस्य च ध्रुवो मृत्युरिति भगवद्गीता। उत्तमं यौवनं जरसा वार्द्धक्येन याति क्षीयते। धनलिप्सया धनलोभेन सन्तोषः, प्रौढ़ानां प्रगल्-

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैः
अस्थैर्य्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥२९॥
आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः।
आयुर्यातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसात्
तत् किं केन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम्? ॥३०॥
भोगास्तुङ्गतरङ्गतुल्यचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः
स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखं स्फूर्त्तिः क्रियासु स्थिता।

भानाम् अङ्गनानां नारीणां विभ्रमैः विलासैः शशसुखं यातीत्यनेनान्वयः। मत्सरिभिः विद्वेषकैः लोकैः गुणाः, व्यालैः हिंस्रजन्तुभिः श्वापदादिभिः वनभुवः काननभूमयः, दुर्जनैः नृपाः राजानः, अस्थैर्य्येण अव्यवस्थित्या विभूतयः सम्पदः अपि उपहताः क्षयं नीताः, अतः केन वस्तुना किं वस्तु न ग्रस्तं न कवलितम्? सर्वमेव जगति विनैर्दूष्यते इति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

आधीति। जनस्य लोकस्य विविधैर्नानाप्रकारैः आधीनां मनस्तापानां व्याधीनां रोगाणाञ्च शतैः आरोग्यं स्वास्थ्यम् उन्मूल्यते विनश्यते। यत्र लक्ष्मीः विद्यते इति शेषः तत्र आपदः विवृतद्वारा इव प्रकटितद्वारा इव पतन्ति हि पतन्त्येव। आयुः जीवनकालः अवश्यं यातं गतं, मृत्युरन्तकः विवशम् आधिव्याधिविह्वलमिति यावत् आत्मसात् करोति ग्रसति। तस्मात् तेन निरङ्कुशेन निर्बाधेन विधिना यत् निर्मितं सृष्टं तत् वस्तु किं सुस्थिरं सुखेन तिष्ठति? नैवेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

भोगा इति। भुज्यन्ते इति भोगाः विषयाः तुङ्गैरुन्नतैस्तरङ्गैस्तुल्याः चपलाश्चञ्चला अस्थायिन इत्यर्थः, तुङ्गतरङ्गेति पाठान्तरम्। प्राणाः क्षणध्वंसिनः क्षणविनश्वराः, स्तोकान्येव अल्पानि, व्याधिर्वे